

T.C.
ORDU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

HOTEN AĞZININ İÇ ANADOLU AĞIZLARIYLA PARALELLİKLERİ
(FONETİK, MORFOLOJİK, LEKSİKOLOJİK)

TEZİ HAZIRLAYAN
BİRGÜL PEKDEMİR

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

ORDU 2015

T.C.
ORDU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

HOTEN AĞZININ İÇ ANADOLU AĞIZLARIYLA PARALELLİKLERİ
(FONETİK, MORFOLOJİK, LEKSİKOLOJİK)

TEZİ HAZIRLAYAN
BİRGÜL PEKDEMİR

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI
ESKİ TÜRK DİLİ BİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

AKADEMİK DANIŞMAN
Prof. Dr. İsmail DOĞAN

ORDU 2015

ÖZET

[PEKDEMİR, Birgül], [*Hoten Ağzının İç Anadolu Ağızlarıyla Paralellikleri (Fonetik, Morfolojik, Leksikolojik)*], [Eski Türk Dili], Ordu, [2015]

Canlı bir varlık olarak tanımladığımız dil her millette olduğu gibi Türk milleti için de en birleştirici unsurdur. Çeşitli milletlerce bugüne kadar süren ve hâlen devam etmekte olan dil üzerinden ayırıştırma politikaları, Türkler ve dilleri üzerinde çoğu zaman yıkıcı etkilere neden olmuştur. Türk milletine kabul ettirilmeye çalışılan bütün bu ayırıştırma düşüncelerine rağmen dünya üzerindeki bütün Türklerin ortaklıklarından vazgeçmemesi adına farklılıklardan ziyade benzerliklerin ortaya çıkarılması kanısındayız. Bu ve buna benzer çalışmalar bütün Türk milletini ortak bir paydaya alacaktır.

Çağdaş Uygur Türkçesinin Hoten ağzının ve Türkiye Türkçesinin İç Anadolu ağzlarının dil mantığı açısından çok az farklılıklar bulunan kelimelerini ses, şekil ve anlam bakımından karşılaştırılması bu çalışmanın amacını teşkil etmektedir. Bu amaç doğrultusunda Çağdaş Uygur Türkçesi ve İç Anadolu ağzları üzerine yazılmış eserler incelenmiş ve ortak kelimeler üç ana başlık (fonetik, morfolojik, leksikolojik) altında incelenmiştir. İnceleme yapılırken eserlerin daha çok sözlük kısımlarından yararlanılmıştır.

Çalışma üç bölümden oluşmuştur. Birinci bölüm kısaca Uygur Türkleri ve Doğu Türkistan hakkında bilgi içermektedir. İkinci bölüm Hoten ağzının fonetik, morfolojik ve leksikolojik özelliklerini içermektedir. Üçüncü bölümde ise Hoten ağzı ile İç Anadolu ağzlarının fonetik, morfolojik ve leksikolojik benzerlikleri ortaya koyulmuştur.

Sonuç olarak Hoten ağzı ile İç Anadolu ağzlarının akraba Türk dilleri olduğu kanısına ulaşılmış ve bu sonuç örneklerle ispatlanmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Hoten ağzı, İç Anadolu, fonetik, morfolojik, leksikolojik

ABSTRACT

[PEKDEMİR, Birgül], [*Parallelities Between Hotan Sub-dialect and Central Anatolia Sub-dialect* (phonetical, morphological, lexicological)], Ordu, [2015]

The language that we define as a living organism is the most unifying element for the Turkish nation as well as for all nations. The policies of division on the basis of the language which have been used up to now -and still being used- by several other nations mostly have had destructive effects on the Turks and on their languages. We are of opinion that, despite these ideas of division imposed on Turkish nation, similarities should be put forward rather than differences for the Turks not to give up their collaboration.

The aim of this study is to compare the words out of the Hotan sub-dialect of the Contemporary Uyghur Turkish and Central Anatolia sub-dialect of Turkey Turkish - which have slight differences in terms of the logic of language- in the context of sound, structure and meaning. In accordance with this purpose, the works on the Contemporary Uyghur Turkish and Central Anatolia sub-dialect have been examined and the common words are analysed under three headings (phonetical, morphological and lexicological).

The study is consist of three sections. The first section includes a brief information about Uyghur Turks and East Turkestan. The second section includes phonetical, morphological and lexicological characteristics of Hotan sub-dialect. Finally phonetical, morphological and lexicological similarities between Hotan sub-dialect and Central Anatolia sub-dialect are examined in the third section.

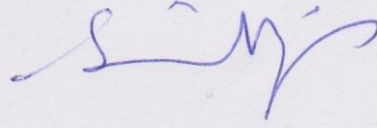
As a result, it is concluded that the Hotan sub-dialect and Central Anatolia sub-dialect are cognate languages and this fact is supported by examples.

Key Words: Hotan dialect, Central Anatolia, phonetical, morphological, lexicological

T.C
ORDU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Bu çalışma jürimiz tarafından 23/11/2015 tarihinde yapılan sınav ile Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında, YÜKSEK LİSANS tezi olarak kabul edilmiştir.

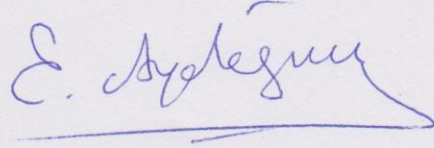
Başkan: Prof. Dr. İsmail DOĞAN

Üye: Doç.Dr. Fatih ÜNAL

Üye: Yard. Doç. Dr. Erdal AYDOĞMUŞ

ONAY: Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

23/11/2015

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

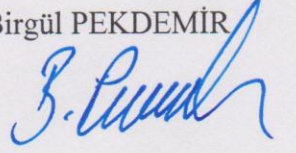
Doç. Dr. Gökhan ÖZSOY

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya, kullandığım başka yazarlara ait her özgün fikre kaynak gösterdiğimi bildiririm.

23.12.2015

Birgöl PEKDEMİR

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı :	Birgül PEKDEMİR
Doğum Yeri ve Tarihi :	Bulancak 27.05.1987
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi :	Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Yüksek Lisans Öğrenimi :	
Bildiği Yabancı Diller :	
Bilimsel Etkinlikleri :	
İş Deneyimi	
Uygulamalar :	
Projeler:	
Çalıştığı Kurumlar:	Özel Birebir Eğitim Dershanesi/Giresun
İletişim	
E-Posta Adresi :	pekdemirbirgul@gmail.com
Telefon:	
İş:	
Ev:	
Cep:	05458232228
Tarih ve İmza:	

ÖN SÖZ

Bugün çok geniş bir coğrafyada, büyük bir nüfus tarafından konuşulan Çağdaş Uygur Türkçesi 1930'lu yıllardan sonra Çağatay Türkçesi geleneğinden farklılaşarak ortaya çıkmış bir Türk yazı dilidir. Çağdaş Uygur Türkçesinin konuşulduğu, en güzel örneklerinin verildiği Doğu Türkistan'da bu Türkçenin birçok ağız grubu vardır. Bu tezde bu ağız gruplarından Hoten ağız grubu incelenecek ve İç Anadolu ağızlarıyla benzerlikleri tespit edilecektir.

Giriş'te tezin temel problemi, amacı, önemi, sınırlılıkları ve araştırma yöntemleri açıklanmıştır.

Bölüm I'de okuyucuya ön bilgi mahiyetinde Uygur Türkleri ve Doğu Türkistan coğrafyası hakkında genel bilgiler verilmiştir. Söz konusu bölümde Uygurların tarihi, edebiyatı; Doğu Türkistan coğrafyası ve bu coğrafyanın günümüzdeki durumu, nüfusu, ekonomisi gibi başlıklar altında birtakım bilgiler verilmiştir.

Bölüm II'de tezimizin ana çıkış noktasını teşkil eden Hoten ağzının fonetik, morfolojik ve leksikolojik özellikleri incelenmiştir. Fonetik incelemenin ele alındığı kısımda sesler ile ilgili ayrıntılı bilgi vermeye ve örneklerle desteklenmeye çalışılmıştır. Fonetik incelemede ana kaynağımız Dr. Erkin Emet'in *Doğu Türkistan Uygur Ağızları* adlı çalışmasıdır. Morfolojik incelemenin ele alındığı kısımda Ferhat Kurban Tanrıdağlı'nın *Çağdaş Uygurca'da Hoten Ağzı* adlı yayımlanmamış doktora tezi esas alınmıştır. Her iki kısımda da ana kaynakların haricinde önemli gördüğümüz farklı kaynaklardan da yararlanılmıştır. Leksikolojik incelemede dört ana kaynak (*Çağdaş Uygurca'da Hoten Ağzı; Doğu Türkistan Uygur Ağızları; Uygurskiy Naraçiya Sintzyana/ Teksti, Perevodi, Slovar; Uygur Şiveleri Sözlüğü*) kullanılmıştır. Bu bölümde sözcükler alfabetik sıraya göre verilmiştir. Madde başları koyu harfle yazılan bu sözcükleri aynı zamanda hangi eserden alındığı da parantez içerisinde eser adının kısaltması ve eserdeki sayfa numarası ile verilmiştir. Bir kelime aynı imlâ ve aynı anlamda birden çok eserde yer alıyorsa bu eserler ve sayfa numaraları birlikte verilmiştir.

Tezin amacını yansıtan üçüncü bölümde *Bölüm III*'te ele alınan üç ana başlık yine aynı sırayla İç Anadolu ağızlarıyla (Aksaray, Kayseri, Kırşehir, Niğde, Yozgat)

karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırmada tezin amacına uygun olarak eldeki veriler doğrultusunda ortak dil hususiyetleri ön plana çıkarılmaya çalışılmıştır.

Bölüm IV'te bulguların genel değerlendirmesi yapılarak çalışmanın sonunda ortaya çıkan sonuçlar değerlendirilmiştir.

Bölüm V'te tez çalışmasında yararlanılan kaynaklar verilmiştir.

Çok önemli gördüğümüz bir konuda yapılan bu tez çalışmasında eksiklerin, yanlışların olması muhtemeldir. Çalışmamızda tenkit edilecek birçok nokta bulunabilir; görülebilecek her türlü eksik ve yanlışlardan dolayı gelecek eleştiriler için teşekkür eder, okuyucuların hoş görüşüne sığınırız.

Yüksek Lisans eğitimim süresince bana destek olan, çalışmamın her aşamasında değerli zamanını bana ayıran, engin bilgi ve deneyimlerini sürekli benimle paylaşan tez danışmanım Prof. Dr. İsmail DOĞAN'a; her zaman manevi desteğiyle bana yol gösteren ve değerli kütüphanesini öğrencilerine açmaktan sakınmayan hocam Doç. Dr. Fatih ÜNAL'a ve tez çalışmam boyunca her an desteğini hissettiğim çok değerli babam Olgun PEKDEMİR'e sonsuz teşekkür ediyorum.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT.....	ii
ONAY.....	iii
BİLDİRİM.....	iv
ÖZGEÇMİŞ.....	v
ÖN SÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	viii
TEZDE KULLANILAN KISALTMALAR.....	xix
TEZDE KULLANILAN İŞARETLER.....	xxi
GİRİŞ.....	1
1. Problem.....	1
2. Amaç.....	1
3. Önem.....	1
4. Sınırlılıklar.....	2
5. Yöntem.....	2
5.1. Araştırmanın Modeli.....	2
5.2. Evren ve Örneklem.....	3
5.3. Verilerin Toplanması.....	3
5.4. Verilerin Çözümlemesi.....	3
BÖLÜM I: UYGUR TÜRKLERİ VE DOĞU TÜRKİSTAN.....	4
1. Uygur Adı.....	4
2. Uygur Türklerinin Tarihi.....	4
2.1. Ötüken Uygur Kağanlığı Dönemi.....	7

2.2. Hanlıklar Dönemi.....	9
2.2.1. Şa-Çu (Sha-Chou) Uygurları.....	9
2.2.2. Kansu Uygurları.....	9
2.2.3. Turfan (Kao-Ch'ang) Uygurları.....	10
2.3. Karahanlı Dönemi.....	11
2.4. Kara Hitaylar Dönemi.....	12
2.5. Cengizliler Dönemi.....	12
2.6. Seidiye Hanlığı (Yarkent Hanlığı).....	13
2.7. Seidiye hanlığından Günümüze Doğu Türkistan.....	15
3. Doğu Türkistan.....	21
3.1. Coğrafi Özellikler ve Stratejik Önem.....	21
3.2. Nüfus.....	25
3.2.1. Doğu Türkistan Dışındaki Uygurlar.....	26
3.3. Ekonomi.....	27
3.4. Hoten (Yü-t'ien).....	29
3.5. Uygur Türkçesi ve Edebiyatı.....	31
3.5.1. Alfabe.....	38
3.5.2. Uygur Ağzları.....	38
BÖLÜM II: HOTEN AĞZI DİL ÖZELLİKLERİ	44
1. Ses Bilgisi.....	45
1.1. Ünlü Düzeni.....	45
1.1.1. /a/ sesi.....	45
1.1.2. /ı/ sesi.....	46
1.1.3. /o/ sesi.....	46
1.1.4. /u/ sesi.....	46

1.1.5. /ä/ ve /e/ sesi.....	47
1.1.6. /i/ sesi.....	47
1.1.7. /ö/ sesi.....	48
1.1.8. /ü/ sesi.....	48
1.2. Ünsüz Düzeni.....	48
1.2.1. Kapanma Ünsüzleri.....	48
1.2.1.1. Ötümsüzler /p, t, q, k/.....	49
1.2.1.1.1. /p/ sesi.....	49
1.2.1.1.2. /t/ sesi.....	49
1.2.1.1.3. /q/ sesi.....	49
1.1.1.1.4. /k/ sesi.....	49
1.2.1.2. Ötümlüler /b, d, g, ğ/.....	49
1.2.1.2.1. /b/ sesi.....	50
1.2.1.2.2. /d/ sesi.....	50
1.2.1.2.3. /g/ sesi.....	50
1.2.1.2.4. /ğ/ sesi.....	50
1.2.2. Kapanma- Daralma Ünsüzleri.....	50
1.2.2.1. Ötümsüzler /ç/ sesi.....	51
1.2.3. Daralma Ünsüzleri.....	51
1.2.3.1. Ötümsüzler /s, ş, h, x/.....	51
1.2.3.1.1. /s/ sesi.....	51
1.2.3.1.2. /ş/ sesi.....	51
1.2.3.1.3. /h/ sesi.....	52
1.2.3.1.4. /x/ sesi.....	52
1.2.3.2. Ötümlüler /z, y/.....	52

1.2.3.2.1. /z/ sesi.....	52
1.2.3.2.2. /y/ sesi.....	52
1.2.4. Burun Ünsüzleri.....	52
1.2.4.1. Ötümlüler /m, n, ñ, ñ/.....	52
1.2.4.1.1. /m/ sesi.....	52
1.2.4.1.2. /n/ sesi.....	53
1.2.4.1.3. /ñ/ sesi.....	53
1.2.4.1.4. /ñ/ sesi.....	53
1.2.5. Yan Ünsüzler.....	53
1.2.5.1. Ötümlüler /l/ sesi.....	53
1.2.6. Çarpmalı (Vurmalı) Ünsüzler.....	53
1.2.6.1. Ötümlüler /r/ sesi.....	53
2. Ses Olayları.....	54
2.1. Benzeşme (Assimilation).....	54
2.1.1. Ünlü Benzeşmeleri.....	54
2.1.1.1. Ünlü Uyumu (Kalınlık-İncelik).....	54
2.1.1.2. Dudak Uyumu (Labial Harmonu).....	54
2.1.1.3. İlerleyici Benzeşme (Progressive Assimilation).....	55
2.1.1.4. Gerileyici benzeşme (Regressive Assimilation).....	55
2.1.2. Ünsüz Benzeşmeleri.....	55
2.1.2.1. Ünlü Benzeşmezliği.....	55
2.1.2.2. Ünsüz Benzeşmezliği.....	55
2.2. Ses Dayanırlılığı (Mukavemeti).....	56
2.2.1. Zayıflama (Yumuşama).....	56
2.2.1.1. Ötümlüleşme (Voicing, Sonorisation).....	56

2.2.1.2. Süreklileşme.....	56
2.2.1.2.1. Akıcılaşma (Sonorisation).....	56
2.2.2. Güçlendirme.....	56
2.2.2.1. Ötümsüzleşme.....	56
2.2.2.2. Süreksizleşme.....	57
2.3. Tam Unsur/Parça (Segment) olayları.....	57
2.3.1. Türeme	57
2.3.1.1. Ünlü Türemesi.....	57
2.3.1.2. Ünsüz Türemesi.....	57
2.3.1.3. Ünsüz İkizleşmesi.....	57
2.3.2. Düşme.....	58
2.3.2.1. Ünlü Düşmesi.....	58
2.3.2.2. Ünsüz Düşmesi.....	58
2.3.3. Yer Değiştirme (Metathesis).....	59
2.4. Hece olayları.....	59
2.4.1. Hece Kaynaşması.....	59
3. Şekil Bilgisi (Morfoloji).....	59
3.1. Yapım Ekleri.....	59
3.1.1. İsimden İsim Yapım Ekleri.....	59
3.1.1.1. lığ/-lik/ lik/ luğ/ lük.....	60
3.1.1.2. -siz.....	60
3.1.1.3. -gi/ -gi/ -ki/ -ki.....	60
3.1.1.4. -çi.....	60
3.1.1.5. -çe.....	60
3.1.1.6. -daş/ -deş.....	60

3.1.1.7. –hana.....	61
3.1.1.8. –istan.....	61
3.1.1.9. –çilik (-çilik).....	61
3.1.1.10. –nçi/ -ınçı/ -ünçi.....	61
3.1.2. İsimden Fiil Yapım Ekleri.....	61
3.1.2.1. –a/ -e.....	61
3.1.2.2. –kur.....	61
3.1.2.3. –la/ -le.....	61
3.1.2.4. –lan/ -len.....	62
3.1.2.5. –laş/ -leş.....	62
3.1.2.6. –lat/ -let.....	62
3.1.2.7. –it.....	62
3.1.2.8. –ay/ -ey.....	62
3.1.3. Fiilden İsim Yapım Ekleri.....	62
3.1.3.1. –ğu.....	62
3.1.3.2. –ma/ - me.....	62
3.1.3.3. –añ.....	62
3.1.3.4. –ş/ -iş/ -uş/ -üş.....	62
3.1.3.5. –ç.....	63
3.1.3.6. - kan.....	63
3.1.4. Fiilden Fiil Yapım Ekleri.....	63
3.1.4.1. Edilgenlik Eki /-l-/.	63
3.1.4.2. Dönüştürme Eki /-n-/.	63
3.1.4.3. Geçişlilik Eki /-ar-, -er-, -ür-/.	63
3.2. Çekim Ekleri,	63

3.2.1. İsim Çekim Ekleri.....	63
3.2.1.1. Çokluk Eki.....	64
3.2.1.2. İyelik (Aitlik- Sahiplik) Ekleri.....	64
3.2.1.3. Hâl (Durum) Ekleri.....	64
3.2.3. Fiil Çekim Ekleri.....	65
3.2.3.1 Şahıs Ekleri.....	65
3.2.3.2. Kipler.....	66
3.2.3.2.1. Basit Kipler.....	66
3.2.3.2.2. Birleşik Kipler.....	68
4. Sözcük Türleri.....	68
4.1. Sıfat (Ön Ad).....	68
4.1.1. Vasıflandırma (Niteleme) Sıfatları.....	68
4.1.2. Belirtme Sıfatları.....	69
4.2. Zamir (Adıl).....	70
4.2.1. Şahıs Zamirleri.....	70
4.2.2. Dönüşlülük Zamiri.....	70
4.2.3. İşaret (gösterme) Zamiri.....	70
4.2.4. Belirsizlik Zamiri.....	70
4.2.5. Soru Zamiri.....	71
4.3. Zarf (Belirteç).....	71
4.3.1. Yer-Yön Zarfları.....	71
4.3.2. Zaman Zarfları.....	71
4.3.3. Durum Zarfları.....	71
4.3.4. Miktar (Azlık-Çokluk) Zarfları.....	71
4.3.5. Soru Zarfları.....	71

4.4. Edat (İlgeç).....	72
4.4.1. Ünlem Edatları.....	72
4.4.2. Bağlama Edatları.....	72
4.4.3. Son Çekim Edatları.....	73
5. Leksikoloji.....	74
BÖLÜM III: HOTEN - İÇ ANADOLU AĞIZLARI BENZERLİKLERİ.....	110
1. Ses Benzerlikleri.....	110
1.1. Ünlüler.....	110
1.1.1. /a/ sesi.....	110
1.1.2. /e/ sesi.....	110
1.1.3. /i/ sesi.....	111
1.1.4. /o/ sesi.....	111
1.1.5. /ö/ sesi.....	111
1.1.6. /u/ sesi.....	112
1.1.7. /ü/ sesi.....	112
1.2. Ünsüzler.....	113
1.2.1. /b/ ve /p/ sesi.....	113
1.2.2. /d/ ve /t/ sesi.....	113
1.2.3. /g/-/ğ/-/ğ/-/k/-/k/-/q/ sesi	114
1.2.4. /r/ sesi.....	114
1.2.5. /s/ sesi.....	115
1.2.6. /ş/ sesi.....	115
2. Şekil (Morfolojik) Benzerlikleri.....	116
2.1. Yapım Ekleri.....	116
2.1.1. İsimden İsim Yapma Ekleri.....	116

2.1.1.1. -lığ/-lik/-lik/-lık/-luk/-lük.....	116
2.1.1.2. –siz.....	116
2.1.1.3. -gi/-ği/-ki/-kı.....	116
2.1.1.4. –çi.....	117
2.1.1.5. -daş/-deş.....	117
2.1.1.6. –istan.....	117
2.1.1.7. -inçi/-unçi/-ünçi.....	117
2.1.2. İsimden Fiil Yapma Eki.....	117
2.1.2.1. -a/-e.....	117
2.1.2.2. -la/-le.....	117
2.1.2.3. -lan/-len.....	118
2.1.2.4. –laş/-leş.....	118
2.1.2.5. –lat/-let.....	118
2.1.2.6. –ay/-ey.....	118
2.1.3. Fiilen İsim Yapma Eki.....	118
2.1.3.1. –ğu.....	118
2.1.3.2. -ma/-me.....	118
2.1.3.3. –añ.....	118
2.1.3.4. –iş.....	119
2.1.3.5. –ç.....	119
2.1.3.6. -қан.....	119
2.1.4. Fiilden Fiil Yapma Ekleri.....	119
2.1.4.1. Edilgenlik Eki /-l-/......	119
2.1.4.2. Dönüştürme Eki /-n-/......	119
2.1.4.3. İşteşlik Eki /-ş-/......	119

2.1.4.4. Geçişlilik Eki /-ar-, -er-, -ür-/.....	120
2.2. Çekim Ekleri.....	120
2.2.1. İsim Çekim Ekleri.....	120
2.2.1.1. Çokluk Eki.....	120
2.2.1.2. İyelik (aitlik-sahiplik) Ekleri.....	120
2.2.2. Fiil Çekim Ekleri.....	121
2.2.2.1. Şahıs Ekleri.....	121
2.2.2.2. Kipler.....	121
2.2.2.2.1. Basit Kipler.....	121
3. Sözcük Türleri.....	122
3.1. Sıfat (Ön Ad).....	122
3.1.1. Vasıflandırma (niteleme) Sıfatları.....	123
3.1.2. Belirtme Sıfatları.....	123
3.2. Zamir (Adıl).....	124
3.2.1. Şahıs Zamirleri.....	124
3.2.2. İşaret (gösterme) Zamiri.....	125
3.2.4. Belirsizlik Zamiri.....	125
3.2.5. Soru Zamiri.....	125
3.3. Zarf (Belirteç).....	125
3.3.1. Zaman Zarfları.....	125
4. Leksikolojik Benzerlikler.....	126
BÖLÜM IV: GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ.....	133
BÖLÜM V: KAYNAKÇA.....	134
5.1. Akademik, Bilimsel, Yazınsal Kitaplar.....	134
5.2. Dergilerde Yayımlanmış Makaleler.....	135

5.3. Raporlar.....	136
5.4. Tezler.....	136
5.5. Web Adresleri.....	137

TEZDE KULLANILAN KISALTMALAR

ESER ADI KISALTMALARI

ÇUHA	Çağdaş Uyğurcada Hoten Ağzı
DTUA	Doğu Türkistan Uyğur Ağızları
USD	Uygurskiy Naraçiya Sintszyana
UŞS	Uyğur Şiveleri Sözlüğü

DİĞER KISALTMALAR

age.	Adı geçen eser
agm.	Adı geçen makale
Ar.	Arapça
Aks.	Aksaray
bk.	Bakınız
bs.	Baskı, basım
C	Cilt
Çin.	Çince
çev.	Çeviren
Far.	Farsça
km	kilometre
Krş.	Kırşehir
Ky.	Kayseri
Nğ.	Niğde
Rus.	Rusça
s.	Sayfa
S	Sayı

T.	Türkçe
TDK	Türk Dil Kurumu
TTK	Türk Tarih Kurumu
Yay.	Yayını, yayınları
Yz.	Yozgat

TEZDE KULLANILAN İŞARETLER

Ünlüler

- (-) : Ünlüler üzerinde uzunluk işareti
(´) : Ünlüler üzerinde yarı incelme/kalınlaşma işareti
(°) : Ünlüler üzerinde yarı yuvarlaklaşma işareti
(~) : Ünlüler üzerinde nazallık işareti
(◡) : Diftong

Ünsüzler

- (ħ) : Hırıltılı h sesi
(ḳ) : Arka damak k'si
(ğ̣) : Arka damak g'si
(ṇ̃) : Damak n'si

GİRİŞ

1. Problem

Bu çalışmanın konusu; Hoten ağız dil özellikleri ile İç Anadolu'dan belirlediğimiz beş ilin ağızları arasındaki dil hususiyetlerini belirlemek ve bu bağlamda benzer noktaları ortaya çıkarmaktır.

Problem Tümcesi

Farklı coğrafyalarda da yaşasalar aynı dilin farklı lehçelerini konuşan insanların kullandıkları dil birbirine ne kadar yakındır?

Bu problemden hareketle şu sorulara da yanıt aranacaktır:

1. Hoten ağızının Çağdaş Uygur Türkçesi içerisindeki yeri nedir?
2. Hoten ağızının Çağdaş Uygur Türkçesi içerisindeki göze çarpan ses özellikleri nelerdir?
3. Hoten ağızının Çağdaş Uygur Türkçesi içerisindeki göze çarpan şekil özellikleri nelerdir?
4. Hoten ağızının yöresel dil malzemeleri nelerdir?
5. Söz konusu karşılaştırmada karşımıza çıkan ortak dil özellikleri nelerdir?

2. Amaç

1. Doğu Türkistan coğrafyasındaki Hoten ağızının genel dil hususiyetlerini belirlemektir. Bu kapsamda özellikle dört ana kaynak incelenmiş ve çalışmanın ikinci bölümünde dil hususiyetleri fonetik, morfolojik ve leksikolojik bağlamda incelenmiştir.

2. Hoten ağızının İç Anadolu ağızları ile yakınlık derecesini örneklerle ortaya koymak. Bu kapsamda çalışma içerisinde açıklama ve örnekler çok tutulmaya çalışılmıştır.

3. Önem

Dil, İnsanoğlunun var olma süreci içerisinde en çok ihtiyaç duyduğu kavramlardan biridir. Çünkü dil; insanın kendisiyle, yaşadığı toplumla ve nihayetinde dünyadaki

bütün insanlarla bütünleşmesini sağlayan unsurdur. Bunun önemini fark eden toplumlar kendi ana dillerini günümüze kadar korumaya çalışmışlardır ya da tarih sahnesinden silmek istedikleri milletlerin diline çoğu zaman yıkıcı bir tavırla yaklaşmışlardır. Bu yıkıcı tavır bazı toplumların Türk dili üzerine yoğunlaşmasına neden olmuştur. Bazı siyasi faaliyetlerin gerçekleştirilmesinde dili bir silah gibi kullanmışlardır. Bu bağlamda farklı coğrafyalarda da olsa dünyadaki bütün Türk halkının dilin bütünleştirici, birleştirici yanını görmeleri için bu tür çalışmaların yapılması gerektiğini fark ettik. Yaşanan bu problem konunun önemini de ortaya çıkarmış oluyor.

4. Sınırlılıklar

Bu çalışmanın bize göre en önemli sınırlılığı dünyada –özellikle Çin, Rus ve Türkistan coğrafyasında- bu problem alanıyla ilgili yapılmış olan çalışmaların Türkiye Türkçesine çevrilmemiş olmasıdır. Problemin üzerine yoğunlaşırken daha fazla ana kaynak eser kullanılması gerekirken bu nedenlerden dolayı kullanmış olduğumuz kaynak sayısı olması gerekenden daha az olmaktadır. Bu nedenle özellikle Hoten ağız dil hususiyetleri ortaya konulurken eksiklerimiz olmuştur. Bu problem üzerine ulaşabildiğimiz en donanımlı eser Erkin Emet'in *Doğu Türkistan Uygur Ağızları*'dir.

İkinci önemli sınırlılık da var olan eserlere ulaşmada zorluk yaşanmasıdır. Ağız çalışmaları yeteri kadar var; ancak özellikle yararlanmak istediğimiz Yüksek Lisans ve Doktora tezlerinin erişime kapalı olması elimizdeki kaynakların sınırlı olmasına neden olmaktadır.

Çağdaş Uygur Türkçesi ya da diğer Türk dilleri üzerine karşılaştırmaları ağız araştırmalarıyla ilgili çalışmaların sayısının az olması da bir başka sınırlılıktır.

5. Yöntem

5.1. Araştırma Modeli

Bu çalışmada Hoten ağız ve İç Anadolu ağızları üzerine yazılmış eserlerdeki ilgili kelimeler tarama ve fişleme yöntemiyle tespit edilmiş ve alfabetik sıra ile listelenmiştir. Listelenen kelimeler fonetik ve morfolojik özelliklerine göre

değerlendirilmiş, en son olarak da ilgili karşılaştırmalar bu örnek kelimeler üzerinden yapılmıştır.

5.2. Evren ve Örneklem

Bu çalışmanın evreni Hoten ve İç Anadolu yöresi ağız özelliklerini oluşturan kelimelerdir. Örneklem alanı ise bu yöreler üzerine yazılmış müstakil kitaplar, makaleler, raporlar ve sözlüklerdir.

5.3. Verilerin Toplanması

Veriler, ilgili eserlerden kelimelerin taranması ve fişlenmesiyle tespit edilmiştir. Aynı kelime farklı eserlerde karşımıza çıkıyorsa leksikolojik incelemede bu kelimelerin yanına parantez işareti içerisinde ilgili eserlerin adının kısaltması ve sayfa numarası verilmiştir. *Doğu Türkistan Uygur Ağızları* adlı eserden kelimeler taranırken bir kelime eser içerisinde birden fazla yerde karşımıza çıkıyorsa kelimeyi ilk gördüğümüz sayfa numarası esas alınmıştır.

5.4. Verilerin Çözümlemesi

Ağız özelliklerini inceleyen ve karşılaştıran bu çalışmada ilgili yörelere ait kelimeler ses, şekil ve anlam özelliklerine göre gruplandırılıp incelenmiştir. Bu bağlamda incelenen kelimeler daha sonra yine aynı sıralama içerisinde karşılaştırma yapılmıştır.

BÖLÜM I

UYGUR TÜRKLERİ VE DOĞU TÜRKİSTAN

1. Uygur Adı

Uygur etnik adı, Bilge Kağan yazıtında ilk defa 716 yılındaki olaylar sırasında Uygur İl-teberi'nin ismi vasıtasıyla zikredilmiştir. Uygur adına Karabalgasun, Şine-Usu, Suci, Tez II, İyme I ve Şivet Ulan yazıtlarında da rastlanır. Çin kaynaklarında Uygur adı; *Hui-hu*, *Hui-ho*, *Hoei-ho*, *Wei-ho*, *Wei-wu* gibi çeşitli şekillerde yazılmıştır¹.

Uygur sözcüğünün anlamı ve etimolojisi hakkında yaygın görüşler vardır. Uygur sözcüğünün anlamının *şahin gibi hızla hücum eden, orman halkı, çukur* ve Nemeth'e göre de *takip etmek*'ten türemiş olduğu; Ebu'l-gazi'de *uymak, yapışmak* fiillerine dayandığı, Kaşgarlıda ise; *kendi kendine yeter* anlamında kullanıldığı, çeşitli rivayetlerle anlatılmaktadır. Genellikle Uygur'un *uy+gur* şeklinde geliştiği, *akraba, müttefikten* türemiş olduğu yolunda açıklamalarda bulunulmuştur².

2. Uygur Türklerinin Tarihi

İlk Türk Devleti olan Hunlar zamanından beri Orhun ve Selenga nehri kıyıları ile Aral Gölü civarında oturan ve çeşitli adlarla anılan bir Türk kavmi olan Uygurlar, Göktürk Devleti içinde ilk kuruluş devrelerini başlatmışlar ve tarihte çok önemli rol oynayacak olan bir birlik meydana getirmişlerdir³.

Çin kaynakları 7. yüzyılın başında Uygurların Selenge boylarında bulduklarını ve kuzeylerini Sır-Tarduşların oluşturduğunu yazarlar⁴.

¹ İsmail Doğan ve Zerrin Usta, *Eski Uygur Türkçesi Söz Varlığı (Sözlük- Gramatikal Dizin)*, (Ankara: Altınpost Yay., 2014), s.17., bk. Saadettin Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, (Ankara: Akçağ Yay., 2011), s.11-13.

² İsmail Doğan ve Zerrin Usta age., s.17.; Saadettin Gömeç age.,s.12-13.

³ Taşağıl, Ahmet, *Uygurlar, Türkler C.2.*, s.373.

⁴ Özkan İzgi, *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*, (Seri:III., S. A.17., Ankara: Türk Kültrünü Araştırma Enstitüsü Yay., 1987), s.11.,

Ssu-chin'nin oğlu P'u-sa'nın Göktürkler karşısında elde ettiği başarılarından dolayı kendisine ‘‘Alp İlteber’’ unvanı verilmiştir. Bu unvan bugünkü manasıyla ‘‘kahraman, vatana hizmet eden’’ anlamındadır. P'u-sa'nın başa geçmesiyle güçleri artan Uygurlar, artık Göktürkler için tehlikeli olmaya başlamışlar ve 606 senesinde Göktürk hükümdarı kendilerine ağır vergiler yükleyince, uygurlarun büyük bir kısmı buldukları bölgelerden ayrılarak daha kuzey bölgelerine gitmişlerdir⁵. Terhin yazıtına göre, bu yıllarda Orkun ile Ötüken arasında bulunan Uygurlar hakkında; atalarım seksen yıl hüküm sürmüştür⁶.

Kök Türkçe kaynaklarda ve Çin yıllıklarında 716 yılına kadar Uygurların önemli bir faaliyeti görülmemektedir⁷.

716 yılındaki Uygur İl-teberinin adı belli değildir, fakat Kapgan Kagan'ın ölümü üzerine, oğlu İni İl-Kagan ile Köl Tigin ve Bilge arasındaki iktidar mücadelesini fırsat bilerek isyan etmiş, neticede büyük bir zayıflık vererek Çin'e kaçmak zorunda kalmıştır⁸.

2.1. Ötüken⁹ Uygur Kağanlığı Dönemi

744 senesinde Ötüken'de kurulan yeni devletin ilk kağanı Çin tarihlerinde Kutlu-lu P'i-chia Ch'üeh K'o-han olarak geçen ‘‘Kutluk Bilge Kül Kağan’’dır. T'ang imparatoru tarafından kendisine ‘‘Feng-ı Wang’’ adı ve daha sonra da ‘‘Hui-jen’’ unvanı verilmiştir¹⁰.

T'ang sülalesi tarihçileri, Kutluk Bilge Kül Kağan zamanında Uygurların, Altay Dağlarından, Baykal Gölü'ne kadar uzanan bir bölgede hüküm sürdüklerinden bahsetmektedirler. Uygurlar bu devirde, kendilerine başşehir olarak, o zamanlar ‘‘Ordu Balığı’’ denen ve Hunlar zamanından beri bilinen, Yukarı Orhun Nehri üzerinde bulunan ‘‘Karabalgasun’’ şehrini seçmişlerdir¹¹.

⁵ Özkan İzgi, age., 1987, s.11.

⁶ Saadettin Gömeç, age., s.16.

⁷ Saadettin Gömeç, age., s.19-20.

⁸ Saadettin Gömeç, age., s.20-21.

⁹ ayrıntılı bilgi için bk. Adem Aydemir, ‘‘Ötüken ve Ötüken Adı Üzerine’’, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, S:187, (Ağustos 2010)

¹⁰ Özkan İzgi, age., 1987, s.14.; Özkan İzgi, age., 2000, s.16-17.

¹¹ Özkan İzgi, age., 1987, s.15.; İzgi, Özkan, age., 2000, s.17.; Emet, Erkin, age., s.17-18.

Kutluk Bilge Kül Kağan 747 senesinde ölünce yerine oğlu Mo-yen-ch'o (Moyun Çur) Kağan başa geçmiştir¹².

Moyun Çur Kağan zamanında Uygurlar, Batı'da Türgeşlerle mücadele etmişler ve bunları hâkimiyetleri altına alarak sınırlarını batıda Sir Derya nehri boylarına kadar genişletmişlerdir. Kuzeyde ise, Kem nehri aşılarak Kırgızları kendilerine bağlamıştır. Moyun Çur zamanında en önemli münasebetler Çin'le olmuştur. Bu sıralarda Çin'de büyük karışıklıkların hüküm sürmekte olduğunu görmekteyiz. Karluklar tarafından desteklenen Arap kuvvetleri ile Çinliler arasında 751¹³ senesinde Talas'ta meydana gelen savaşta, Çinliler ağır bir mağlubiyete uğramışlar ve aynı zamanda Tarım bölgesinin Uygurların eline geçmesine sebep olmuşlardır. Annesi Türk olan An-lu-shan ismindeki bir Çin generali, Çinin bu iç karışıklığından istifade ederek isyan etmiş ve Çin imparatorluğu bu yüzden büyük bir tehlike ile karşı karşıya kalmıştır. Bu isyan üzerine Çinliler önce Araplardan yardım istemiş, fakat Arapların yardım edememeleri üzerine Uygurlar, bu yardımı kendileri sağlamıştır. İsyanın bastırılması üzerine, Çin imparatoru öz kızını Moyun Çur Kağan ile evlendirmiştir. Uygurlar bu başarılarından sonra, Çin nezdinde daha da kuvvetlenmişler ve Çin imparatoru tarafından kendilerine her yıl 20 bin top ipek verilmeye başlanmıştır. Diğer taraftan Moyun Çur Kağan'ın bıraktığı en büyük miras, Sine-Ussu yakınlarında yine aynı isimle anılan bir yazıt bırakması olmuştur¹⁴.

759 senesinde Moyun Çur Kağan ölünce yerine küçük oğlu kağan olarak başa geçmiştir. Çinliler tarafından "Teng-li mou-yü" (Tengri Mou-yü)¹⁵ diye isimlendirilen bu kağanın birkaç isminin olduğu görülmektedir. Bu isimlerden en tanınmışları "Bugu" veya "Böğü" ile "Tengri"dir¹⁶.

Böğü Kagan Çin'i asilerin elinden kurtarmak için bir sefer düzenlemiş ve 762 senesinde Çin'in önemli şehirlerinden olan Lo-yang şehrini asilerin elinden kurtarmıştır.

¹² Saadettin Gömeç, age., s.27.

¹³ "751 yılı İslam tarihi için çok önemli bir zamandır. Özellikle İslam tarihi anlatılırken Türkistan'ın batısındaki olaylar dikkate çekilmekte, fakat Orta Asya Türk Tarihi mevzubahis olduğunda bu konu üzerinde fazla durulmamaktadır. Bilindiği gibi zaman zaman Çin'in de tabiyetini kabul eden, Kök Türk Kağanlığının batıdaki ucu olan On-Ok federasyonunun üyesi bulunan Türgeşler, Arap Ordularının doğuya doğru ilerlemelerinde büyük engel teşkil ediyordu." bk. Saadettin Gömeç, age., s.30.

¹⁴ Özkan İzgi age., 1987, s.15.; Özkan İzgi, age., 2000, s.17-18.

¹⁵ "Çin kaynaklarında Böğü Kagan'ın unvanları; *i-ti-chien, Mou-yü, Teng-li hsieh tu-teng-mi-shih-han chü-lu 'Ying-i chien-kung' p'i-chia kagan ve Hsieh tu-teng-li ku-ch'o-mi-shih-ho chü-lu 'Ying-i chien-kung' p'i-chia Kagan*" bk. Saadettin Gömeç, age.s.40.

¹⁶ Özkan İzgi, age., s.18.; Erkin Emet, age., s.18.

Bögü Kagan'ın bu Lo-yang seferi sırasında Çin'de uzun süre kalması, Uygur tarihi için manevi açıdan olduğu kadar fikir tarihi bakımından da önemli neticeler doğurmuştur. Bögü Kagan bu Lo-yang seferi sonrasında ülkesine dönerken dört Mani rahibini de birlikte getirmiş ve bu rahipler Uygur medeniyetinin başlıca amili olan Maniheizmi Uygurlara aşılarmıştır. O sıralarda Uygur Devleti'nin ağırlık merkezi de tedricen güney-batıya ve tamamıyla Tarım havzasına kaymıştır¹⁷.

Bögü Kağan'ın veziri Tun Baga Tarkan¹⁸, 780 senesinde Bögü Kağan'ı öldürüp yerine kendisi geçmiştir. İlk iş olarak da derhal Çin ile siyasi münasebetlerin düzeltilmesi yolunu seçmiş ve bunda da muvaffak olarak Çinlilerden ‘‘Alp Kutluk Bilge Kağan’’ unvanını almıştır¹⁹. Tun Baga Tarkan'ın kağan olmasından sonra, Uygur hükümdar sülalesinde bir değişiklik olmuş ve bu tarihten sonra Tun Baga Tarkan'ın soyundan olanlar Uygur tahtına çıkmışlardır²⁰.

Tun Baga Tarkan ölünce yerine ‘‘Ay²¹ Tengride Kut Bulmuş Külük Bilge Kağan’’ (Ay Tanrısında saadet bulmuş ünlü Bilge Kağan)²² unvanını almış olan oğlu geçmiştir²³. Bu kağan zamanında Orta Asya'da karışıklıklar çıkmıştır. Beşbalık şehrinin yakınlarında yaşayan Şato Türkleri, Çinlilere karşı koyabilmek için Tibetlilerle anlaşmışlardır. Diğer taraftan Uygurlar ise, Beşbalık'taki kendi çıkarlarını koruyabilmek için bu Şato Türklerine cephe almışlardır. Şato'larla yapılan savaşta Uygurlar mağlup olmuşlar, ülkesi üzerinde itibarı sarsılmış olan Kağan ise karısı tarafından zehirlenerek öldürülmüştür²⁴. Öldürülen bu kağanın yerine küçük kardeşi başa geçmiştir²⁵.

¹⁷Özkan İzgi, age., 1987, s.16.

¹⁸‘‘Tun Baga Tarkan'ın unvanları Çin yıllıklarında; *Tun mo-ho H oku-tu-lu p'i-chia (Alp Kutlug Bilge) Kagan, 'Wu-i ch'eng-kung' Kagan, ku-tu-lu 'Ch'ang-shou t',en-ch'in p'i-chia Kagan* şekillerinde; Karabalgasun yazıtının Çince yüzünde *Tun Baga Tarkan*; Kök Türkçe kaynaklarda ise *Inançu Baga Tarkan* ve *Kutlug Baga Tarkan* biçiminde geçmektedir.’’ bk. Saadetin Gömeç, age., s.48.

¹⁹Özkan İzgi, age., 2000, s.21.; Özkan İzgi, age., 1987, s.19.

²⁰Özkan İzgi, age., 2000, s.21.

²¹‘‘Uygur Devleti kurulduğundan beri, kaganların unvanlarında bu kelimeye rastlanmamıştı. Bilindiği gibi, ‘ay’ Maniheizm’de önemli bir mefkumdur. Bu sebeple, Mani dini ilk tesirlerini kaganların unvanlarında göstermeye başlamıştır. ‘ay’ Maniheizm’de ‘gök’ kadar önemli bir mefkumdur.’’(Özkan İzgi, age., 1987, s.22.)

²²‘‘...adı Çin kaynaklarında *To-lo-ssu, Prens P'an-kuan* ve *Ai teng-li-lo ku-mo-mi-shih chü-lu p'i-chia 'chung-chen' Kagan* şeklinde geçmektedir.’’ bk. Saadetin Gömeç, age., s.50.

²³Özkan İzgi, age., 2000, s.21.

²⁴Özkan İzgi, age.,2000, s.21-22.

²⁵Özkan İzgi, age., 1987, s.22.; Özkan İzgi, age., 2000, s.22.

To-lo-szu'nun yerine 794 senesinde nazırı Kutluk Bilge ‘‘Ay Tengride Ulug Bulmuş Alp Ulug Bilge Kağan’’ (Ay ve Gökte kısmet bulmuş, kahraman, büyük Bilge Kağan) unvanı ile başa geçmiştir²⁶. Kutluk Bilge Kağan'ın en büyük icraatı, Kırgız seferidir. Kırgız seferi kendi adını ebedileştirmiştir²⁷.

Kutluk Bilge Kağan 805 senesinde ölünce, yerine ‘‘Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Külük Bilge Kağan’’ (Ay Tanrısında saadet bulmuş, kahraman, meşhur, Bilge Kağan) geçmiştir. Bu kağanın önemli faaliyetleri arasında, Doğu Türkistan'ın önemli şehirlerinden biri olan Kuça'yı Tibetlilerin elinden kurtarması ve Maniheizmin Uygurlar arasında yayılması için göstermiş olduğu gayrettir²⁸.

Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Külük Bilge Kağan 808 senesinde ölünce yerine ‘‘Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kağan’’(Ay Tanrısında saadet bulmuş, kahraman Bilge Kağan) geçmiştir. Bu kağanın diğer Uygur kağanlarına nazaran önemi, Karabalgasun yazıtını kendi adına yazdırmış olmasıdır²⁹.

Ay Tengride Kut Bolmuş Alp Bilge Kağan ölünce, yerine bir evvelki kağanın küçük kardeşi 821 senesinde kağan olmuştur. Bu kaganın unvanı ‘‘Ay Tengride Kut Bolmuş Bilge Kagan’’dır. Bu unvanın bugünkü Türkçeye anlamı ise, ‘‘Ay Tanrısında saadet bulmuş, Bilge Kagan’’dır. Uygurların ilk devirlerinden itibaren 21. Kaganı olan bu kişinin bir başka ismi de ‘‘Hasar Tegin’’dir³⁰.

821 senesinden sonra Uygurlarda siyasî yönden genel bir bozukluk görülmektedir³¹.

Hasar Tegin bütün maiyeti ile birlikte öldürülmüş ve yerine 832 senesinde manevi oğlu Hu-T'e-le başa geçmiştir. Kendisi ‘‘Ay Tengride Kut Bolmuş Alp Külüg Kağan’’ (Ay Tanrısında saadet bulmuş, kahraman, meşhur, Bilge Kağan) unvanını almıştır. Bu dönemde iç karışıklıklar hat safhaya gelmiş³². Hu T'e-le kağan 839 senesinde ölünce yerine önce Wu-tu-kung ve daha sonra Wu-chieh Kağan olmuştur³³.

²⁶Özkan İzgi, age., 2000, s.22.

²⁷Özkan İzgi, age., 1987, s.23.; Özkan İzgi, age., 2000, s.22.

²⁸Özkan İzgi, age., s.23.; Özkan İzgi, age., s.18.

²⁹Özkan İzgi, age., 1987, s.24.; Özkan İzgi, age., 2000, s.23.

³⁰Özkan İzgi, age., 1987, s.25.

³¹Özkan İzgi, age., s.24.

³²Özkan İzgi, age., 2000, s.24-25.

³³Özkan İzgi, age., 2000, s.25.

840 senesine gelindiğinde ise yüz bin kişilik bir Kırgız ordusunun Uygur başkenti Karabalgasun'u kuşatarak son Uygur Kağanı olan Wu-chieh'i öldürmüşler. Bu savaştan kurtulan Uygurlar çeşitli yönlere hareket ederek yeni yurt edinmek için büyük çabalar harcamışlardır³⁴.

2.2. Hanlıklar Dönemi

2.2.1. Şa- Çu (Sha-Chou) Uygurları

Sha-Chou Uygurlarına Çinliler, Maniheizm dinini benimsemiş olmalarından ve bunların da beyaz elbise giymelerinden dolayı 'Beyaz giymiş göğün oğulları' ismini takmışlardır. Ayrıca bu bölgenin çok önemli şehirlerinden biri olan Dun-huang'ın Sha-Chou'ya çok yakın olması zaman zaman Sha-Chou şehrine Dun-Huang denmesine yol açmıştır³⁵.

Sha-Chou Uygurları hakkında kaynaklarda pek fazla bilgi yoktur. Bunların siyasi hâkimiyetleri çok kısa sürmüştür. İlk önce *Liao (Kıtan)* ve daha sonra da *Şi-Şia (Tangut)* devletlerinin hâkimiyetlerini tanımışlardır. Bu bölgenin önemi Çin ile Orta Asya arasındaki ticaret yolunun üzerinde bulunmasından ileri gelmektedir³⁶.

2.2.2. Kan-Su Uygurları

Bugünkü Kansu şehrinin yakınında kurulan Kan-Su Uygur Devleti, bilhassa X. yüzyılın ortalarından itibaren Uygurların kuvvet merkezi hâline gelmiştir. Bu Uygurlar da Sha-Chou Uygurları gibi, XI. yüzyıldan sonra, Tangut ve Kıtanların hâkimiyetlerini tanımışlardır. Kan-chou Uygurlarına aynı zamanda 'Sarı Uygurlar' da denilmektedir³⁷.

840 tarihinden sonra Uygurların bir kısmının Tibet ve An-Shi bölgesine göç ettikleri bilinmektedir. Bu bölgenin merkezi ise Kansu (Kan-Chou) şehri idi. Bu bölgeye gelip yerleşen Uygurların askerî bakımdan çok zayıf olduklarından Çin

³⁴ Özkan İzgi, age., 2000, s.25.; Erkin Emet, age., s.19.

³⁵ Özkan İzgi, age., 1987, s.39.; Erkin Emet, age., s.19-20.

³⁶ Özkan İzgi, age., 1987, s.39.; Özkan İzgi, age.,2000, s.27.; Erkin Emet, age., s.20

³⁷ Özkan İzgi, age., 1987, s.40.; Erkin Emet, age., s.20.

kaynakları bahsetmektedirler³⁸. Bu bölgenin asıl özelliği Budizmin en fazla yayılmış olduğu bir yer olması ve Dun-huang mağaralarının bulunmasıdır³⁹.

911 tarihinde Sarı Uygurların ilk defa olarak askerî bir harekete geçtiklerini ve mabetlerin bulunduğu Dun-huang (Bin Buda) şehrini zapt ettiklerini Çin kaynaklarından öğreniyoruz⁴⁰.

Sarı Uygurların daha önce kurulmuş olan Türk devletleri gibi fütihat politikası yoktu. Belki bunun tek sebebi Sarı Uygurların artık yavaş yavaş yerleşik hayata geçmiş olmalarıdır. Onların tek amacı Kan-Chou (Kansu) şehrinde barış içinde oturup yabancıların baskın ve istilasına uğramadan kervanlarını gönderebilmektir. Bu sebeple Çin ile daima dostluk içinde yaşamışlar ve kendileri için en büyük tehlike olan güneydeki Tibetlilere karşı cephe almışlardı⁴¹.

2.2.3. Turfan (Kao- Ch'ang) Uygurları

Orta Asya Türk tarihinde çok önemli bir yeri olan Kao- Ch'ang şehrindeki Uygurlar, 840 tarihinden sonra güneyde yeni bir devlet kurmuşlardır. Bu Uygurlar ‘...artık Bozkır Türk devletlerinden farklı idiler; hâkimiyeti genişletme düşüncesinde olmamış, büyük bir siyasi çatışmalara girmemiş, başta Çin hükümetleri olmak üzere komşuları ile dostluk ve ticaret münasebetlerini devam ettirmeyi tercih etmişlerdir⁴².

Çin kaynaklarında Turfan Uygurları için ‘Shi-Zhou’ Uygurları da dendiğini görüyoruz. Bunun sebebi ise Tang sülalesi zamanında Gao-Chang olarak bilinen şehrin 460 senesinde Çin’in bir eyaleti hâline getirildiği zaman, isminin Shi-Zhou olarak değiştirilmesidir. Mengli Tigin Uygur kağanı olunca *Uluğ Tengride Kut Bolmuş Alp Külüg Bilge Kağan* unvanını almıştı. O da tıpkı ataları gibi bir unvan taşıyordu⁴³.

866’da Turfan Uygurlarının başında Bugu Chün bulunmaktadır ve o Turfan’ı fethetmiştir. Batıdaki sınırlarını Tanrı dağları üzerindeki Urumçi şehrine kadar uzattılar. 947’lerde Turfan bölgesi Uygurlarının başkentinin Koço olduğu ve 948 yılında başa

³⁸ Özkan İzgi, age., 1987, s.40.; Özkan İzgi, age.,2000, s.27.

³⁹Erkin Emet, age., s.20.; Özkan İzgi, age., 2000, s.27.

⁴⁰Erkin Emet, age., s.21.; Özkan İzgi, age., 2000, s.27-28.

⁴¹Erkin Emet, age., s.21.; Özkan İzgi, age., 2000, s. 29.

⁴²Erkin Emet, age., s.21-22.

⁴³Erkin Emet, age., s.22.

geçen Uygur hanının unvanının *İdikut* olduğu Koço'da bulunan bir kitabeden anlaşılmaktadır ve başkente de İdi Kut şehri deniliyordu⁴⁴.

2.3. Karahanlı Dönemi

Karahanlılar tabiri Doğu ve Batı Türkistan'da hüküm sürmüş olan ilk Türk sülalesine (840-1212) Avrupalı oryantalistler tarafından kendi unvanlarındaki *kara* "kuvvetli" kelimesinin çok sık geçmesinden dolayı verilen bir isimdir. Bu sülale için ilmî eserlerde kullanılan diğer bir isim, yine karakteristik bir unvandan dolayı, *ilek(ilig) Hanlar* tabiridir. Ayrıca bu sülale müyüzyıl İslam kaynaklarında el-Hakaniye ve Al-Afrasiyab gibi isimlerle de zikrolunmuştur. Onların menşei hakkında 7 muhtelif nazariye vardır ve Karanlılar tarihi üzerindeki başlıca otorite O.Pritsak bu sülaleyi A-shi-na hanedanının bir kolu olan Karluk hanedanına bağlamaktadır⁴⁵.

840'ta Uygur Devleti'nin Kırgızlar tarafından yıkılması üzerine Karluk Yabgusu kendisini bozkırlar hâkiminin kanuni halefi ilan ederek Karahanlılar Devletini kurdu. Bu devlet kavimleri yarı yarıya bölen Altay sistemine uyum olarak iki kağan idaresinde iki kısma ayrıldı. Arslan Kara Hakan unvanını taşıyan doğu kısmının hâkimi büyük kağan, nazari olarak bütün Karahanlıların hükümdarıydı ve Kara-Ordu'da yerleşmişti. Buğra Kara Hakan unvanını taşıyan batı kısmının hâkimi ise ortak kağan olarak önce Taraz'da oturmuştu⁴⁶.

Karahanlıların ilmî bakımdan pek aydınlık olmayan başlangıç devresi için tespit edilebilen ilk kağan Bilge Kül Kadır Han'dır ve Samaniler ile mücadele etmiştir. Onun yeğeni Satuk Buğra'nın, Karahanlılara sığınmış Ebü Nasr adlı Samani prensi veya İslam sufi vaizleri ile karşılaşması İslam'ı kabulüne sebep olmuş ve devletin kaderini değiştirmişti⁴⁷. Satuk'un oğlu Musa, doğu kağanı Arslan Han'ı yenerek sülalenin bu kolunu ortadan kaldırmış ve bütün Karahanlı Devletini İslamlaştırmaya muvaffak olmuştur⁴⁸.

⁴⁴Erkin Emet, age., s.22.

⁴⁵Erkin Emet, age., s.23.

⁴⁶Erkin Emet, age., s.23-24.

⁴⁷Erkin Emet, age., s.24.

⁴⁸Erkin Emet, age., s.25.

998’de ölen büyük kağan Ebu’l-Hasan Ali Arslan Han’a oğlu Ahmet halef oldu. Ahmet Karahanlı hükümdarları içinde Abbasi halifesini ilk tanıyandır⁴⁹.

2.4. Kara Hitaylar Dönemi

Liao hanedanının inkirâzı üzerine, Çinlilerin büyük bir kısmı galip Cürcenlerin (Müslüman kaynaklarında Çürçit) hâkimiyetini kabul etmiş ve Ye-Lu-Ta-Shi idaresi altında bulunan küçük bir kısmı Batı Moğolistan’daki birçok kavimleri içine almak ve onlar tarafından desteklenmek suretiyle Asya’nın merkezi olan Türkistan’da Kara-Hitay ismi altında, 1124-1211 yılları arasında 88 yıl süren bir imparatorluk kurmuştur. Coğrafi sahası ve içtimai teşekkülü ile Çinlilerinkinden tamamiyle farklı olan bu devlet, Moğol istilasından önceki Orta Asya’nın siyasi, askerî ve kültür durumunun aydınlatması bakımından mühim bir yer işgal etmektedir. Çin kaynaklarında Kıtay kavmine VIII. yüzyıldan itibaren tesadüf edilmektedir. Orhon kitabelerinde Kıtay (Kıtan) kavmi, Türk sahasının doğu kısmında yaşayan ve Türklerin düşmanı olan bir kavim olarak birçok defa zikredilir. Çinlilerin verdiği malumata göre, bunlar Mançurya’nın güney kısmında yaşıyorlardı⁵⁰.

1125’te Kıtaylar bir diğer bir Tunguz kavmi olan Cürcenler tarafından mağlup edilmişlerdir. Daha sonra Cengiz Han devrinde bir fırsatını bularak Cürcenlere karşı ayaklanmışlar ve Moğollara tabi bir devlet olmak üzere Kıtay imparatorluğunu ihya etmişlerdir⁵¹.

Büyük olduğu işaret edilmek istenilen bu imparatorluğun batı hududu –Amu-Derya, güneyini –Belh, Tirmiz ve Hotan tabi eyaletleri, doğusunu Hai-Shia devleti (Uygurlar da dâhilinde kalıyor) ve kuzey hududunu –Naymanlar teşkil ediyordu. Buna göre, kara-Hitay devleti, merkezi Balasagun olmak üzere geniş bir sahayı kapsamıştır⁵².

2.5. Cengizliler Dönemi

⁴⁹Erkin Emet, age., s.25-26.

⁵⁰ Erkin Emet, age., s.28.

⁵¹ Erkin Emet, age., s.29.

⁵²Erkin Emet, age., s.29.

Cengiz devrinde bölgenin kuzeyinde Uygur, güneyinde de Doglat sülaleleri oluştu. Cengiz'den sonra da bu sülaleler Çağatay Hanlığına bağlandı⁵³.

Cengiz Han hayatta iken halef olarak üçüncü oğlu Ögedey'i tayin etmiştir. Böylece 1227'de Cengiz'in ölümünden sonra, Ögedey büyük han olarak babasının yerine geçer. 11 Aralık 1241'de, 56 yaşında Ögedey ve yine aynı yıl Çağatay ölürler. Bir müddet Cengiz'in evlatları arasında taht kavgaları sürer. Ağustos 1246'da yapılan kurultayda Güyük babası Ögedey'in yerine büyük han seçilir. Çağatay hayatta iken tahtına varis ettiği büyük oğlu Kara Hülegü'nün yerine Güyük'ün desteğiyle kara Hülegü'nün kardeşi Yesü Mōngke oturur. Mesut Bey, bu yeni hükümdarlara güvenemediği için Cuci'nin varisi Batu'ya sığınır. Fakat, Güyük'ün ölümü üzerine Tuluy'un büyük oğlu Mengü 1252'de açılan kurultayda büyük han seçilince Mesut Bey tekrar Türkistan'daki eski görevine getirilir⁵⁴.

Çağatay Hanlığının batı kısmındaki Maverāünnehir halkı çok önceden çiftçiliğe dayalı yerleşik hayata geçtiği için o yörenin Moğolları diğer Moğollardan daha önce Türkleşir. Çağatay Hanlığının doğu kısmındaki, bir başka ifadeyle bugünkü Doğu Türkistan'daki Moğollar, Maverāünnehir Moğollarına nispeten göçebeliği biraz daha devam ettirir. Çağatay Hanlığının bu iki kısmındaki iktisadi ve etnik farklılaşma hanlığın siyasi ve manevi varlığının tedricen parçalanmasına yol açar. Maverāünnehir insanları, kendilerini "Çağataylılar" diye adlandırıp doğudaki Moğolları "haydutlar" olarak görürler. Doğudaki Moğollar ise batıdakileri *hulmuk* "melez", kendilerini "gerçek Moğol" olarak kabul ederler⁵⁵.

2.6. Seidiye Hanlığı (Yarkent Hanlığı)

Çağatay Han'ın onüçüncü kuşaktan, Timur'un beşinci kuşaktan torunu ve Babur'un dayısı olan Ahmet Alçahan'ın oğlu Seyit Han (1484-1533), uzun bir müddet Babur ile kader birliği yaptıktan sonra 4.700 kişilik kuvvet ile Artuş üzerinden Kâşgar'a doğru ilerleyecektir. Seyit Han'dan 350 yıl sonra, 1865 yılının Ocak ayında Yakup Bey de aynı güzergâhtan Kâşgar'a gelecektir. Seyit han'ın Kâşgar'ı hedef aldığı sırada Kâşgar'da zalimliği ile tanınmış Duğlat beylerinden Abubekir saltanat

⁵³Erkin Emet, age., s.30

⁵⁴Erkin Emet, age., s.32.

⁵⁵Erkin Emet, age., s.32.

sürmektedir. O, 1478 yılında Seyit Han'ın dedesi Yunus Han'ı Yarkent civarında yenerek Kâşgar'ı ele geçirmesinden, Seyit Han'ın Kâşgar'a geldiği 1514 yılına kadar 36 yıl buranın mutlak bir hükümdarı olacaktır. Sayramî'ye göre, "Abubekir kadar zalim padişahın tarihte yine bir benzeri yoktur."⁵⁶.

Seyit Han halkın da yardımıyla Kâşgar, Yarkent, Hoten şehirlerini ele geçirir ve 1514'te Seidiye Hanlığı'nı kurar. Seyit han devletini güçlendirmek amacıyla birtakım ıslahat girişimlerinde bulunur. Aksu gibi verimli topraklara göç teşebbüsünde bulunur. Hazineden halka mülk dağıtır. En önemlisi, halkın iktisadi gücünü yükseltmek için halk 10 yıl vergiden muaf tutulur⁵⁷.

Aksu'nun kuzeydoğusu ile Bay'ın batısındaki Arbat (Aravan) denilen yerde, 1516 yılında, Seyit Han ağabeyi Mansur han ile görüşür ve aralarında, Altışehir'deki bu hanlığı beraber yönetmekten ibaret bir anlaşma ortaya çıkar. Bu görüşmede tarihçi haydar Mirza Duğlat da bulunur. Seyit Han, Tibet Budistlerine karşı çıktığı cihat seferinde, 2 Ağustos 1533 günü 48 yaşında ölür⁵⁸.

Hanlık ilk önce Kâşgar'ı, sonradan Yarkent'i başkent edinir. Başkentinin adıyla "Yarkent hanlığı" veya kurucusunun adıyla "Seidiye Hanlığı" olarak bilinen bu hanlığın kurucusu Çağatay soyundan olsa da tamamen Türk-İslam geleneğine göre yaşatıldığı için bu hanlığa Çağatay Hanlığı denilmemektedir. Eğer bu hanlığı kendine özgü bir özelliğiyle izah etmek gerekirse en çarpıcı yönü, hanlığın kuruluşundan başlayarak hocaların koyu etkisi altında kalmasıdır. Hanlığın genel manevi havasına tasavvuf hâkim olduğu için hanların ve devlet adamlarının askerî ve siyasi fikirleri sınırlı kalır⁵⁹.

İsmail Han, ağabeyi Abdullah Han'ın izini takip ederek Karataglık Hocaları desteklemeye devam eder. Aktaglık Hocalar'ın lideri Appak Hoca, İsmail Han tarafından kovulur. Appak Hoca Keşmir yolu ile Tibet'e geçer ve Budistlerin lideri V. Dalay Lama ile görüşür. Ondan İsmail an'a karşı yardım etmesini ister. Bu istek, Dalay Lama ve Kalmuklar tarafından hoş karşılanır. Kalmuk komutanları ve Appak Hoca'nın başında bulunduğu 12 bin kişilik Cungar ordusu Yarkent şehrini ele geçirir. Esir alınan İsmail Han ailesiyle beraber İli'ye götürülür. 1678'de cereyan eden bu olay ile Seidiye

⁵⁶Erkin Emet, age., s.33.

⁵⁷Erkin Emet, age., s.33.

⁵⁸Erkin Emet, age., s.33.

⁵⁹Erkin Emet, age., s.33-34.

Hanlığı topraklarında 1755'teki Birinci Çin İstilasına kadar süreceğ olan 77 yıllık ‘‘Hocalar Devri’’ başlar⁶⁰.

Seidiye Hanlığı'nın siyasi ve askerî cihetten güçsüz olmasına rağmen iktisat, edebiyat ve sanatta birçok gelişmelere sahne olduğu bilinmektedir. Doğu Türkistan tüccarları Çin'e altın, yeşim taşı, yün, deri götürüp oradan ipek giysi ve porselen alırlar. Hindistan'a keçe, pamuklu kumaş, altın ve Çin mallarını götürüp oradan baharat getirirler⁶¹.

2.7. Seidiye Hanlığından Günümüze Doğu Türkistan

Kalmuklar 1674'te Turfan, Urumçi ve İli bölgelerinde Cungariye devletini kurdular. 1679'dan sonra 18 yıl boyunca bu devlet bölgenin güneyine de hâkim oldu. Kalmukların hâkimiyetindeki bu devir, Doğu Türkistan'da genel vali sıfatıyla hocaların hüküm sürdüğu bir devir olmuş; bu sebeple ‘‘Hocalar Devri’’ olarak adlandırılmıştır⁶².

Bu tarihten sonra bölgede yine karışıklıklar görölmeye başlanır. 1864'ün Aralık ayında Sıddık Bey Kıpçak isyan ederek Yenihisar ve Kâşgar'ı ele geçirdikten sonra Hokand hanı Hudayar Han'a bağlılık bildirdi. Bunun üzerine Hudayat Han, Büzrük Han Türe'yi Kâşgar valisi, Yakup Bey'i de başkumandan olarak bölgeye gönderdi. Ancak Sıddık Bey bunu kabul etmeyince bertaraf edilerek Kâşgar resmen Hokand Hanlığı'na bağlandı. Bir süre sonra Yarkent de hanlığın topraklarına katıldı. Bu sırada Batı Türkistan Rus işgaline uğradı ve Kâşgar'a büyük göç oldu. Göç sırasında, 1865'te Yakup Bey Kâşgar valisini devirerek Hokand Hanlığı'nın sona erdiğini ilan etti ve Atalık Gazi Bedevlet Yakup Bey unvanı ile Kâşgar ve Yarkend hükümdarı oldu. Yakup Bey 1866'da Hoten'i, 1867'de Kuçayı, 1868'de Turfan'ı, Urumçi'yi ve Kumul'a kadar olan bölgeleri ele geçirerek hâkimiyet sınırlarını genişletti⁶³.

İngilizler Yakup Bey'in bu hareketi ile ilgilendiler. 1868'de Kâşgar'a gelen ticari heyet Yakup Bey ile görüştü, ticari anlaşma imzalandı. Yakup Bey bir yandan İngilizlerle dostça ilişkiler kurmaya çalışırken diğer yandan da Osmanlı Sultanı

⁶⁰Erkin Emet, age., s.35.

⁶¹Erkin Emet, age., s.35.

⁶²Erkin Emet, age., s.37.

⁶³Erkin Emet, age., s.37.

Abdulaziz'e oğlu Seyid Yakup Han Töre (Hoca Töre)'yi yollayarak yardım talep etti. Hoca töre, Türkistan'daki gelişmeleri sultana ve ileri gelenlere ilettikten sonra sultanın yüksek himayesine girmek istediklerini belirtmiştir. Sultan bu isteğe kayıtsız kalmayarak bir gemi ile silah ve asker yardımı yollamıştır. Bu andan itibaren Yakup Bey, sultanın verdiği emirlik unvanını alarak hâkimiyeti altındaki topraklarda hutbeyi Abdülaziz Han adına okutmuş ve sikkeleri onun adına bastırmıştır⁶⁴.

Yakup Bey, Petersburg'a elçi yollayarak Rusya ile de dostça ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Osmanlı himayesine giren ve Çin'e karşı Rusya ve İngiltere arasında denge politikası yürüterek yerini bir dereceye kadar sağlamlaştıran Yakup Bey, maalesef 1877 yılının Mayıs ayında vefat etmiş; Çinliler de hiç vakit geçirmeden yaptıkları taarruzla 16 Mayıs 1878'de Doğu Türkistan'ın tamamını işgal ve istila etmişlerdir. Bir süre Zo Zungtang komutasındaki ordu tarafından idare edilen Doğu Türkistan, 18 Kasım 1884'te Çin imparatorunun emriyle 19. eyalet olarak Şin-cang(Xin jiang "Yeni Toprak") adıyla doğrudan imparatorluğa bağlanmıştır⁶⁵.

Doğu Türkistan üzerindeki Mançu sülalesinin hâkimiyeti 1911 yılına kadar devam etti. Bu tarihte Çin'deki Mançu sülalesi yıkılarak cumhuriyet rejimi kuruldu ve bu rejim de bölgeyi kâğıt üzerinde elinde tuttu. Bu zaman zarfında mahalli idareciler merkezin zayıflığı sebebiyle tamamen bağımsız hareket ediyorlardı. Hatta dış ülkelerle doğrudan doğruya antlaşmalar yapabiliyorlardı. Ancak bu sürede de Doğu Türkistan idarecilerinin Çinli olduğu unutulmamalıdır⁶⁶.

1930'lara gelindiğinde yerli idarecilerin halk üzerindeki baskıları artmış ve halkı bezdirmişti. Bunun bir sonucu olarak yer yer ayaklanmalar patlak vermeye başladı. Bunlardan önemlileri şunlardır:

Hoca Niyaz Hacı liderliğinde, Nisan 1931'de Kumul ayaklanması,

Mahmut Muhiti liderliğinde, Ocak 1933'te Turfan ayaklanması,

Mehmet Emin Buğra liderliğinde, Şubat 1933 hoten ayaklanması,

Bunların yanında, yine 1933 yılı içinde Tarım havzasında Timur ve Osman isimli kişilerin liderliğinde, Altay'da Şerif Han töre liderliğinde ayaklanmalar patlak

⁶⁴Erkin Emet, age., s.37.

⁶⁵Erkin Emet, age., s.38.

⁶⁶Erkin Emet, age., s.38.

verdi. Bütün bu ayaklanmalar sonuç verdi ve aynı sene Urumçi şehri haricinde bütün Doğu Türkistan Çinlilerden temizlendi⁶⁷.

İhtilallerin ilk başladığı yer olan Kumul'daki ayaklanmaya Döngenlerden Ma Jung Ying, Mayıs 1931'de emrindeki yüz gönüllü ile katıldı; ancak yaralanınca Temmuz'da Kansu'ya döndü⁶⁸.

Kumul'a Eylül 1931'de Ruslar yardım teklif etti ise de Kumul ihtilalcileri reddetti. Bunun üzerine Rusya, Doğu Türkistan'ın valisi Jing Şu Ren'le ekim ayında gizli bir antlaşma yaparak vali kuvvetlerine silah yardımına başladı. Buna rağmen bölgeye hâkim olamayan Jing Şu Ren, Nisan 1933'te Rusya üzerinden Çin'e kaçınca başkumandan Şing Şi Sey kendini askerî vali ilan ederek idareyi ele aldı⁶⁹.

1933'te Ma Jung Ying binden fazla gönüllüyle tekrar gelerek 16 Haziran'da Hoca Niyaz Hacıyla görüştü. Ma Jung Ying'in bütün askerî işleri tek başına ele almak istemesine Hoca Niyaz karşı çıktı. Bunun üzerine Ma ihtilalcilere saldırarak ellerindeki silah ve mühimmatı aldı. Hoca Niyaz'ın zor duruma düştüğünü gören Rusya, Hoca Niyaz'a Şin ile anlaşmasını teklif etti. Teklifi değerlendiren Hoca Niyaz, 9 Temmuz 1933'te Şin ile anlaştı. Antlaşmaya göre tanrı dağlarının güneyi Hoca Niyaz'ın, kuzeyi de Şin'in idaresinde olacaktı. Antlaşma Urumçi'de imzalandı⁷⁰.

Bu şekilde 12 Kasım 1933'te Kâşgar'da "Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti" ilan edildi. Ocak 1934'te Çöçek ve Altay sınırından giren Kızıl Ordu, Urumçi civarında Ma Jung Ying'i bozguna uğratarak Kâşgar'a doğru ilerlemeye başladı. Bu arada Urumçi'den Kaşgar'a gelen başkonsolos Afserof, Hoca Niyaz ile görüşerek hükümetin lağvedilmesi ve kendisinin Urumçi'de Şing Şi Sey ile birlikte ortak idare kurmasını teklif etti. Bunu kabul etmek zorunda kalan Hoca Niyaz, Afserof ile birlikte Kâşgar'dan ayrıldı. Urumçi'de genel vali yardımcısı oldu ve böylece hükümet sona erdi⁷¹.

Eylül 1938'de Şing Şi Sey, Stalin'in mümtaz misafiri olarak Moskova'ya gitti ve Sovyetler Birliği Komünist Partisi'ne üye oldu⁷².

⁶⁷Erkin Emet, age., s.38.

⁶⁸Erkin Emet, age., s.38.

⁶⁹Erkin Emet, age., s.38.

⁷⁰Erkin Emet, age., s.38-39.

⁷¹Erkin Emet, age., s.39.

⁷²Erkin Emet, age., s.39.

Nisan 1937’de çıkan ihtilalin bastırılmasının ardından Hoca Niyaz tutuklandı; sonra da Şerif han Töre ve diğer mücahitler gibi işkence ile öldürüldü. Aynı yıl Barköl’de dört ayaklanma ile Şubat 1940’ta ve Haziran 1941’de Altay’da çıkan ayaklanmalar kanlı bir şekilde bastırıldı⁷³.

Şing Şi Sey bir yandan Sovyetler Birliği ile yakın ilişkiler kurarken diğer yandan Çin ile gizlice anlaşmıştı. İkinci Dünya Savaşı sırasında fırsatını bulan Şing Şi Sey Çin’e bağlılığını ilan etti. Bunun üzerine önceden sınıra yığınak yapmış bulunan Çin ordusu ülkeye girdi, Kızıl Ordu Doğu Türkistan’ı terk etti. Bu, Milliyetçi Çin’in Doğu Türkistan’a soktuğu ilk kuvvetti. Halk Çin işgaline karşı yer yer direnişe geçti. Bunlardan bir kısmını Rusya desteklemekteydi⁷⁴.

Eylül 1944’te ili’de çıkan ayaklanma sonuç verdi ve İli, Altay, Tarbagatay vilayetleri kurtarılarak 12 Kasım 1944’te ‘‘Şarkî Türkistan Cumhuriyeti’’ ilan edildi⁷⁵.

İli’de hükümet kurulduktan sonra Ruslar isyancılara yardım olarak silah, askerî ve sivil müşavirler yolladı. Bu müşavirler vasıtasıyla Rusya, Çin ile antlaşma yapılmasını telkin etti. Bunun üzerine Çin ile görüşmeler başladı. Çin görüşmelerde aracı olmaları için literatürde ‘‘Üç Efendi’’ olarak bilinen İsa Yusuf Alptekin, Mehmet Emin Buğra ve Mesut Sabrı’yi Doğu Türkistan’a davet etti. Ülkeye gelen Üç Efendi çoğunlukla gençlerin dinleyici olarak katıldığı bir konferans düzenleyerek tam bağımsızlığa ulaşmak için önce Çin’e bağlı bir millî muhtariyet kurulmasının ve bu şekilde kültürün, mefkûrenin ve iktisadi hayatın yükseltilmesinin en uygun yol olduğunu, bir süre sonra Doğu Türkistan’ın Rus boyunduruğuna girme tehlikesinden de uzak olarak bağımsız olabileceğini anlattılar. Görüşmelerin sonunda anlaşma sağlandı. Ancak antlaşmaya taraftar olmayan Ali Han Töre ile birkaç reis Rusya’ya kaçırıldı⁷⁶.

Antlaşma neticesi Urumçi’de 15’i yerli, 10’u da Çinli olmak üzere 25 kişilik ortak bir hükümet kuruldu. Buna göre Çinli general Zhang Zhi Zhong Genel Vali, Kremlin yanlısı olan Ahmetcan Kasım ile Burhan Şehidî de vali muavinleri olmuşlardı.

⁷³Erkin Emet, age., s.39.

⁷⁴Erkin Emet, age., s.39-40.

⁷⁵Erkin Emet, age., s.40.

⁷⁶Erkin Emet, age., s.40.

Aynı hükümete Mehmet Emin Buğra Bayındırlık Bakanı, Canm Han Maliye Bakanı, İsa Yusuf sandalyesiz üye olarak girmiş, Mesut Sabri de Eyalet Genel Müfettişi olmuştu⁷⁷.

İhtilal kuvvetlerinin altında olan ve Ruslarca desteklenen İli, Altay, Tarbagstay vilayetlerine Çin eli uzanmıyor, güneydeki Çinlileştirme politikası ise halkın kuzeydeki gibi Rusya'ya meyline sebep oluyordu. Bunun üzerine Çin, Mesut Sabri'yi genel valiliğe, İsa Yusuf'u da hükümet genel sekreterliğine atamak yoluyla idareyi milliyetçilere bıraktı. Hükümetin Rus yanlısı üyeleri bu yeni durum karşısında İli bölgesine çağrıldılar ve hükümetten çekildiler⁷⁸.

“Milliyetçi hükümet” ilk iş olarak Türkleşme prensibiyle eğitime el attı. Bu hareket Çin'i ve Rusya'yı telaşlandırdı. 1948'de Doğu Türkistan'da bulunan Çin silahlı kuvvetleri başkumandanı bir beyanname yayınlarak yerli milliyetçilerin Rus taraftarlarından daha etkili olduğunu ifade etti⁷⁹.

Aynı sıralarda Çin'de Mao'nun meşhur yürüyüşü gerçekleşmekteydi. Bunun bir neticesi olarak Çin hükümeti, SSCB'ye hoş görünmek amacıyla 1 Ocak 1949'da Mesut Sabri ve İsa Yusuf'u işten el çekti. Yerlerine Kremlin yanlısı komünist Burhan Şehidi getirildi. Bu arada Çinli komünistler yavaş yavaş Çin'e hâkim olmuş ve Doğu Türkistan sınırına dayanmıştı. Eylül 1949'da Doğu Türkistan'daki milliyetçi Çin birliklerinin başkumandanı, Çin komünist hükümetine bağlılık ilan etti. Böylece komünist ordu hiçbir askerî kuvvetle karşılaşmadan ülkeye girdi⁸⁰.

İsa Yusuf, Mehmet Emin Buğra ve binlerce Uygur ve Kazak Türkü Hindistan ve Pakistan'a iltica etti. Mesut Sabri şehit edildi. Böylece Doğu Türkistan'daki karanlık günler başladı. On binlerce aydın öldürüldü ve hapislere atıldı⁸¹.

Uygurlar, kendinden önce kurulmuş olan Hunların ve Göktürklerin kültür mirası üzerine kurulmuş olmakla beraber, bu devletlere nazaran tam bir yerleşik hayata geçmesi ve artık taş üzerine yazılmış belgeler bırakmaları eski Türk kültür hayatı bakımından çok önemli neticeler doğurmuştur. Siyasî tarihlerine nazaran kültür tarihleri çok daha ağır basan bu Uygurlar, denilebilir ki, Orta Asya Türk Tarihi bakımından hem

⁷⁷Erkin Emet, age., s.40.

⁷⁸Erkin Emet, age., s.40-41.

⁷⁹Erkin Emet, age., s.41.

⁸⁰Erkin Emet, age., s.41.

⁸¹Erkin Emet, age., s.41.

devlet olarak yaşadıkları dönemde hem de yıkılışlarından sonra çok uzun süre kültürlerini yaşatabilmeleri bakımından önemli olmuşlardır⁸².

Atlı göçebe bir hayat tarzından, yerleşik hayat tarzına geçişlerinin ve bu uygarlığa kendi karakterlerini katarak yeni bir kültür yaradılışının en güzel örneğini Uygurlarda görmekteyiz. Uygurların bu gelişmesinde hiç şüphesiz Çin ve Hint uygarlıklarının da etkileri vardır. Ancak, Uygurlar bu uygarlıklarından etkilenirken bunu kendilerine özgü bir şekilde, kendi kültürleri içinde yaşatmışlardır. Uygurlar arasında kendini gösteren kültür yenileşmesi yeni kültürdeki gelişme çizgileri, yaşadıkları yeni coğrafi bölgenin etkisini hissettirmektedir. Uygurlarda, Bozkır ve Atlı Göçebe özellikleri, şehir kültürü içinde biçimlenmiştir. Uygur şehirlerinden geçen kervan yolları ileride, Doğu-Batı uygarlıkları ile temas imkânı sağlamıştır⁸³.

Dokuzuncu yüzyıl ortalarında, Orhun civarından göç eden Uygurlar, Turfan yöresinde İdikut devletini ve Kâşgar yöresinde de diğer Türk boylarıyla birleşip Karahanlı devletini kurarlar. Bugünkü Doğu Türkistan'daki Türk topluluğunun esasını teşkil eden Uygurlar, işte bu İdikut devletini ve Karahanlı devletini kuran Uygurların torunlarıdır⁸⁴.

3. Doğu Türkistan

Yazılı kaynaklardaki Türkistan kelimesi ilk kez Turkastarak şeklinde eski Yunanlıların İskitya kelimesine karşılık olarak VIII. Yüzyılda yaşamış olan Ermeni tarihçisi Musa Horenki (Moses Xorenac'i) tarafından kullanılmış ve batıda İdil, doğuda İmaos yani Tanrı Dağlarının doğu tarafları, güneyde Maverâünnehir mukabili olan Sogd ile Arık yani Horasan arasındaki topraklara atfedilmiştir⁸⁵. Tarihin başlangıcından beri Türklere vatan olan Doğu Türkistan son dönemlere kadar dünya kamuoyunca *terra incognita* yani bilinmeyen topraklar kategorisinde yer almıştır⁸⁶.

Çinlilerin Doğu Türkistan için kullandıkları *Hsi-yü* yani 'Batı Toprakları' adını Han Sülalesi devrinde (M.Ö. 206-M.S. 220) daha çok Tanrı Dağlarının güneyinden

⁸² Özkan İzgi, age., 2000, s.13.

⁸³ Özkan İzgi, age.,2000, s.13.

⁸⁴ Erkin Emet, age., s.41.

⁸⁵ Kürşat Yıldırım, "Doğu Türkistan ve İlk Sâkinleri" Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, XII/1 (Yaz 2012), s.419-440.

⁸⁶ Meryem Hakim, "Günümüz Doğu Türkistan'ı", Doğu Türkistan'ın Sesi Dergisi, S.71., (2010), s.21.

kıvrılan yol üzerindeki *Yü-men* yani 'yeşim taşı kapısı'nın batısındaki topraklar için kullandığı görülmektedir. Esas itibari ile Doğu Türkistan toprakları söz konusu olsa da yeri geldiğinde daha güneydeki ve batıdaki topraklar ile devletler ve halklar da kastedilmiştir. Bu surette Çin kaynaklarının Doğu Türkistan hakkında bilgi verirken aslında İpek Yolu üzerindeki yerleri belirttikleri anlaşılmaktadır⁸⁷.

Doğu Türkistan sahip olduğu geçmiş ve barındırdığı tarihi eserlerle en eski medeniyet merkezlerinden biridir. İbni Sina, Kaşgarlı Mahmut, Farabi gibi islam âlimleri, Mahmut Gaznevi, Abdülkerim Satur Buğra, Timur, Selçuk Bey, Babürşah, Melikşah gibi büyük devlet adamları da bu topraklarda yetişen değerli isimlerdir. Doğu Türkistan bütün Çin baskısına, unutulmuşluk ve kaderine terk edilmişliğine rağmen geçmişte yaşattığı medeniyetin kalıntılarını korumaya çalışılmaktadır. Geçmişte Türk edebiyatı ve İslamiyet açısından önemli sayılabilecek adımlar bu bölgede atılmış, ayrıca İpek Yolu'nun kilit noktaları burada konuşlanmışır⁸⁸.

1949 yılında komünist Çin işgalinden sonra, Çin Hükümeti tarafından 1 Ekim 1955'te eyalet statüsüne son verilip, Doğu Türkistan'ın adı *Xin Jiang Uygur Özerk Bölgesi* olarak belirlendi. Bölgenin başkentinin *Dihua* olan eski adı *Ürimçi* olarak değiştirildi⁸⁹.

Doğu Türkistan'da *Turfan, Kumul, Aksu, Kâşgar, Hoten, İli, Çöçek ve Altay* adı taşıyan sekiz 'yönetim bölgesi' vardır. *İli Kazak Özerk Yönetim Bölgesi, Böritala Moğol Özerk Yönetim Bölgesi, Cimisar Huy Özerk yönetim Bölgesi, Bayangol Moğol Özerk Yönetim Bölgesi ve Kızılsu Kırgız Özerk Yönetim Bölgesi* olmak üzere beş 'özerk alt bölge' bulunmaktadır. *Ürimçi, Karamay ve Şihenze* kentleri doğrudan doğruya ''Şin Jiang Uygur Özerk Bölgesi'' hükümetine bağlı olarak yönetilirler. *Turfan* şehri, *Kumul* şehri, *Aksu* şehri, *Kâşgar* şehri, *Hoten* şehri, *Gulca* şehri, *Çöçek* şehri ve *Altay* şehri kendi isimlerini taşıyan bölge yönetimlerine bağlı olarak yönetilirler. Doğu Türkistan'da 64 kasaba, 6 özerk ilçe, 802 nahiye ve 42 azınlık özerk nahiyesi bulunmaktadır⁹⁰.

⁸⁷ Yıldırım, Kürşat, agm., s.424.

⁸⁸ "Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri: Dünü, Bugünü ve Yarını", Başkent Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi, Yuvarlak Masa Toplantısı Raporu, (2009), s.3.

⁸⁹ Erkin Emet, age., s.43.

⁹⁰ Erkin Emet, age., s.43-44.

3.1. Coğrafi Özellikler ve Stratejik Önem

Doğu Türkistan, 5 milyon km² olan Uluğ Türkistan'ın bir parçasıdır. 'Uluğ Türkistan' deyince, Batı ve Doğu Türkistan birlikte hatıra gelir⁹¹ ve matematik konumu itibarıyla, baş meridyene göre yaklaşık 73°-96° doğu boylamları ile Ekvator'a göre de 35°-49° kuzey enlemleri arasında yer alan çok geniş toprakları ihtiva eder. Doğu Türkistan; kuzeybatısından Kazakistan, kuzeyinden Altay Cumhuriyeti, kuzeydoğusundan Moğolistan, doğusundan Çin, güneyinden Çin'e bağlı Tibet Özerk Bölgesi, güneybatısından Keşmir ve Pakistan, batısından Tacikistan ve Kırgızistan ile çevrilidir. Doğu Türkistan'ın toplam yüzölçümü⁹² 1.646.900 km² yi bulur. Bu yüzölçümü ile Doğu Türkistan; Türk Dünyası'nın Kazakistan'dan sonra ikinci büyük ülkesidir⁹³.

Yeryüzü şekilleri bakımından Doğu Türkistan, Havzalar ve Havzaları çevreleyen dağlar olmak üzere iki ana bölümde incelenir. Ancak detayda beş üniteye ayrılır. Kuzeydeki dağlık bölge, Çungarya havzasını bir yarım daire şeklinde çevreler ve Moğolistan sınırını oluşturur. Söz konusu bu dağlar; Aladağlar, Tarbagatay ve Büyük Altay sıradağlarıdır. Rusya Federasyonu-Moğolistan ve Doğu Türkistan sınırını oluşturan Youyi Feng zirvesinin yükseltisi 4374 m. dir. Kuzeydeki dağların güneyinde Çungarya havzası yer alır. Çungarya havzası güneyden Tanrı dağlarıyla çevrilidir. Çungarya havzası, 1000 km uzunluğunda ve 300 km genişliğinde, elips şeklinde bir depresyon alanıdır. Orta bölümde yer alan Tanrı dağlarının zirveleri daimi karlarla kaplıdır. Dağların yamaçlarından buzullar iner. Kırgızistan-Kazakistan ve Doğu Türkistan sınır kavşağında yer alan Pobedy zirvesi 7439 m yüksekliktedir⁹⁴.

Tanrı dağlarının doğu yarısında, Bogda Şan dağları ile kuruk dağ arasında, Türkistan'ın en alçak noktasını oluşturan Turfan havzası yer alır. Büyük bir kırılma sonucunda oluşan bu depresyonun doğusunda yer alan Aydıncol (Adın gölü), deniz seviyesinden -154 m aşağıdadır⁹⁵.

⁹¹ Abdullah Çay, "Uluslararası İlişkiler Çerçevesinde Doğu Türkistan'ın Durumu" Doğu Türkistan'ın Sesi Dergisi, S. 71.,(2010), s.4.

⁹² Doğu Türkistan'ın yüzölçümü hakkında farklı kaynaklarda farklı bilgiler verilmektedir. Tespit edilenler arasında en çok kullanılan veri "1.828.418 km²" bk. Saadettin Gömeç, age., s.73.

⁹³ Ramazan Özey, Türk Dünyası Coğrafyası (Ülkeler, İnsanlar ve Sorunlar), İstanbul: Aktif Yayınevi, 2013), s.317.

⁹⁴ Ramazan Özey, age., s.317-318.

⁹⁵ Ramazan Özey, age., s. 318.

Tanrı dağlarının güneyinde yer alan Tarım havzası, 1400 km uzunluğunda, 500 km genişliğinde, 470.000 km² yüzölçümünde, elips şeklinde çok geniş bir depresyondur. Bu havzanın orta bölümünü, 350.000 km² alanı olan Taklamakan çölü kaplar. Havzanın kuzeyinde batı-doğu doğrultusunda Tarım ırmağı akar. Güneyde yer alan Kunlun dağlarında yükselti birden artar. Tarım havzasının güneyinde dev bir duvar gibi yükselen bu dağların yükseltisi 7000 m'nin üstündedir. Batıdan doğuya doğru; Kongur Şan (7719 m), Muztağata (7546 m), K2 tepesi (8611 m), Muztag (7282 m), Arkadağ (7723 m), Monomaha Şan (7720 m) zirveleri, adeta dünyanın dev direklerini oluşturur⁹⁶.

Doğu Türkistan, Asya kıtasının orta bölümünde yer alır ve yüksek dağlarla çevrilidir. Bu nedenle okyanus etkisi hiç yoktur. Dolayısıyla çok şiddetli karasal bir iklim hâkimdir. Sıcaklık ve yağış miktarları az da olsa değişmekle beraber, sıcaklık farkları çok fazla ve yağış miktarları genelde düşüktür⁹⁷.

Doğu Türkistan'da yer alan havzalar, dışa akışı olmayan kapalı bölgelerdir. Ülkenin akarsularının büyük bir kısmı, bu havzalara akarlar ve kaybolurlar. En önemli akarsuyu, Tarım ırmağıdır. Doğu Türkistan'ın en önemli gölü, Lop Nor'dur. Lop Nor 'Yürüyen Göl' demektir. Bu göl sık sık yer değiştirdiği için bu ad verilmiştir⁹⁸.

Jeostrateji açısından, Uygur bölgesinin çok faydalı jeoavantajı bulunmaktadır. Batı tarafından kara yoluyla Orta Asya bölgesine bağlanan Uygur bölgesi, güneyden Pakistan üzerinden deniz yoluyla Hint denizi ve Hürmüz boğazına ulaşabilmektedir. Eğer Uygur bölgesinin jeoavantajından azami ölçüde yararlanılırsa, Orta Doğu ve Orta Asya-Hazar bölgesindeki petrol ve doğalgaz Uygur bölgesi üzerinden Çin'in iç bölgelerine ve limanlara nakledilebilecek, böylece geleneksel deniz taşımacılığı hattındaki kontrolü kolayca ele geçirilebilen Malakka (Malacca) Boğazı'nın ümüğünden uzak durmak mümkün olacaktır. Avrasya karasının göbeğinde yer alan, yeni Avrasya kara köprüsünü korumada yaşamsal önemi haiz Uygur bölgesi Çin'i Orta Asya ve Orta Doğu ülkelerine bağlayan en elverişli kara yollarından, hem de çevre ülkelerin kaynak

⁹⁶ Ramazan Özey, age., s. 318.

⁹⁷ Ramazan Özey, age., s. 319.

⁹⁸ Ramazan Özey, age., s. 319.

ve pazarlarının kullanılmasında en elverişli bölgelerden birisidir. Böylesi bir jeoavantaj günümüz dünyasındaki büyük ülkeler arasında nadir görülür⁹⁹.

Dışarıya doğru genişleme yönünden bakıldığında, Çin'in kuzeyinde Rusya bulunmaktadır. Güneybatı ve güney bölgelerinin jeopolitik koşulları "kötü" olduğundan Çin'in bu iki yöne doğru genişlemesi mümkün değildir. Dolayısıyla Çin genişleme yönünü sadece batı anakarasına veya doğudaki denizlere odaklamak zorundadır. Orta Asya ülkeleri bağımsız olduktan sonra, Orta Asya bölgesi Çin ile Rusya, NATO ve İslam dünyası arasında stratejik tampon bölge hâline gelince, kara güçlerinin Çin üzerindeki tehdidi büyük ölçüde azaldı. Çin artık kaynaklarını bir araya toplayıp denizlere doğru genişleyebilir. Çin açısından bakıldığında, batıdaki büyük ülkelerin Orta Asya'ya nüfuz etmeleri Çin'i tekrar deniz ve kara güçlerinin tehdidinde maruz bırakabilir. Eğer Çin ile sınırdış Orta Asya ülkeleri batı kampına katılırlarsa, Çin Orta Asya gibi güvenli bir dış sınır çizgisini kaybedip doğrudan NATO ile komşu olma gibi zor bir durumla karşı karşıya kalacaktır. Bu durum Çin'i batıda NATO'nun kısıtlaması, güneydoğu denizinde Amerika ve Japon ittifakının kuşatması gibi misli görülmemiş karmaşık hem de zor bir jeogüvenlik muhitiyle karşı karşıya bırakacaktır. Büyük devletlerin satranç oyunu noktasından bakıldığında, Uygur bölgesinin stratejik konumu daha net ortaya çıkar¹⁰⁰.

Uygur azınlıkların yaşadığı Sincan Uygur Özerk Bölgesi konumu ve yeraltı kaynakları potansiyeliyle stratejik öneme sahip bir bölgedir. Ekonomik olarak, efsanevi ipek yolunun bölgeden geçmesi, Çin petrolünün beşte ikisini üretmesi, zengin altın ve bakır yataklarına sahip olması ve büyük miktarlarda yün üretilmesi bölgeyi stratejik olarak önemli bir konuma sokmaktadır¹⁰¹. Sincan Uygur Özerk Bölgesi'nden geçen boru hatları, tren yolları ve otomobil yolları Çin'in merkez Asya ile bağlantı kurmasını sağlamaktadır¹⁰². Ayrıca bu bölgede Pakistan'a giden Karakorum yolunun tamamlanmış olması, 1988'de Ürimçi ile İstanbul arasında doğrudan havayolu bağlantısının başlatılması ve 1990'da Ürimçi ile Almatı arasındaki 'Avrasya Kıtalararası Kara Köprüsü' denilen Çin'in doğu sahili ile Rotterdam'ı bağlayan tren yolunun son eksik

⁹⁹ İlham Tohti, "Çin'in Orta Asya İle Olan Petrogaz İşbirliğinin Geliştirilmesi Noktasından Uygur Bölgesinin Stratejik Konumuna Bir Bakış", Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, S. 1/1 2013, s.110.

¹⁰⁰ Tohti, İlham, agm., s.110-111.

¹⁰¹ Kenan Dağcı ve Mustafa Keskin, 'Çin'in Doğu Türkistan Politikası ve Azınlık Hakları Bağlamında Hak İhlalleri, Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi, Cilt I. No.2., (2013), s.14.

¹⁰² Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri: Dünü, Bugünü ve Yarını, 2009, s.4.

parçasının tamamlanmış olması, Doğu Türkistan'ı 'Uzakdoğu'nun arka kapısı olmaktan çıkarıp; Batı'ya açılan ön apısı' hâline getirmiştir¹⁰³.

3. 2. Nüfus

Tüm Çin'de mevcut 148 çeşit madenin 118 çeşidinin bulunduğu Doğu Türkistan'ın sahip olduğu bu ekonomik ve stratejik önem Çin için bölgenin önemini ortaya koymaktadır. Nüfusunu güçlendirmek için Pekin yönetimi bölgeye Han Çinlilerini iskan politikasını uygulamaktadır. Bu politika bölgenin demografik yapısını kökten etkilemiştir¹⁰⁴. Doğu Türkistan'ın 1995 nüfusu, 17 milyonu buluyordu. Toplam nüfusunun % 45'ini Uygur, %45'ini Çinli, %1'ini Kırgız ve %2'sini Tacik ve diğerleri oluşturuyor¹⁰⁵. 1949¹⁰⁶ ile 2008 yılları arasında değişen Şincan Uygur Özerk Bölgesi nüfus verilerine göre her geçen gün artan Han Çinlisi göçü Uygur nüfusunun oransal olarak azalmasına yol açmakta ve Uygurların güçsüz duruma gelmesine sebebiyet vermektedir. Başkent Urumçi'deki nüfus yapısı şöyledir. Genel nüfusun 1,5 milyonu

¹⁰³ Ahat Andican, "Doğu Türkistan ve Dünya" Doğu Türkistan'ın Sesi Dergisi, S. 71., (2010), s.9.

Uygur bölgesinin petrogaz kaynakları da zengindir. Cungarya, Tarım, Turfan-Kumul gibi 3 büyük ve orta ölçekli petrogaz ovası ve Karaşehir, Sentanhu gibi 16 orta ve küçük ölçekli petrogaz ovası vardır. 2. Petrogaz kaynaklarını değerlendirme raporuna göre, Uygur bölgesinin Tarım, Cungar ve Turfan-Kumul gibi üç büyük ovasında toplam 20 milyar 900 milyon ton petrol ve 10 trilyon 850 milyar metreküp doğalgaz rezervi bulunmaktadır. Bunlar ayrı ayrı olarak Çin karasındaki petrogaz kaynakları toplamının yüzde 30 ve yüzde 34'ünü teşkil eder. Dolayısıyla Uygur bölgesi jeologlarca Çin'de petrogaz potansiyeli en büyük bölge olarak görülmektedir. (bk. Tohti, İlham, agm., s.111.)

¹⁰⁴ Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri: Dünü, Bugünü ve Yarını, , s.4.

¹⁰⁵ Özey, Ramazan, age., s.326.

¹⁰⁶ 1949'dan beri ÇHC'nin siyasi ve iktisadi kontrolünde olan Doğu Türkistan'ın bu günkü demografik yapısı hakkında Çin kaynaklarının verdiği bilgiler dışında bilgi sahibi olmak çok güçtür. Doğu Türkistan'ı işgal etmesinin hemen ardından demografik yapıyı değiştirmek için harekete geçen ÇHC milyonlarca Çinliyi Doğu Türkistan topraklarına yerleştirmiştir ve yerleştirmeye de devam etmektedir. Doğu Türkistan'daki Çinli sayısı 1949'da 300.000'iken, ÇHC istatistiklerine göre şimdi bu sayı 7 milyona ulaşmıştır ki bu sayının gerçekte çok daha fazla olduğunu iddia eden kaynaklar da bulunmaktadır.2 Her sene ortalama 150.000 ile 250.000 arasında Çinli göçmenin bizzat devlet kontrolünde Doğu Türkistan topraklarına yerleşmesi sağlanmaktadır. Bunun yanı sıra Çin'de yürürlükte olan "Doğum Kontrolü" politikası gereği 1 çocuk sınırı varken, Doğu Türkistan'a göç eden Çinliler için ise böyle bir uygulama yoktur. Yerli halk arasında da yine bizzat devlet tarafından zorunlu kürtaj yapılmakta ve yerli halkın (Müslüman Türk) nüfusu kontrol altına alınmaya çalışılmaktadır. (bk. Doğu Türkistan Genel Bilgiler, Tarihi Süreç,2010 Doğu Türkistan İnsan Hakları Raporu, MAZLUMDER Dış İlişkiler Komitesi, s.15.

Han Çinlisi, 266 bini Uygur dur. Geri kalanlar Kazak, Hui gibi diğer etnik gruplardır. Nüfusun oransal olarak % 75'i Han Çinlisi, % 12,79'u ise Uygur'dur¹⁰⁷.

1949 yılında Sincan Uygur bölgesinde Han nüfusu 600 bin kişiyle yüzde 6'ya denk gelirken günümüzde Han Çinli göçü nedeniyle Türkler azınlık durumuna gelmiştir. Hanlıların başat güç haline gelmesiyle birlikte bölgede insan hakları ihlali yapıldığını gösteren emarelere rastlanmaktadır. Bunlardan bazıları insan hakları örgütlerinin de belirlediği gibi sanıkların tek celsede davalarının sona erdirilerek mahkûm edilmeleri, hamile kadınların kısırlaştırılması, sınırlama fazlası doğan bebeklerin öldürülmesi, insanların zorla çalışma kamplarına gönderilmeleridir¹⁰⁸.

1993'te Çin hükümeti tarafından yapılan sayıma göre, Doğu Türkistan'daki Müslüman Uygurların nüfusu 7.589.468 olup bölgenin toplam nüfusunun %47'sini oluşturmaktadır¹⁰⁹.

Çin hükümeti Han Çinlilerini bölgeye göç ettirme programıyla bölgenin nüfus dengelerini değiştirmeyi başarmış ve bu politika tüm dünyaya azınlık bölgesinin kalkındırılması olarak gösterilmiştir¹¹⁰.

3.2.1. Doğu Türkistan Dışındaki Uygurlar

Yabancı ülkelerdeki Uygur diasporasının büyük bir kısmı Bağımsız Devletler Topluluğu'nu oluşturan Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan gibi Türk cumhuriyetlerinde yaşar. Bunlardan başka yine Rusya Federasyonu'nda, Türkmenistan'da ve Tacikistan'da da çok fazla olmasa da Uygur ahalisi yaşar. Uygurlar öncelikle coğrafi yerleşim yönünden elverişli olması dolayısıyla en çok Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan gibi üç cumhuriyete dağılmışlardır. Bunlardan başka yine Rusya, Türkmenistan, Tacikistan, Ukrayna ve başka cumhuriyetlerde de az sayıda Uygur yaşar¹¹¹.

¹⁰⁷ Kenan Dağcı ve Mustafa Keskin, agm., s. 16.

¹⁰⁸ Kenan Dağcı ve Mustafa Keskin, agm., s. 17.

¹⁰⁹ 2010 Doğu Türkistan İnsan Hakları Raporu, s.15.

¹¹⁰ Kenan Dağcı ve Mustafa Keskin, agm., s.19.

¹¹¹ Nebijan Tursun, "Orta Asya'daki Uygurların Kültürü ve Başarıları Üzerine", Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, S: 1/2 (2013), s.66.; ayrıca bk. 2010 Doğu Türkistan İnsan Hakları Raporu, s.39.

- 1949 senesinde 700 kişi Hindistan ve Pakistan'a göç etti. Çeşitli nedenlerden dolayı ancak 850 kişi Ladak'a, yaklaşık 1000 kişi de Gelgit şehrine ulaşabildi. 1950 yılında 1000 kişilik gruptan 1951'de 650 kayıpla sadece 350 kişilik bir grup Ladak şehrine göç edebildi. 1958, 1959 ve 1961'de Doğu Türkistan'ın Yarkent ve İli şehirlerinden 664 kişi Afganistan'a göç etti. Bu kafileden 234 kişi 1965 ve 1967 yıllarında iki kfile halinde Türkiye'ye geldi ve Ky.'ye yerleşti. 1960'ta Batı Türkistan'a göçler olmuş, Kazakistan ve Özbekistan'ın Almatı, Bişkek, Kızılordu, Taşkent ve Andicen şehirlerine yerleşmişlerdir. 1962'de İli ve Tarbagatay bölgelerinden yaklaşık 50000 kişilik bir grup Batı Türkistan'a göç etmiştir¹¹².

1954 – 1962 yıllarındaki geniş çaplı göç sonucunda Özbekistan ve Kırgızistan'daki çok sayıda yerli Uygur kendi milli kimliklerini yeniden kazanmıştı. Kırgızistan'ın Oş, Calal Abad, Frunze, Karakol, Tokmak gibi şehirlerindeki Uygurların bir kısmı o dönemde milli kimliğini Özbek diye değiştirerek Özbekleşme sürecini yaşamış ve bundan dolayı sayıları çok az kalmıştı. Kendi kimliğini gizleyen Uygurlarla yeniden göç edip gelenler birleşince, Kırgızistan Uygurlarının sayısı birden bire çoğaldı. Özbekistan Uygurları o dönemde hemen hemen Özbekleşmiş, kendi milli kimliğini tamamen kaybetmişlerdi. Etnik kimliğini kaybetmeyenler ile yeni göçüp gelenlerin birleşmesi neticesinde Uygur topluluğu resmi olarak tekrar şekillendi. Böylece Uygur kültürü yeni bir gelişim sürecine girdi¹¹³.

Tacikistan'daki Uygurların bugünkü nüfusu hakkında da net bir bilgi yoktur. Bu cumhuriyet Orta Asya'daki Uygurların en az yerleştiği ülke sayılır. Ayrıca Tacikistan'ın 1926 yılından 2009 yılına kadar olan nüfus istatistik verilerinde Uygurlara yer verilmemiştir¹¹⁴.

Kazakistan'daki, Uygurlar kolhozlar, köy-yayla ve şehirlerde toplu olarak yaşadıkları için kendi kimliği, eğitim ve kültürünü diğer cumhuriyetlere nazaran daha iyi korumuşlardır. 1950'li yıllarda Sovyetler Birliği topraklarındaki Uygurlar arasında

¹¹²Remzi Ataman, "Türkiye'de Yaşayan Doğu Türkistan Kökenli Uygur Türklerinin Sosyo-Kültürel Kimlikleri –Kayseri Örneği-", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyoloji Bilim Dalı, 2006), s.66.

¹⁴⁹Nebijan Tursun, agm., s.69.

¹⁵⁰Nebijan Tursun, agm., s.67.

sadece Kazakistan Uygurları Sovyet Uygur kültürünün sembolü olarak varlığını korumuşlardır¹¹⁵.

3.3. Ekonomi

Ekonomik olarak Şincan-Uygur bölgesi ülkenin doğusuna göre daha geri kalmış durumdadır. Çin'in dışa açılma siyaseti sonrasında kademeli kalkınma projesi neticesinde üç farklı aşamada ekonomisi gelişmiştir. Buna göre doğu kesimlerinin gelişme hızı yüksek, orta kesimlerin orta derecede, batı kesimlerinin ise yavaştır¹¹⁶. 1952-1978 yılları arasında batıda yer alan özerk bölgelerin ülkedeki ekonomik gelişme sıralamaları ilk 10'un içindeyken 1990 sonrası arka sıralara gerilemiştir. Şincan Uygur özerk bölgesi ancak 20. sırada kendine yer bulabilmiştir¹¹⁷.

1978'den 2000'li yıllara doğru Çin'in doğu kesimindeki bölgelerde (Pekin, Şangay, ZheJiang) aile gelirleri hızla yükselirken Batı kesimdeki azınlık bölgelerinde, 2000'li yıllara doğru, aile gelirlerinde büyük hızla küçülme meydana gelmiştir. Özellikle Şincan Uygur Özerk Bölgesindeki durum çok belirgindir. 1978 yılında Şincan Uygur Özerk Bölgesindeki ailelerin net geliri 199,17 Yuan'dır. Bu rakam devletin ortalama gelir seviyesi olan 133,57 Yuan'dan çok yüksekken, 1995'in sonunda 1136,45 Yuan ile devletin ilgili senedeki ortalama gelir seviyesi olan 1577,74 Yuan'a göre epey küçülme göstermiştir. Aslında 1577 Yuan olan ortalama gelir Batı bölgeleri tarafından yükseltilmektedir. Sadece azınlık bölgelerin ortalaması alınarak hesaplama yapılırsa bu değer çok daha aşağılara inmektedir. Bununla birlikte Çin'in geri kalmış azınlık bölgelerinin denizden uzak bölgeler olmasını gözden kaçırmamak gerekmektedir. Çin'in en gelişmiş şehirleri denize kıyısı olan liman şehirleridir. Dolayısıyla Şincan, Tibet ve İç Moğol Bölgelerinin Çin'in batısında iç denizden uzak bölgeler olduğunu da unutmamak gerekmektedir¹¹⁸.

Doğu Türkistan'ın büyük bir bölümü tarıma elverişli değildir. Tarım daha ziyade, çöller ile dağlar arasındaki geçiş kuşağını oluşturan vahalar bölgesinde yapılır. Ülke alanının ancak %13,5'u (22 milyon hektar) tarıma elverişlidir. Ülkenin başlıca

¹¹⁵ Nebijan Tursun, agm., s.70.

¹¹⁶ Kenen Dağcı ve Mustafa Keskin, agm., s. 20.

¹¹⁷ Kenen Dağcı ve Mustafa Keskin, agm., s. 20.

¹¹⁸ Kenen Dağcı ve Mustafa Keskin, agm., s. 21.

ziraat alanlarını, vahalar oluşturur. Başlıca vahalar; Yarkent (2650 km²), Hotan (1600 km²), Aksu ve Turfan (5000 km²) havzalarıdır¹¹⁹. Ülkede en fazla ekilen ürün buğdaydır. Tarım havzasında yaz buğdayı, Çungarya havzası ise kış buğdayı sahasıdır. Buğday dışında arpa, çavdar, pirinç gibi tahıllar da ekimi yapılmaktadır. Buğdaydan sonra ikinci olarak pamuk ekimi önemlidir. Bunun yanında mısır, pirinç, şekerpancarı, elma, armut, şeftali, nar, üzüm üretimi oldukça fazladır. Hami; kavunu ile Turfan; çekirdeksiz üzümü ile ve İli; elması ile meşhurdur. Turfan'da yılda 1.250 ton üzüm elde etmektedir¹²⁰.

Doğu Türkistan'da, Tanrı dağlarının eteklerinde geniş ve verimli otlaklar bulunmaktadır. Bu bölgeler, önemli hayvancılık alanlarıdır. En fazla koyun beslenir (20 milyon baş). Bunun yanında sığır, keçi, deve ve at besiciliği de önemlidir. Ayrıca Altay dağları çevresinde av hayvancılığı da gelişmiştir¹²¹. 12 bin km² genişliğinde ormanlık alana sahip yaylalarında 60 milyona yakın küçük ve büyükbaş hayvan beslenmektedir¹²².

Bölgede petrol ve doğalgaz başta olmak üzere, ekonomik değeri yüksek 150 civarında maden çeşidi bulunmaktadır¹²³. Ayrıca, bölgede 40'tan fazla tuz çıkarılmaktadır. Sadece Kuçar şehri etrafındaki tuz rezervlerinin bile dünya insanların 1000 yıllık tuz ihtiyacını karşılayacak miktarda olduğu tespit edilmiştir¹²⁴.

3. 4. Hoten (Yü-t'ien)

Tarihi ipek yolunun üzerinde olmasının büyük önem kazandırdığı Hoten şehri, Orta Asya'da bir Budizm merkezi olma hüviyetiyle şöhret bulmuştu. Bu özelliği Hoten'den günümüze çok sayıda arkeolojik ve yazma eser kalmasına sebep olmuştur. Hoten kurulduğu şehirle birlikte bulunduğu vahada da ad olmuştur. Topraklarında ve

¹¹⁹ Özey, Ramazan, age., s.329.

¹²⁰ Ramazan Özey, age., s.329.

¹²¹ Ramazan Özey, age., s.329.

¹²² Erkin Emet, age., s.44.

¹²³ Nuri Güngör, "Doğu Türkistan'ın Dünü Bugünü ve Yarını Üzerine", Doğu Türkistan'ın Sesi Dergisi, S.71. (2010), s.27.

¹²⁴ Şahzada Dauliatova, "Çin'in Doğu Türkistan Politikası", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, 2007), s.11.

nehirlerinde Asya'nın en güzel yeşim taşının çıkması, Hoten'i meşhur eden bir başka sebep idi¹²⁵.

Pamir-Altın Dağları silsilesinin kuzeyinde bulunan Hoten vahası 1300-1500 m yüksekliğindedir. Tarım ırmağının bir kolu olan Hoten Derya'nın orta bölümünde 1600 km'lik bir alanı işgal etmektedir. Nüfusu hakkında kesin rakam vermek mümkün olmayan Hoten'in 1964 yılına göre şehir insan sayısı 50 bin idi. Genel nüfusu çevresiyle birlikte tahminen 300 binden fazladır¹²⁶.

Hoten'in ilk ismi Yotkan'dır. Aslında bu mevki Hoten'in 11 km batısında bir köydür. Bu isimden dolayı Çin kaynaklarına Yüt'ien şeklinde geçmiştir. Ayrıca Ch'ü-sa-tan-na (Hintçe Kustanaka- Yerin Göğsü), Huan-ne, Ch'ü-ten, Yü'tun ve He-tan gibi isimlerle zikredilmiştir. İslam kaynaklarında Hoten, Hotan (Khotan) gibi isimlerle kaydedilmiştir. M.Ö. çağlardan itibaren Hoten şehri Budist ve Tibet kültürlerini Orta Asya'ya bağlayan en önemli merkez olarak gelişti¹²⁷.

Orta Asya'da ve hatta Batı Çin'de yeşim taşı sadece Hoten'de çıkardı. Şehrin 11 km doğusunda Sarı nehir adıyla bilinen Shu-chih ırmağı, 8 km batısında Ta-li ırmağı vardır. Bu ırmak isimlerinin Hoten dilinde anlamları; doğusundaki Beyaz Yeşim Taşı, batısındaki Yeşil Yeşim Taşı idi¹²⁸.

XI. yüzyılın ilk yarısında Karahanlı idaresine giren ve İslam ile tanışan Hoten, XIII. Yüzyılda Türk –Moğol İmparatorluğu'nun bir parçası olarak Yalavaç ailesinin idaresine verilmiştir.1270'lerde Kubilay Han'a bağlanan şehirde, XIV. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Duğlat kabilesi etkinlik kazanmıştır. Duğlat kabilesinin reisliği Emir Hudaydad'a geçince öz kardeşlerinden Hızır Şah'ı Hoten yöneticiliğine atamıştır. İlerleyen süreçte şehirde Hızır Şah'ın soyundan Han Nazar Mirza ile Kul Nazar Mirza bulunmaktaydı. Onların o dönemdeki Duğlat kabilesi reisi Muhammed Haydar Mirza'ya itaatsizlikleri diğer bir Duğlat emiri olan Mirza Ebubekir tarafından cezalandırılmalarını gündeme getirmiştir. Hoten meselesinin hallinden sonra bu sefer Mirza Ebubekir kendisi Duğlat kabilesi reisliği için harekete geçmiştir. 1514 yılında Sultan Said Han Doğu Türkistan seferinde başarılı olunca bölgede yaklaşık 50 yıldır

¹²⁵ Ahmet Taşağıl, "Geçmişten Günümüze Hoten", Doğu Türkistan'ın Sesi Dergisi, (1992), s.8.

¹²⁶ Ahmet Taşağıl, 1992, agm., s.8-9.

¹²⁷ Ahmet Taşağıl, 1992, agm., s.9.

¹²⁸ Ahmet Taşağıl, 1992, agm., s.9.

hüküm süren Duğlat kabilesi reisi Mirza Ebubekir başkentini terk ederek Hoten'e kaçmıştır. Burada da çok durmamış, buradan kaçarken sonunda öldürülmüştür¹²⁹.

Yarkend Hanlığı döneminde hanedandan Hoten'e gönderilen ilk yönetici bilindiği kadarıyla hanlığın ikinci hükümdarı Sultan Abdurreşid Han'ın yedinci oğlu Kureyş Sultan'dır. Sultan Abdurreşid Han'ın ikinci oğlu Abdulkerim Han babasından sonra tahta geçtiğinde şehrin hâkimi Mirza Ahmed Barlas'tı. Kalabalık askeri bulunan Mirza Ahmed Barlas merkezî yönetime tehdit olarak görüldüğünden bir müddet sonra sürgün edilmiştir. Ondan sonra bu makama muhtemelen hanın altıncı kardeşi Ebu-Said Sultan atanmıştı. Ancak 1580'li yılların başında buranın hâkimlik makamında Sultan Abdurreşid Han'ın yedinci oğlu ve Abdulkerim Han'ın kardeşi Kurayş Sultan'ı tekrar görmekteyiz. O, bu makamdayken isyan etmiş ve kendisini han ilan etmiştir. Ayrıca oğlu Hüdabende Sultan da 1583'te Turfan şehrini ele geçirmiş, Çin sarayıyla elçi teatisinde bulunmuştur. Ancak Abdulkerim Han isyanı kısa sürede bastırmıştır¹³⁰.

3.5. Uygur Türkçesi ve Edebiyatı

Türk dili Türk milleti kadar yaşlı bir teşekküldür. En eski Türk dilinin nasıl olduğunu şimdiden katıyetle söyleyememekle beraber, bugün elimizde bir müspet netice olarak şunu söyleyebiliriz. Türk dilinin tarihî devirlerine giden yol Uygur Türkçesi devri üzerinden gidecek ve onun araştırılması da bu devrin bize gösterebildiği yollardan istifade edecektir¹³¹.

XIII. yy. tan itibaren Türkçe; Batı ve Doğu Türkçesi olarak ikiye ayrılmıştır. Bu sebeple Türkistan ve Türkistan civarında yaşayan ve bugün de bu bölgelerde yaşamakta olan Türklerin devam ettirdikleri yazı diline "Doğu Türkçesi" adı verilmiştir. Ancak Doğu Türkçesinin kendi arasında da zamanla farklılaşması neticesinde ona "Çağatayca" da denilmiş, Çağatayca adı ile birlikte "Türkî" adı da kullanılmıştır¹³².

Uygur Türkçesi, bugün çok geniş bir coğrafyada meskûn olan Uygur Türkleri tarafından kullanılmaktadır. Uygur Türklerinin ekseriyeti Doğu Türkistan'da (Çin'deki

¹²⁹ Muhammed Bilal Çelik, Yarkend Hanlığı'nın Siyasi Tarihi, (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yay., Eylül 2013), s.44-45.

¹³⁰ Muhammed Bilal Çelik,, age., s.45.

¹³¹ Erkin Emet, age., s.46.

¹³² İsmail Doğan, Yeni Uygurca, Yayınlanmamış Doktora Ders Notları

Sinkiang-Uygur Muhtar Bölgesi'nde) yaşamaktadırlar¹³³. Doğu Türkistan'da yaşayan Türkler, ortak bir dil alamamışlardı. Bunlar, buldukları yerlere göre isimler alıyorlardı. Kaşgar'da yaşayanlar "Kâşgarlık", Turfan'da yaşayanlar "Turfanlık", Komul'da (Eski Hami) yaşayanlar "Komulluk", Hoten'de yaşayanlar "Hotenlik", Yarkent'te yaşayanlar "Yarkenlik" adını almışlardır. Ancak 1921 yılında Rusya'da yaşayan Doğu Türkistanlılardan bir heyetle Doğu Türkistan'dan bir heyet Taşkent'te biraraya gelmiş ve bu tarihe kadar kesin bir adla anılmayan Uygurlar için tarihî "Uygur" adını almaya karar vermişlerdir. Son zamanlarda yapılan yayınlardan da anlaşılacağı üzere bu isim, artık ilim çevrelerince de kabul edilmiştir¹³⁴.

Doğu Türkistan'daki edebiyat dili, yaşayan lehçelere dayanmaktadır. Ancak Doğu Türkistan'daki Uygur dili ile Eski Sovyetler Birliği'ndeki Uygur dili arasında bazı farklar mevcuttur. O. Pritsak, Fundamenta'da Uygurca'yı iki ana gruba ayırır:

1. Asıl Yeni Uygur Lehçeleri

a. Güney Lehçeleri (Türkçe veya Türî): Kâşgar, Yarkent, Karija, Aksu

b. Kuzey Lehçeleri: Kuça, Turfan, Hami (Komul), Tarançi, Taş-Malak (Malık), Kara-Hoto (Dabao- Çing), Lükçün

2. Yeni Uygur Lehçeleri (Tecrid Edilmiş Lehçeler) : Salar (Otonom Hsün bölgesi), Hoten, Lob-Nor, Sarı Yugur (Orta Kansu'da)¹³⁵

Uygur Türkleri tarihî ve kültürel geçmişlerine yaryüzyıl bir edebiyat tarihine sahiptirler. X.-XV. yüzyıllar arasında Budist ve Maniheizt dinî inançlara dayanan iki ayrı edebiyat anlayışı oluştu. Tercümeye ve dinî inançların pekiştirilmesine dayanan bu edebiyat Uygur Türkçesini terim ve anlatım gücü bakımından zenginleştirdi¹³⁶.

Uygurlardan günümüze kalan eserleri dört grupta inceleyebiliriz.

1. Manici çevreye ait metinler

2. Burkancı (Budist) çevreye ait metinler

¹³³Rıdvan Öztürk, Yeni Uygur Türkçesi Grameri, (Ankara: TDK Yay., 2010), s.1.

¹³⁴İsmail Doğan, agy.

¹³⁵İsmail Doğan, agy.

¹³⁶Başak Perçin, "Yeni Uygur Türkçesinin Tarihî Karşılaştırmalı Ses Bilgisi", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Eski Türk Dili Bilim Dalı) s.14.

3. Hristiyan çevreye ait metinler

4. Müslüman çevreye ait metinler

1. Manici çevreye ait metinler (nazım, nesir)

Manici edebiyatta ‘nazım, manzume, şiir’ için Hintçeden geçme *şlok* ve Türkçe *takşut* kelimeleri kullanılmıştır. Bu kelime metinlerde çoğu defa es manalı olmak üzere bir arada geçer. *Küg* kelimesi de şiir ve nazım için kullanılmıştır bu kelime muhtemelen nazımın ezgisini de ifade ediyordu. Soğdakçadan geçen *baş ve başık* kelimeleri de Manici edebiyatta ilahî manasındadır¹³⁷.

Manici çevreden kalma sekiz şiir bilinmektedir. Bunlardan ikisinin şairi Aprın Çor Tigin'dir. Manici şiirin nazım birimi umumiyetle dördlüktür. Bazen beşlikler de nazım birimi olabilmekte, iki veya üç mısralı birlikler ise daha çok bağlantı maksadıyla kullanılmaktadır. Manici şiirin en mühim hususiyeti, mısra başı kafiyesidir. Hece sayısı bakımından Mani şiirinde belli bir düzen yoktur¹³⁸.

Mani muhitinde meydana getirilen mensur eserler sayıca ve hacim bakımından çok değildir. Küçük boyutlu yazmalar hâlindeki eserler ‘‘çok güzel ve özenli yazılmıştır, kimileri minyatürle süslüdür.’’ Çoğu dinî metinler ve dualardır. Tövbe duaları, manastır yönetmeliği gibi parçalar da vardır. Din dışı metinler olarak bir fal kitabı, bir atasözü derlemesi ve Ezop hikâyeleri de dâhil olmak üzere çeşitli hikâyeler bulunmaktadır¹³⁹.

Uygurların üçüncü hükümdarı Böğü Kağan 762'de, Uygurlar daha Orhun bölgesindeyken Mani dinine girmişti. Onun bu dine girişini anlatan bir metin, Manici nesrin en önemli örneklerinden biridir. Tahminen 930 yılında ve Köktürk harfleriyle kaleme alınmış olan Irk Bitig (Fal Kitabı), Mani muhitinde yazılmış önemli bir metindir. Turfanda bulunan Huasttuanift adlı eser Mani dinine ait uzunca bir tövbe duasıdır. Pek çok nüshası bulunan bu metin, maniciliğe ait birçok kavramı ihtiva etmesi

¹³⁷ Ahmet Bican Ercilasun, Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi, (12. Basım. Ankara: Akçağ Yay., 2012), s.226.

¹³⁸ Manici edebiyatta nazım özellikleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Bican Ercilasun, age., s.226-231.

¹³⁹ Ahmet Bican Ercilasun, age., s.232.

bakımından önemlidir. Tarım havzasında bulunmuş diğer Mani metinleri arasında ‘‘İki Yıldız Nom (İki Kök Kanunu) adlı Maniheizmin felsefesi ile ilgili bir eser de vardır¹⁴⁰.

2. Burkancı (Budist) evreye ait metinler (nazım, nesir)

Burkancı edeyatta ‘‘nazım, manzume, Şir’’ kavramı için Türkçe *koŐug* ve *takŐat*; Sanskritçe *Şlok* ve *padak* tabirleri kullanılır. *Ir* kelimesi ise daha çok ‘‘Őarkı’’ m n sına gelir. Reşit Rahmeti Arat’ın *ir* araya getirdiği 25 Şiirin mısra sayısı 1400’ bulmaktadır. Bunlara Arat’tan sonra muhtelif araŐtırmacılar tarafından yayımlanan 15 manzume ile Zieme tarafından yayımlanan 60 parça da eklenirse Budist Uygurlardan kalma manzum eserlerin ve manzume parçalarının büyük bir sayıya ulaŐtıĐı anlaşılır¹⁴¹.

Hemen hemen tamamı din  ve pek çoğu özgün, bir kısmı ise tercüme olan Burkancı Őiirde nazım birimi çoğunlukla drtlktr; ancak zaman zaman sekizliklerden meydana gelen Őiirlerde görülür. Mani Şiirinde olduğu gibi mısra başı kafiye kullanılır. Burkancı Őiirde hece sayısı çok deĐiŐiktir. 7 heceli mısralar ulunduğu gibi 20 heceli mısralar dahi bulunabilmektedir. Burkancı Uygurlardan adı bize kadar ulaŐan Ő irler Şunlardır: Praty Őiri, ısuva Tutung, An-tsang Hanlin KeyŐi, Ki-Ki, Őıngku Şeli Tutung, Asığ Tutung, inaŐiri¹⁴².

Burkancılığa ait kutsal kitalar * sepet* adı altında bir araya toplanmıştır. Viyanalar, Stralar Abidarmalar. Bunların dışındaki eserleri de dikkate alarak Burkancı (Budist) Uygurların mensur metinlerini dörde ayırarak incelemek gerekir.

1. Vinayalar: Vinayalar, Burkancı ‘‘rahip ve rahibelerin hayatını, günlük yaŐamlarını düzenleyen kuralları içine alır.’’ Sayıları çok değildir. *Karmav cana* adlı vinaya, manastır kıyafetinin kullanımına dair metindir. *Prav ran *, bir Burkan rahibinin yağmurlu bir mevsimde çekildiği inzivayı anlatır. *VinayavibhaŐga* adlı metin manastır kurallarıyla ilgilidir.

2. Sudurlar¹⁴³: ‘‘Uygurcada *nom*, *nom sudur*, *nom bitig* ve *sudur* adı verilen bu mukaddes kitap türünde, gerek tarih  Burkan’ın ve gerekse bütün burkanların verdikleri veya vermiŐ olduklarına inanılan ‘vaazları’ bir araya toplanmıştır. Uygurcaya evrilmiŐ

¹⁴⁰ Manici edebiyata ait nesir rnekleleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Bican Ercilasun, age., s.232-233.

¹⁴¹ Ahmet Bican Ercilasun, age., s.237.

¹⁴² Burkancı edeyattın nazım özellikleri ve rnekleleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Bican Ercilasun, age., s.238-242.

¹⁴³ ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Bican Ercilasun, age., s.243-244.

en hacimli sudur *Altun Yaruk*'tur ve "altın ışık" manasına gelir. Beş Balık'lı Şingku Seli Tutuñ tarafından Çince'den Uygurcaya çevrilmiş olan eser, "tercümeden ziyâde müstakil bir adaptasyon"dur. Şingku Seli Tutuñ birçok ilavelerle eseri genişletmiştir.

Uygurlar arasında çok yayılmış olan dinî bir eser olan *Sekiz Yükmek* (Sekiz Tomar), Çince'den çevrilmiştir. Burkancılığa ait dinî-ahlakî inanışlarla bazı pratik bilgileri ihtiva eder.

Şinasi Tekin tarafından işlenen *Kuanşi İm Pusar* (Ses İşiten İlâh), "Asil Dinin Nilüfer Çiçeği" adlı sudurn bir bölümüdür. Çince'den çevrilen eserin nerede ve kim tarafından tercüme edildiği bilinmemektedir.

Çince'den çevrildiği tahmin edilen ve Semih Tezcan tarafından işlenen *İnsani Sudur*, "rahiplerin karşılıklı olarak birbirlerine günahlarını anlatma" törenleri ile ilgilidir. Eserde Sundarî Kız adlı bir çatik de vardır. 1328'de Çince'den çevrilen, tahta baskıları da bulunan *Yitiken Sudur* büyü ile ilgili bir metindir. *Kşanti Kılğuluk Nom Bitig* adlı sudur ise bir günah çıkarma kitabıdır.

3. Çatikler: Sudurlar içinde yer alan ve Uygurların *çatik* dediği *jâtaka* türü, Uygur dil ve edebiyat metinleri arasında özel bir yere sahiptir; çünkü bunlar bazen bir hayli uzun masallardır. Çok defa da sudurlardan ayrı kitaplar hâlinde yazılmışlardır. Çatik adı verilen parçalar, Buda'nın hayatlarından herhangi birini anlatır.

Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesi adıyla meşhur olan *Edgü Ögli Tigin ile Ayıg Ögli Tigin* (İyi Düşünceli Şehzade ile Kötü Düşünceli Şehzade) en tanınmış çatiklerden biridir. Aslı Çince olan ve 10. Yüzyılda Uygurcaya çevrildiği tahmin edilen eserde çok canlı bir tahkiye üslûbu vardır.

Altun yaruk içinde bazı çatikler vardır. Bunların en meşhurlarından biri *Şehzade ile Aç Pars Hikâyesi*'dir. Çatikte açlıktan ölmek üzere olan bir parsı kurtarmak isteyen fedakâr şehzade anlatılır.

Dantipali Beğ hikâyesinde ise kendini feda eden bir geyiktir. Tahkiye üslûbunun hâkim olduğu bu çatikte de çok canlı tasvirler yer almaktadır.

Çaştani Beğ hikâyesinde Çaştani Beğ'in ülkesinde yaşayan insalara hastalık ve belalar getiren şeytanlarla mücadelesi anlatır. Eseri Şilazin adlı bir mütercim Toharcadan Türkçeye çevirmiştir. Toharcadan çevrilen bir başka eser de *Maytrisimit*'tir. Prajnâraksita adlı İl-Balık (Bugünkü Kulca yakınlarında) bir Türk tarafından tercüme

edilin eserde Maitreya Burkan'ın manevi menkıbevî hayatı anlatılır. “Ülüş” adı verilen bölümlerden meydana gelen Maytrisimit dramatik özelliği ile dikkati çeker.

Burkancı Uygur edebiyatında daha pek çok çatik vardır. Bunların bir kısmı Almanlar tarafından *Uygurica* ve *Türkische Turfantexte* gibi dizi yayınlar içinde neşredilmiştir. Bir kısmı ise hiç yayınlanmamıştır.

4. Abidarmalar: Burkancılığın metafizik yönünü işleyen eserlerdir. “ Kuru, sıkıcı, ağır bir ifade”ye sahip olan abidarmalar, “Türkçenin ilim ve felsefe dili olarak da kullanıldığını ve dilin imkânlarının zenginliğini gözler önüne sermektedir. *Abidarım Kunlig Koşavarti Şastir* adlı abidarma Çince'den tercüme edilmiş hacimli bir eserdir. Eserin birinci bölümünün *Üç İtigsizler* kısmı Sema Barutçu Özönder tarafından işlenmiştir. Vapşı Bakşı adlı bir Uygur tarafından yazılan ve Tun huang'da bulunmuş bir şiir mecmuasında yer alan 30 sahifelik abidarma ise “cümlelerinin kısalığı ve kullanılan teşbihlerin bolluğu ile dikkati çekmektedir. Uygur Türkçesine çevrilmiş daha başka abidarma parçaları da vardır.

5. Diğerleri: *Küentso (Hüen-Tsang) Biyografisi* adıyla tanınmış eserin Burkancı Uygurlardan kalan eserler arasında önemli bir yeri vardır. Bu eser, Küentso adlı Çinli bir Burkan rahibinin 630-645 yılları arasında Türkistan üzerinden Hindistan'a yaptığı seyahati ve Çin'deki hayatını anlatan bir seyahatname ve biyografidir. Küentso'nun öğrencileri tarafından Çince olarak yazılan eser, Şıku Şeli Tutuğ tarafından tahminen 10. Yüzyılın birinci yarısında Uygurcaya çevrilmiştir.

3. Hristiyan Çevreye Ait Metinler

Uygurlar arasında Burkancılık ve Maniheizm'den başka Hristiyanlığın Nesturî kolu da göze çarpar. Turfan çevresinde İncil'den Uygurca'ya çevrilmiş bazı parçalar bulunmuştur. “Aziz Georg”un çektiği ölüm acılarını anlatan bir parça Le Coq tarafından yayımlanmıştır. Ayrıca Yedisu bölgesinde bulunan ve 13-14. Yüzyıllardan kalan bazı mezar taşlarında da Süryanî yazılı Türkçe satırlar yer almaktadır¹⁴⁴.

4. Müslüman Çevreye Ait Metinler

13. yüzyıldan itibaren Hoço ve civarında Müslümanlığın yayılmaya başladığını biliyoruz. İşte bu Müslüman Uygurlardan da bazı şiirler kalmıştır. Reşit Rahmeti Arat'ça *Eski Türk Şiiri*'nde neşredilen bu şiirler, şekil bakımından Manici ve Burkancı

¹⁴⁴ Ahmet Bican Ercilasun, age., s.260.

şiiirlerden daha mazbuttur. Bir kısmında mısra başı kafiyesi bulunmaktadır. Kıt'aların benzer yapıdaki mısralarla birbirlerine bağlanması, mısra sonlarındaki ahenk unsurları ve bilhassa 4+4 veya 4+3'lük hece vezinleriyle bu şiirler, Divânü Lûgat'it Türk'teki şiirlere paralel bir görünüş arz ederler. Konularının ahlakî ve beşerî olması dolayısıyla da Manici ve Burkancı Uygurların dinî konulu şiirlerinden farklıdır¹⁴⁵.

XV. yüzyıldan sonra, müsterek Orta Asya Türkçesinin tarihî mirasına bağlı olarak ortaya çıkan Çagatay Edebiyatı, daha sonra Uygur Türklerini de içine alan bir dil ve edebiyat alanı oldu¹⁴⁶.

XIX. yüzyıl başlarında yaşanan Çin istilâsı ve ardından gelen sanlı direnisler, sözlü Uygur Edebiyatına büyük destanlar kazandırmıştır. Bunların en ünlüsü 1827 mücadelesine katılan Nazugum adlı Uygur kadınının basına gelenleri ve Çin zulmüne karşı direnisi anlatan Nazugum Destanı'dır¹⁴⁷.

Bu destanlar yakın zamanlarda yetisen Abdurrahim Nizarî, Turdı Garibî, Bilal Nazım, Molla Sakir, Seyit Muhammed Kâsi gibi yazar ve sairler tarafından yazıya geçirildi¹⁴⁸.

XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında dünyada meydana gelen değişimler, bütün dünya tarihini ve edebiyatını etkilediği gibi, Uygur tarihini ve edebiyatını da etkilemiştir. Bir taraftan zengin derebeyleriyle mücadele eden, bir taraftan da Çin Milli Partisi Gomindañ'ın siyasi baskı ve şiddetine maruz kalan Uygur halkının, bu baskı ve şiddeti, halk türkû ve şiirlerinde işlemeyle Çağdaş Uygur Edebiyatının tohumları atılmaya başlar. O günlerde Uygur halkının maruz kaldığı bu baskı ve şiddeti anlatan "Abdurrahman Han Goca" destanı, Hoten halkı arasında söylenmeye başlar¹⁴⁹.

Uygur halkının içinde Çin sülalesinin ve zengin Uygur beylerinin zulüm ve baskılarına baş kaldıran ve bu baskıyı şiirlerinde dile getiren halk ozanları, her geçen gün artmaya başlar. Bu halk ozanlarından birisi de Seyit Noçi'dir¹⁵⁰.

¹⁴⁵ Ahmet Bican Ercilasun, age., s.260.

¹⁴⁶ Başak Perçin, age., s.14.

¹⁴⁷ Başak Perçin, age., s.14.

¹⁴⁸ Başak Perçin, age., s.14.

¹⁴⁹ Lokman Baran, "Çağdaş uygur Edebiyatının Oluşması ve Gelişmesi", Bilig Dergisi, Yaz/2007, S. 42., s.192.

¹⁵⁰ Lokman Baran, agm., s.193.

Seyit Noçi, Tmr Helpe gibi halkını düşünen Uygurların ıkartmı oldukları ayaklanmalar hızla artmıştır. Uygur halkı, 1911 yılında Urumçi’de, 1912 yılında Kumul’da ayaklanır. ıkartmı oldukları bu ayaklanmalarda özgürlük isteyen halk, ağda Uygur Edebiyatını meydana getirmitir¹⁵¹.

3.5.1. Alfabe

20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Arap harflerine dayalı bir alfabe kullanan Uygur Türklerinin alfabelerinde bu tarihten sonra bazı değişiklikler grlmeye balar. Siyas coğrafya farklılığı alfabede de tamamen ayrılığı doğurmuştur. 1925-1930 yılları arasında yeniletirilmi Arap alfabetesini kullanan Sovyetler Birliği’nde yaşayan Uygur Türkleri, 1930-1947 yılları arasında Latin alfabetesini kullanmılarsa da, 1947 yılından sonra bugün kullanmakta oldukları Kiril alfabetesine geçmişlerdir. Doğu Türkistan’da yaşayan Uygur Türkleri ise, bazı yenilemelerle birlikte 1947 yılına kadar Arap alfabetesini kullanmayı sürdürmüşlerdir. Doğu Türkistan’da 1956 yılından sonra görülen Latin alfabetesine geçme temayülü, 1974-1983 yılları arasında hayata geçme imknı bulmuştur. 1983’te Sinkiang-uygur Muhtar Bölgesi Halk Hkmeti tarafından alınan bir kararla, tekrar, bugün kullanılmakta olan Arap alfabetesine dnlmtir¹⁵².

Uygur Türkçesi, bugün, Kazakistan’da Kiril alfabeli, Doğu Türkistan’da ise Arap alfabeli bir yazı dili olarak varlığını devam ettirmektedir¹⁵³. Arap menşeli alfabe 32 harf, Kiril menşeli alfabe ise 41 harf vardır. Uygur yazısında kelimelerdeki bütün ünlüler gösterilir. Bu kaideye yabancı dillerden girmiş kelimeler de dhildir¹⁵⁴.

3.5.2. Uygur Ağızları

1909-1911 ve 1913-1915 yıllarında, nl Rus Türkolog S.E. Malov Uygurcaıı araştırmak için Doğu Türkistan’a iki defa gitmiştir. Bu yaptığı gezilerde Sarı Uygurların, Lopnor ve Kumul Uygurlarının dili, folklor ve etnografyaları üzerine zengin materyal toplamıştır. Malov, bu araştırmalar sonunda topladığı materyalleri çeşitli yayın

¹⁵¹ Lokman Baran, agm., s.194.

¹⁵² Rıdvan ztrk, age., 2010, s.2.

¹⁵³ Rıdvan ztrk, age., 2010, s.2.

¹⁵⁴ Rıdvan ztrk, age., 2010, s.2.

ve yazılarında bilim âlemine sunmuştur: *Jazık jeltix uygurov, Slovar'i gammatika* (1957); *İzuçenie Zivux turetskix nareçiy Zapadnogo Kitaya* [Vostoçnie Zapiski, I, 1927, 163-172] *Materialı po uygurskim nareçiyam Sin'-dzyana* (Sergeyu Fedoroviçu Ol'denburgı, Sbornik statey. Leningrad 1934, 307-322); *Uygurskiy yazık, Xamiyskoe naraçie. Teksti, perevodi i slovar'* (1954); *Lobnorskiy yazık. Teksti, perevodi i slovar'* (1956); *Ostetki Şamanstva u jeltix uygurov* (Jivaya Starina XXI, 1912, 61-74); *Razkazı, pesni, poslovitsı i zagadki jeltix uygurov* (Jivaya Starina XXIII, 3-4, 1914, 305-316) Malov'un araştırmalarına göre Uygur ağızları, Lopnor ve Lopnor'dan hariç olanlar olmak üzere iki kola ayrılmaktadır¹⁵⁵.

1929-1930 tarihlerinde, İsveçli Türkolog G. Jarring Kâşgar civarında araştırma yapmıştır. Jarring'in bu alanda çıkan en büyük eseri, *Materials to the knowledge of Eastern Turki adı altındayayımlanmıştır*. Bu eserin 1946'da çıkan I. cildinde Hoten ve Yarkent'ten toplanmış metşnler vardır. 1948'de çıkan II. Cilt, Kâşgar, Taşmalık ve Kuça'dan derlenmiş metinlerden meydana gelmiştir. 1951'de çıkan III. Ve IV. Ciltlerde ise Guma folkloruna ilişkin metinler yanında Guma'dan toplanmış etnolojik ve tarihî metinler yer almıştır. Bu alandaki çalışmalarını Jarring *An Eastern Turki-English Dialect Dictionary* (1954) adlı bir sözlükle de bütünlemiştir. Jarring, son yıllarda anılarını yayımladığı gibi, bilimsel yayınlar da yapmıştır: *Literary Texts From Kashghar* (Lund 1980), *Some Notes on Eastern Turki (New Uighur) Munazara Literature* (Lund 1981), *The Moen Collectim of Eastern Turki (New Uighur) Proverbs and Popular Sayings*, (Lund 1985), *Dervish and Qalandar. Texts from Kashghar.* (Lund 1987). Jarring'in "The new romanized alphabet for Uighur and kazakh and some observations on the Uighur dialect of Kashgar" (*CAJ* 25, 1981, 230-245) başlıklı yazısı da yeni bir katkıdır. Son olarak "The toponym *Takla-makan*" (*TL* 1, 1997, 227-240) adlı değerli bir yazısı yayımlanmıştır¹⁵⁶.

Jarring'e göre, Uygur ağızları Güney ve Kuzey olmak üzere iki kola ayrılabilir. Aksu ve güneyinde bulunan bölgeler Güney koluna bağlıdır. Bu kolun gramer özelliği ise, fiillerin sonunda *-mi* soru ekinin bulunmasıdır. Kuçar ve kuzeyinde bulunan

¹⁵⁵ Erkin Emet, age., s.48.

¹⁵⁶ Erkin Emet, age., s.48-49.

bölgeler Kuzey koluna bağlıdır. Bu kolun gramer özelliği ise, fiillerin sonunda *-mi* soru ekinin bulunmamasıdır¹⁵⁷.

1939'da Rus Türkolog N.A. Baskakov Uygur ağızlarının Kâşgar-Yarkent, İli, Aksu, Hoten, Kumul, Turfan ve Lopnor olmak üzere yedi kola ayrılabilceği fikrini öne sürmüştür. Daha sonra Prof. N.A. Baskakov Güney, Kuzey, Lopnor, Kansu (bugünkü Salarca ve Sarı Uygurca) olmak üzere dört büyük kola ayırmıştır. Bu araştırmalarda belli eksiklikler olmasına ve fikirlerin aynı durumda olmasına rağmen, sonraki bilim adamlarına kıymetli malzemeler bırakılmıştır¹⁵⁸.

Bazı yabancı Türkologların Salarca ve Sarı Uygurcanın Uygur ağızlar grubuna bağlı olduğu fikrini Çin Türkologları kesinlikle kabul etmemişlerdir. Böylece Uygur ağız grubunu Kuzey (sonraki Türkologlar bunu "Merkezî diyalekt" diye adlandırmışlardır.), Hoten ve Lopnor olmak üzere üçe ayrılabilceği fikri Çin'deki Türkologların çoğu tarafından kabul edilmiştir. 1956 yılında, Dil Tarama Toplama Grubu İli, Kumul, Turfan, Kuçar-Aksu, Kâşgar, hoten, Lopnor gibi bölgelere göre Uygur ağız alanını altı gruba ayırarak bu bölgelerde bir yıl süren araştırmalar yapmış ve 53 köyden notlar toplamışlardır. Bu araştırmaların sonucunda Uygur ağız grubu ve ağızlarını daha sistemli olarak incelemek ve doğru bir şekilde tanımak için çok mitarda ve kıymetli dil malzemeleri toplanmıştır. Bu araştırmalara dayanarak şu fikir ortaya atılmıştır: "Edebî dille arasında en çok fark bulunan diyalekt (ağız grubu) Lopnor diyalektidir. Sonraki ise Hoten diyalektidir. Başka bölgelerdeki konuşma dili (Merkez diyalekte bağlı) ile edebî dil arasındaki fark çok azdır¹⁵⁹.

Bu araştırmalardan yararlanarak Çin Bilimler Akademisi Azınlıklar enstitüsü başkanlarından Wang Li bin ile Prof. Fu Mao Ji, "Wo-Guo Shao-Shu Min-Zu Yu-Yan Ke-Xue Gong-Zuo De Zhong –Yao Cheng-Jiu/ Ülkemizdeki Azınlık Dilleriyle İlgili Bilimsel Çalışmaların Önemli Başarıları" (ÇDD, Pekin, Sayı:10, 1959) adlı bir makale yazmışlardır. Bu yazıda, Uygurcanın Merkez, Hoten ve Lopnor olmak üzere üç diyalekte ayrılabilceği fikrini savunmuşlardır. Bu görüş, o zamanlardaki araştırmaların sonucu ve bilim adamlarının fikirleri olarak kabul edilebilir¹⁶⁰.

¹⁵⁷ Erkin Emet, age., s.49.

¹⁵⁸ Erkin Emet, age., s.49.

¹⁵⁹ Erkin Emet, age., s.50.

¹⁶⁰ Erkin Emet, age., s.50.

1956'da SSCB İlimler Akademisi Başkanlığı E.R. Tenişev'i Çin Halk Cumhuriyeti Akademisine yardım ve Çinli meslektaşlarıyla Çin'deki incelenmemiş Türk lehçeleri üzerinde çalışmak için Pekin'e gönderdi. Çin'de Pekin Merkezi Milletler Azınlıklar Enstitüsünde öğrenciler ve Araştırma Görevlileri için hazırlanmış olan "Türk Dili" ve "Türk Dilleri Tarihi" adlı dersleri verdi. *Türk Dillerinin İncelenmesine Giriş ve Türk Dilinin Grameri* adlı iki kitabını Çince yayımladı. Aynı dönemde Çin'in ulaşılmaz güç bölgelerine (Şin Jiang:1956, Çing Hai: 1957, Xün Hua: 1958) üç araştırma gezisi yaparak çok değerli lengüistik, folklorik, etnografik ve tarihî malzeme topladı¹⁶¹.

1959'da Moskova'ya dönen Tenişev Çin'de topladığı malzemeyi sistemleştirme ve yayımlama işine girişti. Birbiri ardına Salar, Sarı Uygur, Doğu Türkistan Uygur ağızları ve eski Uygur yazıtlarının dili üzerine makaleler yayımladı. *Salar Dilinin Yapısı ve Yazık Jeltix uygurov* (1966) adlı eserlerinin ve *Salarskiye Teksti* kitabını (1964) yayımlanması sonucunda bu değerli malzemeler ilk olarak ilmî kullanıma girmiştir¹⁶².

E.R. Tenişev'in çalışmaları çağdaş Türk diyalektolojisi, özellikle Uygur Türkçesi'nin diyalektolojisi için temel oluşturucu bir öneme sahiptir. Kendisi tarafından belirlenen Türk şivelerinin diyalektlere ayrılma ilkelerini bir dizi incelemesinde kullanmıştır. Daha 1963'te "Şincan Uygur Türkçesi'nin Diyalektleri Hakkında" adlı makalesinde Şincan'daki üç temel diyalekti (Merkezî diyalekt, Güney diyalekti ve Doğu (Lopnor) diyalekti) belirtmiştir. Şincan Uygur Türkçesi üzerine hazırladığı yıllardan beri beklenen iki temel eserini 1984 ve 1990 yıllarında yayımladı. (*Uygurskie Teksti/Uygurca Metinler*, Moskova 1984, 174 s. ve *Uygurskiy Diyalektniy Slovar*, Moskova 1990, 200 s.)¹⁶³

Uygurca ve çeşitli ağız gruplarına bağlı ağızlar arasında fonetik, gramer ve kelime hazinesi arasından bazı farkları karışık ve dengesiz göstermektedir. Dolayısıyla bazı Türkologların Uygur ağızlarının tasnifi üzerindeki fikirleri farklıdır. Örneğin, "Gärbi-Cänup Uygur Diyalektining Hoten Diyekti/ Güneybatı Uygur Diyalektinin Hoten Ağzı (XÜBYD. Sayı:1, 1963, s.10-11.), "Lopnor Uygur Diyalekti/ Lopnor Uygur Diyalekti" (XÜBYD 1, 1962, s.20) adlı yazılarında, Prof. Mirsultan Osmanov ve Prof. Wei Sui-yi Hoten ve Lopnor ağızlarını ele alıp diğer ağızlar ve eski metinlerle

¹⁶¹ Erkin Emet, age., s.50.

¹⁶² Erkin Emet, age., s.50-51.

¹⁶³ O. Fikri Sertkaya, "Ethem Rahimoviç Tenişev", Türk Dil Araştırmaları Yıllığı, Belleten (1992), s.193-194.

karşılaştırarak şu görüşü ileri sürmüşlerdir: “Uygur ağızları arasındaki önemli farklar, fonetik kurallardan anlaşılabilir. Bazı gramer biçimlerinin özellikleri de fonetik özelliklerden oluşmuştur. Bu yüzden fonetik kurallara göre Uygur diyalektleri ayrılabilir. Türkologlar ünlü ve ünsüzlerin uyumu, seslerin zayıflaşması gibi kuralların karşılaştırılmasından yola çıkarak Uygur diyalektini ayırmışlardır. Onlara göre, Hoten, Kâşgar ve Aksu ağızları aynı bir diyalekti oluşturur. Bu diyalektlerin adı ise, “Güneybatı diyalekti”dir. “Kuzey diyalekti” İli, Kumul ağızlarını içermektedir. Lopnor ağızı bağımsız bir “diyalekt” olarak kabul edilebilir. Dolayısıyla, Uygurca Kuzey, Güneybatı ve Lopnor olmak üzere üç diyalekte ayrılabilir.” Zhu Zhi’Ning’in “Wei-Wu-Er-Yu Gai-Kuang/ Uygur Diline Bakış” (ÇDD Sayı:2, 1964, s.50) adlı yazısında ise, Hoten, Kâşgar, İli ve Kumul gibi ağızların daha büyük bir “diyalekt”e ait olabileceği fikrini savunmuştur. Bu diyalektin adı ise, İli-Kâşgar diyalektidir. Buna göre Uygurcada sadece İli-Kâşgar ve Lopnor diyalektleri vardır¹⁶⁴.

80’li yıllarda, geçmişteki araştırmalar sayesinde, Uygur ağızları üzerindeki çalışmalar hızlı bir şekilde ilerledi. 20-26 Ekim 1983 tarihinde, Çin’de Türk Dilleri Araştırma Derneği tarafından III. Bilimsel Kongre düzenlenmiştir. Kongrenin esas konusu, Türk diyalektlerinin araştırılmasıdır. Kongreye katılan Türkologların sunduğu bildiri sayısı 50’yi aşmıştır. Bunlardan yaklaşık, 20 tebliğ diyalektoloji ile ilgilidir. Türkologlar bu kongrenin düzenlenmesi, ağız araştırmalarının ilerlemesinde yararlı olmuştur¹⁶⁵.

Prof. Amine Gaddar, Uygur ağızlarının Merkez, Hoten ve Lopnor olmak üzere üçe ayrılacağı görüşünde ısrar etmekle birlikte, yazısında Urumçi, Hoten ve Lopnor ağızlarını örnek olarak ele alıp üç büyük ağız fonetik, söz varlığı ve gramer özellikleri açısından sistemli olarak incelemiştir. Ona göre merkezî diyalekt, Uygur edebi dilinin asıl diyalektidir. Merkez Diyalektlerinde bulunan Urumçi ağzının ses sistemi, asıl diyalektin standart ses sistemidir. Prof. Wei-sui-yi’ye göre, Urumçi ağzının ses sistemi, standart ses sistemi düzeyine henüz ulaşamamıştır. Urumçi-İli ağızlarının ses sisteminin standart ses sistemi olması daha uygundur. Bunun yanında Prof. Wei Sui- Yi, toplum tarihi ve dil gelişimi açılarından fikrini kuvvetlendirmeye çalışmıştır. Prof. Gao Shi jie’ye göre ise, Uygur diyalektlerinin ayrılması ve incelenmesinde, çeşitli bölgelerde bulunan ağızları tam olarak araştırmak ve buna dayanarak fonetik, gramer ve söz varlığı

¹⁶⁴ Erkin Emet, age., s.51.

¹⁶⁵ Erkin Emet, age., s.52.

bakımından aradaki farklılıkları araştırmak gerekir. Ancak bu şartlarda bilimsel sonuçlar ortaya çıkarılabilir. Yazara göre, çeşitli diyalektlerde gramer farkları açıkça görülmektedir. Bu özellik aynı zamanda diyalektlerin ayrılmasında da önemli bir rol oynamaktadır. Dolayısıyla gramer özellikleri diyalektler arasındaki farkları doğru olarak yansıtmaktadır. Diyalektlerin fonetik özellikleri şunlar göz önüne alınmalıdır: bazı fonetik özellikler sadece kelimelerin bir kısmında görülebilir. Çünkü henüz yaygın olarak kullanılmamaktadırlar. Bazı fonetik özellikler ise, sadece kelimelerde değil, yapım ve çekim eklerinde bulunmaktadır. Bunun yanı sıra, bu fonetik özelliklerde düzenli karşılaştırmalı kurallar vardır. Bu sistemli fonetik özellikler diyalektlerin ayrılmasında önemli bir rol oynamaktadır. Kelime hazinesi açısından olan farklar ise, diyalektlerin ayrılmasında ortaya çıkmaktadır. Ancak diyalekt kelimelerinin, özellikle günlük hayatta kullanılan diyalekt kelimelerinin sayısı üzerinde daha çok durulmalıdır. Bundan başka ele alınması gereken konulardan biri de şudur: diyalektlerin tasnifinde dayanan esaslar, dil özellikleridir. Aynı zamanda toplum tarihi ve coğrafyasını, diyalektlerin gelişimlerini de göz önüne almalıyız. Çünkü diyalektlerin oluşum süreci, bu şartlarla ilgilidir¹⁶⁶.

Bugün bütün ölçütlere dayanılarak Uygur ağız alanı aşağıdaki şekilde tasnif edilmiştir:

1. Merkezi Ağız Grubu: Urumçi ağızı, Kumul ağızı, Turfan ağızı, İli ağızı ve Kâşgar ağızı, Tarım ağızı (Tarım alt-ağızı, Moğal alt-ağızı, Kuça alt-ağızı)

2. Hoten Ağız Grubu: Guma ağızı, Karikaş ağızı, Elçi ağızı, Lop ağızı, Keriye ağızı.

3. Lopnor Ağız Grubu: Döñkötan ağızı, Kara ağızı, Miren ağızı

¹⁶⁶ Erkin Emet, age., s.53.

BÖLÜM II

HOTEN AĞZI ÖZELLİKLERİ

Hoten ağız grubu ile ilgili önemli, tek çalışmalar yapılmıştır: Gao Shi-Jie ‘‘Wei-Wu-Er-Yu He-Tian-Fang-Yan-De Zhu-Yao Te-Dien/ Hoten Uygur Diyalektinin Önemli Özellikleri’’ (MAED, Sayı:2, 1984, s.10 Çb), Chen Zong-Zhen’in ‘‘Wei-Yu Çie-Mo-Hua-De Fang-Yan-Ci / Çerçen Uygur Ağzındaki Diyalekt Kelimeleri’’(DT. Sayı:1, s.15, 1985 Çb), Jin Shang-Yi’nin ‘‘Xian-Dai Wei-Wu-Er-Yu He-Tian-Hua-De Fang-Yan Te-Dian / Çağdaş Hoten Uygur Diyalektinin Özellikleri’’ (KEED. Sayı:1, s.30 1987 Çb), İmin Tursun’un ‘‘Karahanlıçe ve Hoten Diyalekti / Karahanlıca (Hakaniye Dili) ve Hoten Diyalekti (TDA, II. MYP 1983, s.34 Ub), Abdulkadir Sattar ‘‘Guma Şivisi Toğrisida / Guma Ağzı Üzerine’’ (DT. Sayı:3, s.12, 1987 Ub)¹⁶⁷.

Prof. Gao Shi-jie’nin yazısı, 50’li yıllardaki dil araştırmalarına dayanarak yazılmıştır. Yazar, Hoten ağız grubuna bağlı Hoten ilçe şehri ve Çerçen ilçesi Çukur kasabası ağızlarından örnekler alarak bunları edebî dille karşılaştırıp Hoten ağız grubunu fonetik, gramer ve kelime hazinesi açılarından detaylı bir şekilde incelemiştir. Prof. Chen Zong-zhen’in yazısı, 50’li yıllardaki dil araştırmalarına dayanmakla birlikte, 1980’de yapılan araştırmalardan da faydalanılmıştır. Yazar, Çerçen ilçesi Çukur kasabasının ağızından yola çıkarak, Çerçen ağzı ile Hoten ağzı arasındaki benzer yönleri ve Lopnor ile arasındaki farklı yönleri açıklamıştır. Bunun yanı sıra yazar, Çerçen ağzı ile standart Uygurca ve Hoten ağzının kelime hazinelerindeki benzerlikleri ve farklılıkları mukayese etmiştir. Bunun dışında yazar, Çerçen ağız kelimelerini 18. yy’a ait olan *Wu-Ti-Qing-Wen-Jian*’da (Mançu, Moğol, Tibet, Uygur ve Çin Dilleri Sözlüğü) bulunan bazı Uygurca kelimeler ile mukayese etmiştir. Mukayeselere göre, bir yandan eski metinlerde kullanılmayan kelimelerin bir kısmı çağdaş ağızlarda muhafaza edilmektedir; diğer yandan ise, bazı ağız kelimelerinin kökleri eski metinlerde görülmektedir¹⁶⁸.

Doç.Jin Shang-yi yazısında, Hoten ağzının şu özelliklerini göstermiştir:

¹⁶⁷ Erkin Emet, age., s.56.

¹⁶⁸ Erkin Emet, age., s.56.

1. Fonetik özelliklerinden, bilhassa ünlü uyumunun özelliklerinden dolayı, Hoten diyalektinin bazı gramer biçimleri, edebî dilin gramer biçimleriyle farklılık göstermektedir.

2. Eski dil unsurlarının, özellikle *tur-* yardımcı fiil kalıntılarının muhafaza edilmesinden dolayı, Hoten diyalektinin çekim ekleri, edebî dilin çekim ekleriyle farklı biçimdedir.

Yazar, bu özellikleri isim, sıfat, sayı ve fiil olmak üzere dört yönden ele almıştır¹⁶⁹.

Prof. İmin Tursun yazısında, Hoten diyalekti ile *Divanü Lügati-t Türk*'te bulunan bazı dil malzemelerini karşılaştırmıştır. A. Satter ise fonetik, gramer ve kelime hazinesinden yola çıkılarak Guma ağzının özelliklerini açıklamıştır¹⁷⁰.

1. Ses Bilgisi¹⁷¹

1.1. Ünlü Düzeni

1.1.1. /a/ sesi: Ortak Türkçenin ilk hecedeki ‘a’ ünlü fonemi hem standart türde hem de ağızlarda kelime kök ve gövdelerinde genel olarak düzenli biçimde duyulur.

Kâşgar ve Hoten ağzındaki (k)aK(K) durumlarındaki ve kapalı ilk heceli birden çok heceli kelimelerde, özellikle /y,r,l/ komşuluğundaki ‘a’ sesi bu seslerin eriyip düşmesiyle uzar veya Hoten ağzında *-ar-> -ay~ -a:-* şeklinde bir diftonglaşma oluşur. ‘æ’ ünlüsü *a/ä* arası bir boğumlanma gösterir. Jarring derlemelerinde tespit edilen biçimlerde bu ses bugün Hoten ağız grubunda ve ağırlıklı olarak bütün Merkezî ağız grubunda yan yana seyrek olarak rastlansa da artık kapalı bir ‘e’ olarak duyulur.

İlk hece ‘a’ ünlüsü, standart tür de dâhil Doğu Türkistan Uygur ağızlarında belli şartlar altında çeşitli değişmelere uğramıştır: 1)Uygur ağızlarında ilk hece ‘a’ ünlüsü,

¹⁶⁹ Erkin Emet, age., s.56.

¹⁷⁰ Erkin Emet, age., s.57.

¹⁷¹ Bu başlık altında verilen ses özellikleri (Ünlü Düzeni, Ünsüz Düzeni) açıklamaları Erkin Emet’in *Doğu Türkistan Uygur Ağızları* adlı eserinden alınmıştır. ayrıntılı bilgi için bk. Erkin Emet, age., s.67-193.; ayrıntılı bilgi için bk. Mirsultan Osmanov, *Hazirqi Zaman Uygur Tiliniñ Hoten Diyalekti*, (Şincang Halk Neşriyatı, 2004)

takip eden hecesinde 'ı' varsa veya kelime, bünyesinde düz-dar 'ı' ünlüsü bulunduran eklerle genişletildiğinde benzeşmeyle *a/ä* arasında boğumlanan *æ* sesi üzerinden incelik ön sıraya geçerek 'ä' olur ve daha ileri olarak bu ön ünlü düz-dar 'ı' ve 'i' ünlülerinin tesiriyle kapanıp daralarak 'e' olur. 2) Ortak Türkçenin *a-u* dizilişindeki kelimelerinde yine benzeşmeyle ilk hecedeki 'a' ünlüsü yuvarlaklaşarak 'o' ünlüsüne gelişme gösterir. Jarring'in 1935 yılına ait derlemelerinde, özellikle Guma ve Hoten ağızlarında bugün düzenli olarak *o-u* yönünde görülen biçimlere seyrek de olsa *a-u* 'lu olarak rastlanır.

Arapça ve Farsçadan geçmiş *a-ä*, *a-ä-ä* dizilişindeki incelik-kalınlık uyumuna aykırı kelimeler genellikle ilk hecedeki 'a' incelti olarak uyuma sokulmuştur.

Jarring derlemelerinde kelime başı *y-* 'li kelimelerde ilk hecelerdeki *a*'nın yarı incelenerek *æ* olmasına hatta incelik daralarak *ä* olmasına seyrek de olsa rastlanır.

1.1.2. /ı/ sesi: Bu ses, bütün Uygur ağızlarında Uygur standart telaffuzunda olduğu gibi özellikle /q,x,ğ/ ünsüzleri komşuluğunda korunmuştur. Bununla beraber, Uygur yazı dilinde bu ses çevrelerinde telaffuzda korunmuş olan /ı/ fonemi ayrı bir harf ile gösterilmemekte, ince sıradan çifti /i/ ile aynı işaretle gösterilmektedir.

1.1.3. /o/ sesi: Uygur ağızlarında ilk hece /o/ ünlüsü, dil yüksekliği ve çene açısı bakımından Uygur Türkçesindeki ölçünlü /o/ ünlüsü gibidir. /o/ ünlüsü, Lopnor ağızı dışında, standart tür de dâhil Uygur ağızlarında ilk hece dışındaki hecelerde bulunmaz.

Kâşgar ve Hoten ağızlarında ilk hece /o/ ünlüsü, /y,r,l/ komşuluğunda bu seslerin eriyip düşmesiyle uzun veya yarı uzun olarak söylenir. Bu uzunlukların kısaldığını gösteren biçimler de vardır.

1.1.4. /u/ sesi: Doğu Türkistan Uygur ağız grupları için normal /u/ ünlüsüdür. Dil yüksekliği ve çene açısı bakımından Ortak Türkçede olduğu gibidir. Ancak dudaklar daha geniş ve gevşek bir yuvarlaklık gösterir.

/u/ ünlüsünden sonra gelen /r,y/ ünsüzlerinin eriyip düşmesiyle Kâşgar, Kumul ve Hoten ağızlarında /u/ ünlüsü, bu ünsüzlerin izlerini yarım veya tam uzun ünlü olarak sürdürür.

Hoten ağızında daha sık ve seyrek olarak da Kâşgar ve Kumul ağızlarında ilk hecede *u > o* yönünde gelişmeyi gösteren biçimlerine rastlanır.

Uygur ağızlarında, özellikle Hoten ve Guma ağızlarında ilk hece /u/ ünlüsü, özellikle /y/ ve bundan gelişmiş /c/ ve çok seyrek olarak /ş,ç/ sesleri komşuluğundaki kelimelerde, oldukça dar ve düz, hafif yuvarlaklığını kaybetmiş bir /u/ olarak duyulur.

1.1.5. /ä/ ve /e/ sesleri: /ä/ ünlüsü Türkiye Türkçesindeki /e/ ünlüsünden daha açık ve geniştir. Lopnor ağızı dışındaki Uygur ağızlarında bulunan Arapça ve farsça kökenli, Türkçenin kalınlık-incelik uyumuna aykırı a-ä, a-a dizilişindeki kelimelerde eğilim incelme yönündedir.

ä-ä dizisindeki kelimelerin e-ä şeklinde, ilk hece a'nın kapanarak {e}, hatta iyice daralıp düzleşerek {i} söylendiği örnekler de vardır.

ä-i dizisindeki kelimeler de bütün Uygur ağızlarında bugün açık /ä/ ile söylenmektedir.

Ortak Türkçenin hem ä-i dizili kelimelerinde hem de Ortak Türkçenin b/v dudak ünsüzleriyle sonlanan tek heceli kelimelerle bunların müştaklarında kök hecedeki ä ünlüsü, /b,v,m/ ünsüzleri komşuluğunda, Lopnor ağızı dışında, standart tür ve ağızlarda bir yandan bu ünsüzlerinin yuvarlaklaştırıcı tesiri ile bir yandan da bunların eriyip düşmeleri (/b,v/ ünsüzleri için) ile geniş-yuvarlak uzun /ö/ye gelişmiştir. Edebî dilde ve Kumul ağızında uzunluğun da kaybolduğu görülür.

Tek heceli ve ünlüsü /ä/ veya Ortak Türkçede kapalı /e/ ile kurulan kelimelerde, /ä/ ünlüsü korunurken kapalı /e/ ünlülü kelimeler e standart türde de olmak üzere Uygur ağızlarında genellikle geniş, açık /ä/’li biçimleri ile rastlanır.

Ortak Türkçenin ä-ü dizisindeki kelimelerinde, takip eden hecesi kapalı olanlarda ilk hece ä ünlüsü genellikle yuvarlak /ö/ye gelişirken açık hecelilerde genellikle kapalı /e/’ye gelişmiştir, fakat ağızlarda ö-~ä-’li biçimlere karışık olarak rastlanabilir.

1.1.6. /i/ sesi: Ortak Türkçenin dar-düz, ince sıradan /i/ ünlüsü, Uygur Türkçesi standart konuşmasındaki normal /i/’den biraz geride ve geniş olarak boğumlanır. Bu durum, ağızlarda /i/ ünlüsünün kapalı /e/ ünlüsüne dönüşmesini kolaylaştırmıştır.

Ortak Türçe i-,iK- durumlarında /i/ ünlüsü Hoten ağızında ya yarı ya da tam kalınlaşarak /ı/ sesine gelişmiştir. Bu /ı/ ünlüsü, iK- tarzındaki kapalı tek heceli kelimelerde zayıf ve çok kısa bir {ĩ} olarak duyulur.

Kâşgar ve Hoten ağızlarında bazı kelimelerdeki /i/ ünlüsünün ya iyice kısaldığı ya da sıfırlandığı görülmektedir.

Hoten ve Lopnor ağızlarında /i/ ünlüsü, özellikle ünsüzler arasında yarı art damaksillaşarak /i/ ile /ı/ arasında {ı} olarak telaffuz edilir.

1.1.7. /ö/ sesi: Doğu Türkistan Uygur edebî dilinde ve ağız gruplarında görülen normal /ö/ ünlüsüdür. Dil yüksekliği ve çene açısı bakımından Türkiye Türkçesindekiyle aynıdır; dudaklar geniş ve gevşek bir yuvarlaklık gösterir.

Ortak Türkçe ilk hece /ö/ ünlüsü her durumda standart Uygurcada ve bütün Doğu Türkistan Uygur ağızlarında genellikle aynen korunmuştur. Bununla beraber Jarring'in Hoten ve Guma derlemelerinde /ö/'nün kalın sırada karşılığı /o/'ya geçtiği örnekler de tespit edilmiştir.

Diğer kök hece ünlülerinde de görüldüğü gibi özellikle -r sesi komşuluğundayken bu sesin eriyip düşmesiyle kök hece ünlüsünün uzadığı ve daha sonra da kısaldığını gösteren biçimlere rastlanır. Bu durum Lopnor ağızı dışındaki bütün ağızlarda görülür.

Kâşgar ve Hoten ağızlarında Ortak Türkçenin ilk hece /ö/'lü kelimelerinde ö~ü alternansı dikkati çeker.

İlk hecenin; kök hecenin kuvvetli /ö/ ünlüsü, takip eden hecelerdeki dar-düz /i/ veya dar-yuvarlak /ü/ ünlülerini etkisi altına alıp kendisine yaklaştırarak bu ünlüleri genişletir; ya tam kendisine benzetr ya da geniş, açık bir /ä/'ye dönüştürür.

1.1.8. /ü/ sesi: Ortak Türkçedeki kelime başı /ü/ ünlüsü Uygur edebî dilinde ve bütün Doğu Türkistan Uygur Türkçesi ağızlarında genel olarak korunmuştur.

Kâşgar ağızı ve onun alt ağızları ile Hoten ağızında, üK- durumunda ortak Türkçenin pek çok kelimesinde ilk hece /ü/ ünlüsünün geniş-yuvarlak bir /ö/ sesine geliştiği görülür.

1.2. Ünsüz Düzeni

1.2.1. Kapanma Ünsüzleri

1.2.1.1. Ötümsüzler /p, t, q, k/

1.2.1.1.1. /p/ sesi: Uygur Türkçesi ve ağızlarında /p/ ile başlayan Türkçe kökenli kelimelerin hepsi Ortak Türkçenin kelime başı b-‘li kelimeleridir. Diğer yandan Arapça, Farsça ve Çince’den geçmiş kelime başı, içi veya sonunda f’li kelimeler bugün hem edebî dilde hem de ağızlarda düzenli olarak p’lidir.

Ortak Türkçe kelimelerde /t/ ünsüzü önünde bulunan ötümsüz /p/ ünsüzü ötümlüsü –b- üzerinden –v-‘ye gelişmiştir. Hoten ağızında v’nin sıfırlandığı da görülür.

1.2.1.1.2. /t/ sesi: Ortak Türkçenin kelime başı /t/ ünsüzü Uygur Türkçesi ve ağızlarında genel olarak korunmuştur. Fakat özellikle t-ş ünsüz serilerinde Lopnor ve Kumul ağızları dışında daha çok dar ünlüler önünde kelime başında t>ç- değişmesini gösteren birkaç kelime vardır.

Ortak Türkçedeki /t/ ünsüzü iki ünlü arasında bulunduğu bütün Uygur ağızlarında aynen korunmuştur.

1.2.1.1.3. /q/ sesi: Kapanma ünsüzü olan /q/, ötümsüz, art damak sesidir. Ortak Türkçede kelime başında, ortasında ve sonunda bulunur. Uygur edebî dilinde ve ağızlarında da her durumda bulunan Ortak Türkçe /q/ sesi yumuşak damağın (soft palate) sonunda küçük dile/uvula’ya hafifçe çarparak telaffuz edilir.

Ortak Türkçe /q/ ünsüzü, -qK- durumunda, takip eden ünsüzün veya önündeki ünlünün niteliğine bağlı olmaksızın Uygur edebî dilinde ve Lopnor ağızındaki istisnalarıyla birlikte bütün Uygur ağızlarında sistemli olarak /x/ ünsüzüne gelişmiştir.

1.2.1.1.4. /k/ sesi: Kapanma ünsüzü olan /k/ , ötümsüz, diş eti-ön damak sesidir. Ortak Türkçede her durumda (başta, ortada, sonda) bulunan /k/ ünsüzü bugün Uygur lehçesinde hem standart türde hem de ağızlarda her durumda vardır.

Kelime başı k- hem edebî dil hem de ağızlarda esasen korunmakla birlikte Kâşgar ve Hoten ağızlarında dikkat çekici biçimde /i/ önünde k- > ç- gelişmesi görülür; Jarring’in derlediği metinlerde özellikle Hoten ağızında ikili şekiller yan yanadır.

1.2.1.2. Ötümlüler /b, d, g, ğ/

1.2.1.2.1. /b/ sesi: Bir kapanma ünsüzü olan /b/ ötümlü, çift dudak sesidir. Ortak Türkçede b- ünsüzü Uygur Türkçesi edebî dili ve ağızlarında kelime başında pek çok Ortak Türkçe kelimedede korunmuştur.

Kelime içinde burun ünsüzlerinin varlığına bağlı olarak Uygur edebî dili ve ağızlarında b- > m- gelişmesi düzenli olarak karşımıza çıkar. mu<bu 'bu', miye<biye 'bu yer, bura'

Hoten ağzında bazı kelimelerin başındaki /b/ ünsüzünün /v/ ye dönüştüğü görülmektedir. va<bar 'var', vala<bala 'çocuk', ver-<ber- 'vermek', vilen<bilen 'ile', vo-<bol- 'olmak'

Hoten ağzında yabancı kökenli bazı kelimelerdeki iç seste bulunan /b/ ünsüzü /p/ ye dönüşür. nispidi<nispidi 'nisbeti, oranı'

1.2.1.2.2. /d/ sesi: Kapanma ünsüzü olan /d/ ötümlü, dişeti sesidir. Kelime içinde Ortak Türkçe /d/ sesi Uygur Türkçesi ve ağızlarında düzenli olarak /y/'ye gelişmiştir. Daha ileri bir basamak olarak özellikle Kâşgar ve Hoten ağızlarında bu /y/ sesinin daha sonra eriyip düştüğünü ve komşuluğundaki ünlülere izlerini bıraktığı gösteren örnekler de vardır.

Hoten ağzında bazı kelimelerin sonundaki /d/ ünsüzünün /t/ ye dönüştüğü görülmektedir. ut<ud 'ud'

1.2.1.2.3. /ğ/ sesi: Kapanma ünsüzü olan /ğ/, bir yumuşak damak ünsüzüdür ve ötümlüdür. Ortak Türkçede sadece kelime içinde ve sonunda bulunur. Fakat Uygur Türkçesi ve ağızlarında /ğ/ ile başlayan pek çok Türkçe kökenli yansımali kelimeler vardır.

-Kğ- durumunda ötümsüz ünsüzlerle yan yana gelen /ğ/'nın Lopnor ağzı dışındaki ağızlarda benzeşme yoluyla ötümsüzleşip /q/'ya geliştiği dikkati çeker.

1.2.1.2.4. /g/ sesi: Kapanma ünsüzü olan /g/ bir damak sesidir ve ötümlüdür. Ortak Türkçede sadece kelime içinde ve kelime sonunda bulunabilir. Uygur Türkçesi ve ağızlarında /g/ ile başlayan Türkçe kökenli kelimeler yansımali kelimelerdir.

1.2.2.Kapanma-Daralma Ünsüzleri

1.2.2.1. Ötümsüzler /ç/

1.2.2.1.1. /ç/ sesi: Bir kapanma-daralma ünsüzü olan /ç/, dişeti-damak sesidir ve ötümsüzdür. Kelime başında, içinde ve sonunda bulunur. Kelime başında, kelime içinde ünlüler arasında, kelime sonunda Ortak Türkçedeki /ç/ ünsüzü Uygur Türkçesi ve ağızlarında aynen korunmuştur.

Ortak Türkçedeki –ç- ünsüzü –çK- durumunda Uygur Türkçesi ve ağızlarında genellikle –ş- ünsüzüne gelişir. Kuşluh<küçlük ‘güçlü, kuvvetli’, üşünci<üçünçi ‘üçüncü’

1.2.3. Daralma Ünsüzleri

1.2.3.1. Ötümsüzler /s, ş, h, x/

1.2.3.1.1. /s/ sesi: Bir daralma ünsüzü olan /s/, dişeti ünsüzüdür ve ötümsüzdür. Ortak Türkçenin ünlü sisteminde kelime başında, içinde ve sonunda bulunur. Ortak Türkçedeki s- ünsüzü Uygur Türkçesinde genellikle aynen korunur. Ancak kelime bünyesinde -ç/-ç -ş-/ş ünsüzleri var ise Ortak Türkçe kelime başı /s/ ünsüzü tam benzeşme ile s-ç >ç-ç, s-ş > ş-ş gelişmeleri görülür. Ortak Türkçe –s- ünsüzü Uygur Türkçesi ve ağızlarında düzenli olarak korunmuştur. Ortak Türkçe /s/ ötümsüz ünsüzü Uygur ağızlarında komşuluğundaki ötümlü ünsüzleri ötümsüzleştirmiştir. Ortak Türkçedeki –s ünsüzü kelime sonunda Uygur edebî dilinde ve bütün ağızlarında düzenli olarak korunmuştur.

1.2.3.1.2. /ş/ sesi: Bir daralma ünsüzü olan /ş/ dişeti-damak sesidir ve ötümsüzdür. Bu ses, Ortak Türkçenin ünlü sisteminde sadece kelime içi ve sonunda bulunur.

Uygur Türkçesi ve ağızlarında ş- ile başlayan Türkçe kökenli kelimelerin hepsi yansıma kelimeler ve yansıma kelimelerden türemiş fiil ve isim grubundan kelimelerdir. Kelime içi ve sonunda bu ses düzenli olarak korunmuştur.

Uygur Türkçesi ve ağızlarında /ş/ ünsüzüyle başlayan Arapça, Farsça ve Çince kelimelerin sayısı oldukça fazladır.

1.2.3.1.3. /h/ sesi: Bir daralma ünsüzü olan /h/, gırtlak sesidir ve ötümsüzdür. Uygur yazı dilinde ve ağızlarında Arapça ve Farsça alıntılamlarda h- ön ses türemesine uğramış kelimelere de rastlanmaktadır. Arapça alıntılardaki ön ses /h/ türemesi ayn (‘) sesi ile başlayan kelimelerde görülür.

Hem yazı dilinde hem de ağızlarda Arapça ve Farsça aslı h’li kelimelerin ø’lı biçimlerine de rastlanmaktadır. Bunun yanında /h/ ile başlayan yansıma kelimeler de vardır. Alla<Allah, Resululla<Resulullah, nika<nikah ‘nikah’

1.2.3.1.4. /x/ sesi: Ortak Türkçede kelime başı ve içinde /x/ ünsüzü olup olmadığı konusu tartışmalıdır. Uygur edebî dilinde Türkçe kökenli kelime başında yansımali kelimeler de vardır.

1.2.3.2. Ötümlüler /z, y/

1.2.3.2.1. z/ sesi: Bir daralma ünsüzü olan /z/, dişeti sesidir ve ötümlüdür. Ortak Türkçenin ünsüz sisteminde sadece kelime içinde ve sonunda bulunur. Bu ses kelime içi ve sonunda düzenli olarak korunmuştur. Uygur Türkçesinde ve ağızlarında /z/ ünsüzüyle başlayan Arapça, Farsça ve Çince kelimelerin sayısı oldukça fazladır.

1.2.3.2.2. /y/ sesi: Daralma ünsüzlerinden olan /y/, bir damak sesidir, sızıcı ve ötümlüdür. Yarı ünlü olarak da değerlendirilen bu ses, Ortak Türkçenin kelime başı, içi ve sonunda bulunabilen ünsüzdür. Ortak Türkçenin kelime başındaki /y/ ünsüzü Uygur edebî dilinde genellikle hepsinde aynen korunurken Kâşgar ve Guma ağızlarında dar ünlüler önünde y- sesinin j-‘ye geliştiği dikkati çeker.

1.2.4. Burun Ünsüzleri

1.2.4.1. Ötümlüler /m, n, ñ, ñ/

1.2.4.1.1. /m/ sesi: Burun ünsüzü olan /m/, bir çift-dudak sesidir. Aynı zamanda kapanmalı bir ünsüz olan /m/ ötümlüdür. Ortak Türkçenin ses sisteminde sadece kelime içi ve sonunda bulunur. Uygur Türkçesi ve ağızlarında /m/ ile başlayan Türkçe kökenli kelimelerin hepsi Ortak Türkçenin kelime başı /b/ sesinden gelişmiş kelimelerdir. Böyle kelimelerin dışında, Uygur Türkçesi ve ağızlarında /m/ ile başlayan Türkçe kelimeler

yansımali kelimelerdir. Bunlar dışında Uygur Türkçesinde /m/ ile başlayan kelimelerin hepsi alıntı kelimelerdir. Söz konusu ses kelime içi ve sonunda düzenli olarak korunmuştur.

1.2.4.1.2. /n/ sesi: Burun ünsüzü olan /n/, dişeti sesidir. Hem edebî dilde hem de ağızlarda kelime başı n’li kelimeler alıntı kelimelerdir. Kelime içinde ve sonunda bu ses korunmuştur.

1.2.4.1.3. /ñ/ sesi: Burun ünsüzü olan /ñ/, bir yumuşak damak sesidir ve ötümlüdür. Ortak Türkçenin ünlü sisteminde sadece kelime içi ve sonunda bulunur. Ortak Türkçe /ñ/ ünsüzü kelime içi ve sonunda hem edebî dilde hem de bütün Uygur ağızlarında korunmuştur.

1.2.4.1.4. /ñ/ sesi: Ortak Türkçenin iç ve son ses palatal n/ñ/ ünsüzlü kelimeler Uygur edebî dilinde düzenli olarak /y/ ile edilir.

1.2.5. Yan Ünsüzler

1.2.5.1. Ötümlüler /l/

1.2.5.1.1. /l/ sesi: yan ünsüz olan /l/ dişeti-damak sesidir. Akıcı ünsüz olan /l/, ötümlüdür. Ortak Türkçenin ses sisteminde sadece kelime içi ve sonunda bulunur. Uygur Türkçesi ve ağızlarında /l/ ile başlayan Türkçe kökenli kelimeler yansımali kelimelerdir.

Kelime kök gövdelerinde, son ses durumunda /l/’nin düşmesi ise daha çok Hoten ağızında ve çekime girmiş şekillerde görülür. bo- <bol- ‘olmak’, ça-<çal- ‘çalmak’, ka-<kal- ‘kalmak’, ke-<kel- ‘gelmek’, kı-<kıl- ‘kılmak’, oğa<oğul ‘oğul’

1.2.6. Çarpmalı (Vurmali) Ünsüzler

1.2.6.1. Ötümlüler /r/

1.2.6.1.1. /r/ sesi: Çarpmalı ünsüz olan /r/, bir dişeti sesidir ve ötümlüdür. Ortak Türkçenin ses sisteminde sadece kelime içi ve sonunda bulunur.

Ortak Türkçe /r/ ünsüzü –VrV- durumunda Uygur edebî dilinde ve ağızların çoğunda aynen korunurken Hoten ağzında ve ona bağlı Guma, Keriye ve Çeriye gibi alt-ağızlarda düzenli olarak –y- ünsüzüne gelişmiştir.

-rK- durumundaki kelimelerde bu ses düzenli bir şekilde sıfırlanmıştır.

-Kr- durumunda -r- ünsüzü Uygur Türkçesi ağızlarında korunmuştur. Ancak Hoten ağzında -r- > -y- gelişmesi görülür, fakat böyle şekiller r’li korunmuş şekilleriyle yan yana kullanımdadır.

2. Ses Olayları

2.1. Benzeşme (Assimilation): Bir dil biriminde yer alan seslerin çıkış yeri veya çıkış biçimi bakımından birbirine yaklaşması, benzeşme olarak bilinir¹⁷².

2.1.1. Ünlü Benzeşmeleri

2.1.1.1. Ünlü uyumu (Kalınlık-İncelik)

Uygur Türkçesinde kalınlık incelik uyumunu aksatan en önemli özellik Eski ve Orta Türkçe dönemlerinde varlığı kabul edilen /ı/ foneminin bugünkü Uygur ağızlarının büyük bir kısmında ince karşılığı /i/ fonemine yaklaşmış olmasıdır. Uygur edebi dilinde ve ağızlarında teleffuzda var olan fonem değerindeki /ı/ ve /i/ ünlülerinin tek bir harfle gösterilmesi bu uyumun daha ileri bir düzeyde bozulmasına yol açmaktadır¹⁷³.

Änliyag ‘kıyafet’, atkuçi ‘pamuk tarayan’, ayi- ‘ayırmaq’, bai ‘zengin’, baipak ‘çorap’, bilak ‘el’, biyamma ‘burada’, boin ‘boyun’, cañgallıq<cañgal-lik ‘çalılık’, çepilcok ‘dev’, çişliğ ‘dişli’, kipikliğ ‘kirpikli’, hatçi ‘postacı’, ovçi ‘avcı’, quşçi ‘kuşçu’, tağaçı ‘çuvalcı’, tasmaçi ‘kemerçi’, Uyğurçe<Uyğur-çe ‘Uygurca’, kérindaş<kérin-daş ‘kardeş’, Türkistan<Türk-istan, toqumçilik<toqum-çilik ‘dokumacılık’, onunçi<on-inçi ‘onuncu’

2.1.1.2. Dudak Uyumu (Labial Harmonu)

Ünlülerin çıkış biçimlerini ölçü alan bir ünlü-ünlü uyumudur. Çıkışlarında dudakların biçimi, burada temel ölçüdür. Bilindiği gibi ünlüler, çıkışları sırasında dudakların aldıkları biçime göre düz ünlüler ve yuvarlak ünlüler diye adlandırılır.

¹⁷² Günay Karaağaç, Türkçenin Ses Bilgisi, (2. Basım. Ankara: Kesit Yay., 2012), s.65.

¹⁷³ ayrıntılı bilgi için bk. Erkin Emet, age., s.197.

Türkçede düz ünlülerden sonra düz ünlüler, yuvarlak ünlülerden sonra düz geniş veya dar yuvarlak ünlüler gelir.¹⁷⁴ Bu uyum Türkçeye, yabancı dillerden gelen kelimelerde aranmaz. Hoten ağzında özellikle eklerin genelde tek şekilli olmasından dolayı bu kural çoğu zaman bozulmuştur.

qoyçi ‘çoban’, qulpulıq ‘kilitli’, boynini ‘boynunu’, bultuyqi ‘geçen yılki’, tuyuqsız ‘aniden’

2.1.1.3. İlerleyici Benzeşme (Progressive Assimilation)

Söz içindeki seslerden birinin kendinden sonrakini etkileyerek çıkış yeri ve biçimi bakımından kısmen veya tamamen kendine benzetmesi olayı, ilerleyici benzeşmedir¹⁷⁵. Hoten ağzında bu ses hadisesine çok seyrek rastlanmaktadır.

toqam~togum, çüşidu~çüşütü, kütidu~kütütü, ünidu~ünütü

2.1.1.4. Gerileyici Benzeşme (Regressive Assimilation)

Söz içindeki seslerden birinin kendinden öncekini etkileyerek çıkış yeri ve biçimi bakımından kısmen veya tamamen kendine benzetmesi olayı, gerileyici benzeşmedir.

amtı>ämti, arıq>eriq, ğarib>ğerib, tarığ>teriğ

2.1.2. Ünsüz Benzeşmeleri

2.1.2.1. Ünlü Benzeşmezliği

yıpar> ipar~ippar, hırag~ırag> jırağ, yılan> jılan, güllüg> gulluk, tünü kün> tünügän

2.1.2.2. Ünsüz Benzeşmezliği

Çoğunlukla, bir kuruluş içerisinde ses tekrarını önlemek eğilimine dayanan ve bu bakımdan “Ünsüz Benzeşmesi” hadisesine tam anlamıyla zıt durumda olan “Ünsüz Benzeşmezliği” hadisesi derlediğimiz metinlerde tespit edilememiştir¹⁷⁶.

¹⁷⁴ Günay Karaağaç, age., s.119.

¹⁷⁵ Günay Karaağaç, age., s.66.

2.2. Ses Dayanıklılığı (Mukavemeti)

2.2.1. Zayıflama (Yumuşama)

2.2.1.1. Ötümlüleşme (Voicing, Sonorisation)

Ötümsüz ünsüzlerin ses yolunu genişleterek çıkarılan eşleri olan ötümlü ünsüzlere dönüşmeleri ötümlüleşmedir.

eziq< eziq+i< eziği

2.2.1.2. Süreklileşme

2.2.1.2.1. Akıcılaşma (Sonorisation)

Tümlü patlamalı ünsüzlerin sürtünücü olmayan akıcı ünsüzlerden birine veya yarı ünlüye dönüşmesidir.

b->m- : män ‘ben’, min- ‘binmek’, miñ ‘bin’, miñä~meñä ‘beyin’, mu ‘bu’, munçä ‘bunca’

-r->-y- : aya ‘ara’, qaya ‘kara’, sæyığ~sıyığ ‘sarı’

2.2.2. Güçlendirme

Uygur edebî dilinde ve ağızlarında ötümlü ve sürekli ünsüzlerin ötümsüzleşme ve süreksizleşme yoluyla güçlendirildiği görülür¹⁷⁷.

2.2.2.1. Ötümsüzleşme

b->p- : paçak ‘bacak’, pıç- ‘biçmek’, pıçaq ‘bıçak’, poq~pox ‘bok’, put ‘but’, puta- ‘budamak’, putaq ‘dal, budak’, pútúş ‘bitiş’, pútün/bütün ‘bütün’, pük- ‘bükmek’, püt- ‘bitmek, son bulmak’

-g->-k- : inçikä~inçkä, ötköz-/ötküz- ‘geçirmek’

-ğ->-q- : qısqa ‘kısa’, qapqaq ‘kapak’

-g>-k : ällik ‘elli’, çüçük ‘tatlı’

-ğ>-q : æzıq ‘azı diş’, seriğ ‘sarı’, sesiğ ‘kokulu, bozulmuş’

¹⁷⁶ Erkin Emet, age., s.206.

¹⁷⁷ Erkin Emet, age., s.210.

2.2.2.2. Süreksizleşme

Hoten ağzına Arapça, Farsça ve Çince'den geçmiş olan yabancı kelimelerdeki f ünsüzü düzenli olarak p ünsüzüne dönüşmüştür. Jarring'in Hoten, Guma, Taşmaklık'tan topladığı metinlerde genellikle Arapça ve Farsça kelimelerdeki /f/ ünsüzü kelime başı, ortası ve kelime sonunda ikili şekilde (p'li ve f'li) karşımıza çıkmaktadır¹⁷⁸.

f>p : pärq 'fark < Ar. farq', pälöpä 'felsefe < Ar. fälsäfä', pentoza~pintoza 'nişasta unundan yapılmış bir cins yiyecek < Çin. Fentiaoze', kapir 'kâfir < Ar. ka:fir', gelip 'kılıf < Ar. qılıf', sap 'saf, fazla düşünmeyen < Ar. sa:f'

2.3. Tam Unsur/Parça (Segment) Olayları

2.3.1. Türeme

2.3.1.1. Ünlü Türemesi

urus ~ur'us 'Rus',

qu:rt>qurut 'böcek', türük 'Türk', säkri- > säkirä- 'sıçramak', türt- > türüt- 'dürtmek, itmek',

bä:ş > bäşi 'beş', bi:r > biri 'bir', o:t > ota, bu:t > butu 'but', ü:ç > üçü 'üç'

2.3.1.2. Ünsüz Türemesi

h türemesi: 'imarät > himarät 'bina', 'asa > hasa:~hasa 'değnek, sopa', 'alef > hälöp~hælöp 'hayvan yemi',

y türemesi: ıraç > jıraç~yıraç 'uzak', ignä > jiñnä~yiñnä 'iğne',

va:li: > valiy 'vali', dö > döy 'bir cins örümcek'

2.3.1.3. Ünsüz İkizleşmesi

İç seste iki ünlü arasında bulunan bazı ünsüzlerin iki ayrı heceye ait olmak şartıyla yinelenmeleri olayıdır¹⁷⁹.

qatıç > qattiq 'katı, sert', duta:r > dutta: 'saz', toquz > toqqaz 'dokuz'

¹⁷⁸ Erkin Emet, age., s.212.

¹⁷⁹ Günay Karaağaç, age., s.80.

2.3.2. Düşme

2.3.2.1. Ünlü Düşmesi

t->θ : ısırga > sığa ‘küpe’

a->θ : ?alaçın > laçın~la:çın~laçın~læçın ‘şahin, laçın’

a->o->θ : aşuq > oşuq ‘fazla’

-t,-i->θ : kişi > kşi ‘kişi’, aşık > işk ‘kapı’

-a->θ : bala:+lar > balla ‘çocuklar’

-i->-θ- : kişi+ni > kişni ‘kişiyi’

-ü/i->θ : köñül+üm > köñnäm ‘gönlüm’, burun+um > bu:num ‘burnum’, boyun+um > boynum ‘boynum’, köküz+üm > köhsüm ‘göğsüm’

Hoten ağzında bazı isim tamlamaları ve isimlere hâl eklerinden herhangi biri eklendiğinde kendinden önceki 3. şahıs iyelik ekinin düştüğü görülür.

eriq beşiğa > erig beşqa ‘ark başına, ırmak başına’, östāñ beşidin > östāñ beştin ‘ırmak kenarından’, teşiğa > teşqa ‘dışarıya’

2.3.2.2. Ünsüz Düşmesi

h düşmesi: ala:ga:h > a:ga: ‘uyarı, dikkat’, allah < alla: ‘Allah’, padişah > padişa ‘padişah’

r düşmesi: arga > a:qa~a:qi ‘arka’, qarlıg > qa:liq ‘karlı’, qarlıgaç > qa:ligaç ‘kırlangıç’, qarğa > qa:ğa ‘karga’, qarğış > qa:ğış ‘beddua’, qırq > qex ‘kırk’, turğan > tu:ğan ‘duran’, ār tāg > ā:dāk ‘erkek gibi’, yörgä- > yō:gä- ‘sarmak’, ertä- > ā:tā ‘geç’, zārgār > zā:gā: ‘kuyumcu’, qārzda:r > qā:zdar ‘borçlu’, dārtmān > dātman ‘dertli’, hayra:n > häyan ‘hayran’, örtāñ > ö:tāñ ‘durak, konaklama yeri’, şorba > şo:pa ‘çorba’

baza:r > baza: ‘pazar’, duta:r > dutta: ‘iki telli çalgı’, qar > qa: ‘kar’, kömür > kömüy ‘kömür’, ār > ā: ‘erkek’, bar- > ba:- ~ va: ‘varmak’, bar > ba: ‘var’, ta:r > ta: ‘dar’, to:r > to: ‘ağ, tuzak’, ur- > u:- ‘vurmak’, kör- > kö:- ‘görmek’, bağatur > batu: ‘kahraman’, sor- > so:- ‘sormak’, tağar > tağa: ‘çuval’, ya:r > ya: ‘dost, sevgili’

l düşmesi: alğan > a:ğan ‘alan’, alıp kālsāk > ākāsāk ‘getirsek’, bolmasa > bo:musa ‘olmazsa’, kālmāsun > kā:misun ‘gelmesin’, çalsa > ça:sa ‘çalsa’

almaytu > amaytu ‘almayacak’, çalsa > ça:sa ‘çalsa’, qalidu > qatu: ‘kalacak’,
 äkälsäk > äkäsäk: ‘ getirsek’, bolmisa > bo:musa: ‘olmazsa’, kälmisun > kä:misun
 ‘gelmesin’, kälgän > kä:gän ‘gelen’

y düşmesi: öygä > ö:gä ‘eve’

-ğ-, -g- düşmesi: buğday > buday ‘buğday’, tolğan > tolan ‘dolan’

2.3.3. Yer Değiştirme (Metathesis)

-rv- > -vr- : havra > havra ‘eşek arabası’

2.4. Hece Olayları

2.4.1. Hece Kaynaşması

Uygur Türkçesinin en sağlam kaidelerinden biri de bir kuruluş içerisinde yan yana iki ünlünün bulunmamasıdır. Ancak iki ünlü arasında kalan /ğ,y,h,p/ gibi hafif boğumlanmalı ünsüzlerin eriyip gitmesiyle ortaya çıkan diftonglaşmış biçimler, iki ünlünün yan yana gelmesini doğuran birleşik kelime kuruluşları ve yabancı kaynaklı kelimeler, bir ölçüye kadar bu kaidenin dışında kalırlar. Hece kaynaşması adı verilen dil hadiseleri, birinci bakımdan arızî, ikincisi ve üçüncüsü bakımından da tabîî bir oluşa dayanan bu üç aykırı durumu bozarak Uygur Türkçesinin genel yapısına uydurmaya yönelmiş bir eğilime bağlı görülmektedir¹⁸⁰.

alıp çıq- > äçiq ~ eçiq ‘alıp çıkmak’, alıp käl- > ekä:- ~ äkä:- ‘alıp gelmek’, çıqıp kätti > çikätti ‘çıqtı’, qilip > qip ‘kılıp’, selip (< salıp) > sep ‘yapıp’, yügürüp > yugup ‘koşup’

3. Şekil Bilgisi (Morfoloji)

3.1. Yapım Ekleri

3.1.1. İsimden İsim Yapma Ekleri

¹⁸⁰ Erkin Emet, age., s.226.

3.1.1.1. lıĝ/-lik/lik/luĝ/luk/lük: Bu eklerle yapılmış isimler yer, meslek, alet, topluluk, vasıf, baĝlılık, aitlik gibi anlamları ifade ederler.

aylıq ‘aylı’, aılık<ai-lik ‘aylık’, baĝlaĝlıĝ ‘baĝlı’, bayaklıĝ ‘bayraklı’, caĝgallık<caĝgal-lik ‘çalılık’, çıřlıĝ ‘dişli’, çokoluk ‘yükseklik’, dıĝançılık ‘tarımcılık’, etäĝlik ‘etekli’, etizlik< etiz-lik ‘tarla’, qumluq ‘kumlu’, başlık< baş-lik ‘yönetici, başkan’, bælıqlıq ‘balıklı’, ekserlik<ekser-lik ‘askerlik’, hatiplik< hatipl-ik ‘hatiplik’, igizlik ‘yükseklik’, künlük< kün-lük ‘şemsiye’, kipikliĝ ‘kirpikli’, küşlük ‘güçlü’, toylaĝ<toy-laĝ ‘çeyiz, başlık’, hotellik/hotenlik<Hoten-lik ‘Hotenli’, kelpinlik<keplin-lik ‘Kelpinli’, loplak< lop-laĝ ‘Loplu’, kuşluk<kuş-luĝ ‘güçlü’, kişilik<kişi-lik ‘kişilik’, kajlik<kaj-lik ‘inatçılık’, öylük ‘evli’, tatlıĝ/tatlıq ‘tatlı’, tişlik ‘dişli’, tuĝluĝ ‘bayraklı’, tuzluk ‘tuzluk’, uřlıĝ ‘uçlu’, yerlik<yer-lik ‘yerli’

3.1.1.2. -siz: İsimlere gelerek ismin ifade ettiĝi anlama menfilik kazandıran ektir.

Dinsiz<din-siz ‘dinsiz, dinî inancı olmayan ya da zayıf olan kimse’, savatsiz<savat-siz ‘bilgisiz, okuma yazması olmayan’

3.1.1.3. -ĝi/-ĝi/-ki/-ķi: Yer ve zaman isimlerine gelerek zamir ve sıfat olarak kullanılan isimler türetir. Bu ekler aynı zamanda içinde bulunma, baĝlılık ve aitlik ifade eder.

burunķi<buyanķi<buyan-ķi ‘bu taraftaki, beriki’, burunķi<burun-ķi ‘önceki, eski’, hazırķi<hazır-ķi ‘şimdiki’, ilĝiriki<ilĝiri-ki ‘önceki’

3.1.1.4. -çi: Her türlü ismin sonuna gelerek onlarla ilgili meslek sıfatları, uĝrařma isimleri yapar.

cinayetçi<cinayrt-çi ‘suçlu’, hatçi ‘postacı’, ikinci ‘ikinci’, inķilapçi<inķilap-çi ‘inkılapçı, devrimci’, işçi<iş-çi ‘işçi’, mäsäçi ‘ayakkabıcı’, ovçi ‘avcı’, oyunçi ‘oyuncu’, ötäkçi ‘çizmecii’, quşçi ‘kuşçu’, taĝaçi ‘çuvalcı’, tasmaçi ‘kemerici’, teriqçi ‘ekinci, tarımcı’, tömüçi/tömüçi ‘demircii’, zäĝävätçi ‘kuyumcu’

3.1.1.5. -çe: Millet ve boy isimlerine gelerek dil ve lehçe isimleri türetir.

Erepçe<Erep-çe ‘Arawpça’, Uyĝurçe<Uyĝur-çe ‘Uyĝurca’

3.1.1.6. -daş/-deş: İsimlere gelerek mekân ifade eden isimler türetir.

ķerindaş<ķerin-daş ‘kardeş’, savakdaş<savak-daş ‘sınıf, okul arkadaşı’

3.1.1.7. –hana: İsimlere gelerek mekân ifade eden isimler türetir.

Ezanhane<ezan-hane ‘ezan okunan yer’, ħarihane<ħari-hane ‘hafız yetiştirilen yer’

3.1.1.8. –istan: Millet veya boy isimlerine gelerek o millet veya boyun yaşadığı ülkeyi ifade eden isimler türetir.

Türkistan<Türk-istan, Hindistan<Hind-istan

3.1.1.9. –çilik(-çilik): İsimlere gelerek fikir akımı ve meslek ifade eden isimler türetir.

milletçilik<millet-çilik, sazendiçilik<sazen-çilik ‘müziyenlik’, tirikçilik<tirik-çilik ‘yaşam, geçim’, तरीķçilik<tériķ-çilik ‘çiftçilik’, tokumçilik<tokum-çilik ‘dokumacılık’

3.1.1.10. –inçi/-unçi/-ünçi: Sayı isimlerine gelerek sıra, derece ifade eden isimler türetir.

birinçi<bir-inçi ‘birinci’, onunçi<on-inçi ‘onuncu’, üçinçi<üç-inçi ‘üçüncü’

3.1.2. İsimden Fiil Yapma Ekleri

3.1.2.1. –a/-e: Genellikle tek heceli isimlerden fiil türetir. Bazen iki heceli kelimelerde de aynı görevde kullanılabilir.

ata-<at-a ‘adlandırmak’, toña-<toñ-a- ‘üşümeκ’, oyna-<oyun-a- ‘oynamak’

3.1.2.2. –kur: Genellikle ünsüzlerle biten isimlere gelerek geçişli fiiller türetir.

baş-kur- ‘yönetmek, idare etmek’

3.1.2.3. –la/-le: Çeşitli isimlere gelerek onları filleştirir.

başla-<baş-la- ‘başlamak’, dañla-<dañ-la- ‘övmek, methetmek’ işle-<iş-le- ‘çalışmak, işlemek’, eniķla-<eniķ-la- ‘aydınlaştırmak, tesbit etmek’, tizimla-<tizim-la- ‘listelemek, kaydetmek’, tilla-<til-la- ‘küfür etmek, ağzını bozmak’

3.1.2.4. –lan/-len: İsimlere gelerek ismin ifade etiği şeyi üzerinde bulundurma, kendi kendine yapma bildiren fiiller türetir.

adetlen-<adet-len- ‘alışmak’ Bağlan-<bağ-ıan- ‘bağlanmak’, kollan-<kol-ıan- ‘kullanmak’

3.1.2.5. –laş/-leş: Genellikle müşareket, bazen dönüşlülük ifade eden fiiller türetir.

azadileş-<azade-leş- ‘rahat olmak, bolluk olmak’, turbılaş-<turbi-laş- ‘boru hattı çekmek’, yerleş-<yer-leş- ‘yerleşmek’

3.1.2.6. –lat/-let: İsimlere gelerek geçişli fiiller türetir.

hedlet-<hed-let- ‘kaydettirmek’, işlet-<iş-let- ‘işletmek, çalıştırmak, kullanmak’

3.1.2.7. –it: İsimlere gelerek fiil türetirler.

çiñit-<çiñ-it- ‘sağlamlaştırmak, sıkılaştırmak’

3.1.2.8. –ay/-ey: İsimlere gelerek ondan fiil türetirler.

azay-<az-ay- ‘azalmak’, köpey-<köp-ey- ‘çoğalmak’

3.1.3. Fiilden İsim Yapma Ekleri

3.1.3.1. –ğü: Fiillere gelerek fiilin ifade ettiği hareketle ilgili çeşitli nesnelere bildirir.

kiralğü<kiral-ğü ‘çamaşır makinesi’

3.1.3.2. –ma/-me: Fiil tabanlarına gelerek kalıcı nesne isimleri türetir.

başkarma<başkar-ma ‘ofis, müdürlük’, çaklime<çekle-me ‘sınırlama’

3.1.3.3. –añ: Fiillere gelerek fiilin ifade ettiği hareketle ilgili isimleri üretir.

koğılañ<koğil-añ ‘isyan, başkaldırı’

3.1.3.4. –ş/-ış/-uş/-üş: Çeşitli fiillere gelerek hareket isimleri türetir.

biliş<bil-iş ‘bilmiş’, boluş<bol-uş ‘buluş’, çıkış<çık-iş ‘çıkış’, uruş<ur-uş ‘savaş, dövüş’

3.1.3.5. –ç: Fiillere gelerek aşırılık ifade eden isimler türetir.

korkunç<korkun-ç

3.1.3.6. kıan: Fiillere gelerek unvan ve sıfat türetir.

tukkıan<tuk-kıan ‘araba’

3.1.4. Fiilden Fiil Yapma Ekleri

3.1.4.1. Edilgenlik Eki /-l-/: Fiil kök ve gövdelerine gelir. Hoten ağzında ünlüyle biten tek heceli *de-* fiilinde –y- yardımcı sesini alırken diğer fiillerde ünlü uyumuna göre –a-/-e-/-i- yardımcı ünlülerini alır.

diyil<di-y-il- ‘denmek’, eçil-<eç-i-l- ‘açılmak’, içil-<iç-i-l- ‘içilmek’, kisil-<kis-i-l- ‘kesilmek’, setil-<set-i-l- ‘satılmak’, tökel-<tök-e-l- ‘dökülmek’

3.1.4.2. Dönüşlülük Eki /-n-/: Hoten ağzında ünlü ile biten çok heceli fiillerle ünsüzle biten tek ve çok heceli fiillere getirilir, kendi kendine yapma veya olma ifade eder.

kören-<kör-e-n- ‘görünmek’

3.1.4.3. İşteşlik Eki /-ş-/: Bu ek Hoten ağzında sonu ünlü ile biten fiillere getirilir ve hareketin karşılıklı ve beraber yapılma anlamı verir.

deyiş-<de-y-i-ş ‘söyleşmek, konuşmak’, düvleş-<düvle-ş- ‘toplanmak, bir araya yığılmak’

3.1.4.4. Geçişlilik Eki /-ar-, -er-, -ür-/: Bu ek Hoten ağzında sonu ünsüzle biten tek heceli fiillere getirilir.

çıkır-<çık-ar- ‘çıkarmak’, köçer-<köç-er- ‘göç ettirmek, taşıdırmak’, içür-<iç-ür- ‘içirmek’

3.2. Çekim Ekleri

3.2.1. İsim Çekim Ekleri

3.2.1.1. Çokluk Eki: Ortak Türkçede çoğul eki /-lar,-ler/ dir. Hoten ağzında bu ek aynı görevde kullanılır, ancak bu ekin yanında çokluk ifade etmek için /-la, -le, -li, -liri/ şekilleri de kullanılır.

adaşlır<adaş-lir ‘arkadaşlar’, ayalla<ayal-la ‘kadınlar’, ayalli<ayal-li ‘kadınlar’, balla<bala-la ‘çocuklar’, ballar<bala-lar ‘çocuklar’, bula<bu-la ‘bunlar’, şülär ‘onlar’

3.2.1.2. İyelik(Aitlik-Sahiplik) Ekleri

İyelik ekleri ismin karşıladığı nesnenin bir şahsa veya bir nesneye ait olduğunu ifade eder.

Teklik I. şahıs (-m/-im/-em/-um/-üm)

aça-m ‘ablam’, ağainam ‘erkek kardeşim’, çiyarım ‘yüzüm’, hever-im ‘haberim’, maşukum ‘sevgilim’, öy-em ‘evim’

Teklik II. Şahıs (-ñ/-iñ/-uñ/-üñ)

et-iñ

Teklik III. Şahıs (-i/-si)

kitap-i ‘kitabı’, aça-si ‘ablası’, ana-si ‘annesi’, kevre-si ‘mezarı’, payda-si ‘faydası’, siñni ‘kız kardeşi’

Çokluk I. şahıs (-miz/-imiz/-umuz/-ümüz)

ana-miz ‘annemiz’, bova-miz ‘dedemiz’, maqset-imiz ‘maksadımız’

Çokluk II. Şahıs (-ñlar/iñlar/uñlar/üñler)

dadañlar ‘babanız’

Çokluk III. Şahıs: Herhangi bir ek kullanılmamaktadır.

3.2.1.3. Hâl (Durum) Ekleri

Yalın Hâl(Nominatif): İsimlerin başka bir unsura bağlı olmayan normal teklik, çokluk ve iyelik şekilleridir.

İlgi Hâli(Genitif): İsmın bir isimle ilgisi olduğunu, kendisinden sonra gelen bir isme tabi bulunduğunu gösterir. Hoten ağzında ilgi hâli eki /-niñ/ dir.

Hoten-niñ ‘Hoten’in’, Hitayli-niñ ‘Çinlilerin’, o-niñ ‘onun’

Yükleme Hâli(Akuzatif): İsmın geçişli fiillerin doğrudan doğruya tesiri altında olduğunu ifade eden hâlidir. Hoten ağzında bu hâlin eki /-ni/ dir.

savadi-ni ‘yazmayı’, kazan-ni ‘kazanı’

Yönelme Hâli(Datif): İsmın kendisine yaklaşma ifade eden fiillere bağlanmak için girdiği haldir. Hoten ağzında bu hâlin eki /-a, -ğa, -ge,-ğa/ dir.

Hoten-ge ‘Hoten’e’, inisi-ğa ‘kardeşine’, mu-ğa ‘buraya’, şai-ğä ‘buraya’, şu-ŋ-a ‘ona’

Bulunma Hâli(Lokatif): İsmın kendisinde bulunma ifade eden fiillerle münasebette olduğunu gösteren hâlidir. Hoten ağzında bu hâlin eki /-da, -de, -ta, -te/ dir; ancak bu ek bazı eklerle bir arada kullanıldığı zaman /-di, -ti/ şekline dönüşmektedir.

Hoten-de ‘Hoten’de’, Karakaş-ta ‘Karakaş’ta’, öy-de ‘evde’, tili –da ‘dilinde’, şädä (<şu+yärdä) ‘orada’, ye-di-mu ‘yerde’

Çıkma Hâli(Ablatif): Bu hâl ismın kendisinden uzaklaşma ifade eden fiillerle münâsebetini gösteren hâlidir. Hoten ağzında bu hâlin eki /-din, -tin/ dir.

Hoten- din ‘Hoten’den’, mişä-din ‘buradan’, on-din/onidin ‘yerinden’, şä-din (<şu+yärdin) ‘buradan’, uni-din ‘yerinden’

Vasıta Hâli(İnstrumental): İsmın fiile bir vasıta olduğunu ifade etmek için girdiği hâldir. Bu hâlin eki /ile/ dir.

işek vilen ‘eşek ile’, közi bilen ‘gözü ile’

3.2.3. Fiil Çekim Ekleri

3.2.3.1. Şahıs Ekleri

Fiil çekimlerinde kullanılan ve eylemi kimin yaptığını bildiren eklerdir.

1. tip (zamir menşeli) şahıs ekleri:

I. Şahıs teklik : -men,-me,-tmen	I. Şahıs çokluk : -miz/-tmiz
II. Şahıs teklik : -sen (-siz,-ñiz)	II. Şahıs çokluk : -siler/-sile
III. Şahıs teklik : -ø	III. Şahıs çokluk : -ø

2. tip (iyelik menşeli) şahıs ekleri:

I. Şahıs teklik : -m	I. Şahıs çokluk : -k, -k
II. Şahıs teklik : -ñ, -ñiz	II. Şahıs çokluk : -ñla(r) (-iñlar,
-uñlar, üñlar), -sile(r)
III. Şahıs teklik : -ø	III. Şahıs çokluk : -ø

3. tip (emir) şahıs ekleri: Üçüncü tip şahıs ekleri emir çekiminde kullanılan ekler olup hem şahıs hem de şekil ifade eder.

3.2.3.2. Kipler

Fiillerin zaman ve anlam özelliğine göre çeşitli eklerle biçimlenmesine kip denir.

3.2.3.2.1. Basit Kipler

Görülen (Bilinen) Geçmiş Zaman: Hoten ağzında /-di-/ şeklindedir ve iyelik menşeli şahıs ekleriyle çekime girer. /-di/ ekli görülen geçmiş zamanın olumsuz fiil tabanına *-ma/-me* olumsuzluk ekinin getirilmesiyle, soru şekli de *-mu/-ma* soru edatının getirilmesiyle olur.

eke-mi-dü-k ‘getirmedik’, oku-du-m men ‘okudum ben’, ölep kal-di ‘öldü’

Duyulan (Öğrenilen) Geçmiş Zaman:

1. tip (zamir menşeli): Hoten ağzında /-ğan, -қан, -kan, -gen, -ken/ ekleriyle yapılır. Duyulan geçmiş zamanın olumsuz fiil köküne *-ma/-me* ekinin getirilmesiyle yapılır.

Teklik

I. şahıs : - ğan(-di)men, -gen(-di)men, -қан(-di)men, -ken(-di)sen

II. şahıs : - ğansen, -gensen, -қansen, -kensen

Nezaket şekli: - ğansız, -gensiz, -қansız, -kensiz

III. şahıs : -ğan(du), -gen(du), -қан(du), -ken(du)

Çokluk

I. şahıs : -ğan(-di)miz, -gen(-di)miz, -қан(-di)miz, -ken(-di)miz

II. şahıs : ğansile(r), -gensile(r), қansile(r), -kensiler

III. şahıs : -ğan(-du), -gen(-du), -қан(-du), -ken(-du)

-ş(-iş-, -uş-, -üş-)+ -қан(-ken)

2. tip (iyelik menşeli): /-(i,-u,-ü)p(-ti,-tu)/ ekinden sonra şahıs ekleri getirilerek oluşturulur. Olumsuz şekli fiil tabanına *-ma/-me* ekinin getirilmesiyle yapılır.

Teklik

I. şahıs : -ip-ti-men

II. şahıs : -ip-ti-sen

III. şahıs : -ip-tu

Çokluk

I. şahıs : -ip-ti-miz

II. şahıs : -ip-sile(r)

III. şahıs : -ip-tu, -ş-ip-tu

Şimdiki Zaman: Hoten ağzında şimdiki zaman çekimi fiil kök ya da gövdelerine /-vatı-, -véti-/ ekleri getirilerek oluşur. Olumsuz çekimi ise yine fiil kök ya da gövdelerine *-may/-mey* eki getirilerek oluşur.

Teklik

I. şahıs : -vatime(n), -vetime(n)

II. şahıs : -vatise(n), -vetise(n)

III. şahıs : -vatidu, vetidu

Çokluk

I. şahıs : -vatimiz, vetimiz

II. şahıs : -vatisile(r), -
vetisile(r)

III. şahıs : -vatidu, -vetidu

Hoten ağzında şimdiki zaman çekiminin bir başka tipi fiil kök ya da gövdelerine /-glik, -gilig, -ğlig, -gülük, -guluğ, -ağlık, -klik/ eklerinin getirilmesiyle yapılır.

Geniş Zaman: Geniş zaman çekimi olumlu ve olumsuz olmak üzere iki ayrı tiptedir. Hoten ağzında geniş zamanın çekimi fiil kök ya da gövdelerine gelen *-r-*, *-ar/-er-*, *-ur/-ür-* eklerine şahıs eklerinin getirilmesiyle oluşur. Olumlu geniş zaman, zamir menşeli şahıs ekleriyle çekimlenir. Çokluk ikinci şahıs çekiminde şahıs eki olarak –siz ekini kullanır. Çokluk üçüncü şahıs çekimi Hoten ağzında teklik üçüncü şahıs çekimi gibidir. Olumsuz şekli fiil kök ya da gövdelerine *-mas-*, *-mes-* olumsuzluk ekine zamir menşeli şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır.

Teklik

I. şahıs : -a(r)-men, -e(r)-men

II. şahıs : -a(r)-sen, e(r)-sen

III. şahıs : -a, -e

Teklik

I. şahıs : -mey-men

II. şahıs : -mey-sen

III. şahıs : -mes

Çokluk

I. şahıs : -a(r)-(t)miz, -e(r)(t)imiz

II. şahıs : -a(r)-sile(r), -e(r)sile(r)

III. şahıs : -a, -e

Çokluk

I. şahıs : -mey-miz

II. şahıs : -mey-siz

III. şahıs : -mes

Bunların dışında üçüncü şahıs teklik ve çokluk için fiil kök ya da gövdelerine –*idui* –*du*, *-itu*, *-to* eklerinin getirilmesiyle de geniş zaman çekimi yapılır. Olumsuz şekli ise yine fiil kök ya da gövdesine –*ma/-me* ekinin getirilmesiyle yapılır.

Gelecek Zaman: Hoten ağzında gelecek zaman çekimi fiil kök ya da gövdelerine –*i* ekinden sonra şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır.

Teklik

I. şahıs : -i-men

II. şahıs : -i-sen

III. şahıs : -idu, -du, -itu, -tu

Çokluk

I. şahıs : -i-miz, -i-timiz

II. şahıs : -i-sile(r)

III. şahıs : -idu, -du, -itu, -tu

Şart: Hoten ağzında şart çekimi *-sa, -se* şart ekine iyelik menşeli şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır.

3.2.3.2.2. Birleşik Kipler

Hikâye: Hoten ağzında geniş zamanın hikâyesi fiil kök ya da gövdelerine *-a(r)-di, atti, -yti* eklerinin getirilmesiyle; olumsuz şekli de *-maytt, -matti* ekleriyle yapılır.

Rivayet: Hoten ağzında geniş zamanın rivayeti fiil kök ya da gövdelerine gelen *-du, -ydu, -tu, -yту* geniş zaman eklerinden sonra *(i)ken* eki getirilerek yapılır. Olumsuz şekli ise önce fiil kök ya da gövdesine *-ma/-me* olumsuzluk ekinin getirilip sonra da diğer eklerin getirilmesiyle yapılır.

deytken ‘derlermiş’

4. Sözcük Türleri

4.1. Sıfat (Ön Ad)

Nesneleri vasıflandırma ve belirtme suretiyle karşılayan kelimelerdir. Hoten ağzında da işlevi aynıdır.

4.1.1. Vasıflandırma (niteleme) Sıfatları: Önüne geldiği isimlerin vasıflarını (renk, durum, biçim) bildiren sıfatlardır. Hoten ağzında kullanılan bazı niteleme sıfatları:

aç ‘aç’, aççik ‘acı’, açığ ‘ekşi’, ak/aç ‘beyaz’, ala ‘ala, renkli’, alp ‘alp, yiğit’, az ‘az, küçük’, äcäp ‘ilginç’, bai/bay ‘zengin’, bek ‘sağlam, pek’, boz ‘boz, gri’, çäyäk ‘uzun, gür’, çiiñ ‘sağlam, sıkı’, çiraylık ‘güzel’, çöñ ‘büyük’, cahil ‘inatçı’, ciç ‘çok’, divana ‘çirkin’, doñgak ‘eğik, kambur’, egii(<eğir) ‘ağır, zor’, eğır~eğıy ‘ağır’, éniç ‘açık’, him ‘cilalı’, hop ‘iyi’, hoş ‘hoş’, igez/igiz ‘yüksek, uzun’, ikän ‘eski’, kıara ‘kara, siyah’, katla ‘kısa’, käländär ‘mukaddes’, kän ‘geniş’, keri ‘yaşlı, eski’, kızıl ‘kızıl, kırmızı’, kiçig ‘küçük’, kıruç ‘kuru’, kona ‘eski’, kök ‘mavi, yeşil’, könä ‘eski’, köp ‘çok’, obdan ‘iyi’, küç ‘güç’, oçuk/oçuq/uçuk ‘açık’, oğrı ‘hırsız’, oimak ‘yüksek’, oruq ‘zayıf’, ögre ‘eğri’, pañ ‘sağır’, pınnas ‘küçücük’, qaelın ‘kalın’, qaya ‘kara, siyah’, qısqa ‘kısa’, sarığ ‘sarı’, sasık ‘çürük’, semiz ‘şişman, seriğ ‘sarı, kızıl’, seriq~səriğ ‘sarı’, soğaq/suğak ‘soğuk’, solık ‘delik’, yağlı’, sunuq ‘kırık’, şalak ‘kirli, pasaklı’,

şum ‘şanssız’, talcik ‘yorgun’, toğru ‘doğru’, tüz ‘düz’, tes ‘zor’, uluq ‘büyük’, uluğ ‘büyük, özel’, u:z ‘güzel, yetenekli’, uzun ‘uzun’, üstün ‘üstün’, yağlan ‘yalan’, yavuz ‘kötü’, yaxşı ‘iyi, güzel’, yaş ‘genç’, yem/yeñi/yeñi ‘yeni’, yeşil ‘yeşil’, yigit ‘genç’, yirak ‘uzak’, yuğan ‘büyük’, yuvaş ‘sessiz; uslu’, zivâ ‘güzel’

4.1.2. Belirtme Sıfatları: Önüne geldikleri isimleri çeşitli yönlerden belirten sıfatlardır.

İşaret Sıfatları:

avu<a+u ‘işte o, o’, bayaka ‘önceki, yukarıda belirtilen’, bayıqı ‘önceki, deminki’, eşu<a+şu ‘işte şu, bu’, mavu<mana+bu ‘işte bu, bu’, munu<mana+bu ‘işte bu, bu’, muşu<mana+şu ‘işte bu, bu’, uşu<u+şu ‘şu’

Sayı Sıfatları:

Asıl Sayı Sıfatları: bir/bi/bii ‘bir’, işke/işkki/şikki ‘iki’, üç’üç’, tö/tö:t/töt/tört ‘dört’, beş ‘beş’, altä/alte/altı ‘altı’, yete/yeti/yettä/yetti ‘yedi’, sekiz ‘sekiz’, toqqus/toqquz/tokuz ‘dokuz’, on/un ‘on’, cigirme/yigi:mä/yīgimä ‘yirmi’, otuz ‘otuz’, kıh/kık/kīk ‘kırk’, ällik/ellik ‘elli’, atmış/atmış ‘altmış’, yetmiş ‘yetmiş’, seksen ‘seksen’, tohsen ‘doksan’, yüz ‘yüz’, mıñ/miñ ‘bin’, milyon ‘milyon’

Sıfat tamlaması hâlindeki sayılar Türkiye Türkçesindeki gibi oluşturulur.

Sıra Sayı Sıfatları: birinçi ‘birinci’, işkinçi ‘ikinci’, üçünçi/üşünçi ‘üçüncü’, tötünçi ‘dördüncü’, beşinçi ‘beşinci’, yettinçi ‘yedinci’, sekkizinçi ‘sekizinci’, onunçi ‘onuncu’, tohsininçi ‘doksanıncı’

Topluluk Sayı Sıfatları: Hoten ağzında topluluk sayı sıfatları –çe ekinin sayılara getirilmesi, yakın sayıların tekrar edilmesi ve on haneli sayıların sonuna *neçe* kelimesinin getirilmesiyle yapılır.

Belirsizlik Sıfatları: Önlerine geldikleri isimleri belirsiz olarak bildiren sıfatlardır.

bezen/bezi ‘bazı’, pütün ‘bütün’, başka ‘başka’, az ‘az’, bir ‘herhangi bir’, tola ‘fazla’, her ‘her’, herkaysi ‘her, her bir’

Soru Sıfatları: Önüne geldikleri isimleri soru yoluyla belirten sıfatlardır.

kandağ/kandak/қandak ‘hangi, nasıl’, kaç ‘kaç’, қaysı ‘hangi’, neçä/neççe/neçe ‘ne kadar, kaç’, nediki ‘neredeki’, nime ‘ne’

4.2. Zamir (Adıl)

Nesneleri temsil veya işaret suretiyle karşılayan kelimelerdir.

4.2.1. Şahıs Zamirleri:

män/me/men/ ‘ben’, sen ‘sen’, a/u ‘o’, sez/siz ‘siz’, silei/sili ‘siz(sen’in kibar şeklidir)’, biz ‘biz’, sile ‘siz’, ala<ular ‘onlar’

4.2.2. Dönüşlülük Zamiri: Asıl şahıs zamirlerinden daha kuvvetli bir ifadeye sahip olan, iyelik eklerini de alabilen zamirlerdir.

öz/üz ‘kendi’, özi ‘kendi’, özeñlar ‘kendini’

4.2.3. İşaret (gösterme) Zamiri: Nesneleri işaret etmek, göstermek suretiyle ifade eder.

aşu ‘o, şu’, eşu ‘o, şu’, ĩn/ĩnma ‘orada’, ma ‘bu’, mavu ‘bu’, mu ‘bu’, muş ‘bu, işte bu’, u ‘o’, uşu ‘şu’

4.2.4. Belirsizlik Zamiri: Varlıkları belirsiz bir şekilde ifade eden zamirlerdir.

başka ‘diğeri, başkası’, beri ‘hepsi’, bezi ‘bazı’, hemme ‘tüm’

4.2.5. Soru Zamiri: Varlıkları soru şeklinde temsil ve ifade eden zamirlerdir.

қası<қaysı ‘hangisi’, känı ‘nerede’, kem/kim ‘kim’, nim<nime ‘ne’

4.3. Zarf (Belirteç)

4.3.1. Yer-Yön Zarfları: Önüne geldikleri fiilin yönünü gösterirler. Bu zarfların sayıları çok fazla değildir.

beri ‘beri’, cukuri<yukuri ‘yukarı’, ilgiri ‘ileri’, tüven ‘aşağı’

4.3.2. Zaman Zarfları: Eylemin zamanını bildiren zarflardır.

ahşam ‘akşam’, äte/äte ‘sabahleyin, yarın sabah’, avlän ‘önce’, baldır/baldiy ‘önce, evvel’, biltuy ‘geçen yıl’, bugen/bügän/bügen ‘bugün’, ilgäresida ‘eski zamanlarda; çoktan’, ilgiri ‘önce’, evalla ‘evvel’, etigen ‘sabah, erkan’, emdi ‘şimdi’, hazir ‘şimdi’, hergiz ‘bir zaman’, keçä ‘akşam’, kéçe ‘gece’, keyin ‘sonra’, kiçä ‘akşam, gece’, kunduz ‘gündüz’, ahir ‘ahir, sonunda’, otui kiçä ‘gece yarısı’, sere/seri ‘her defasında’, tağı ‘daha’

4.3.3. Durum Zarfları: Hal ve tavır ifade eden zarflardır ve sayıları oldukça fazladır.

andağ ‘böyle’, aşındağ ‘öyle, şöyle’, aşt ‘öyle’, aştak ‘öyle’, aşındağ ‘öyle’, aydağ ‘öyle’, ayda ‘öyle’, ayında ‘öyle’, ayındağ ‘öyle’, ayında ‘öyle’, eştak ‘öyle’, eyda ‘öyle’, manda ‘böyle’, mandağ ‘böyle’, maydağ ‘böyle’, muştak ‘böyle’, muydağ ‘böyle’, muyudağ ‘böyle’, şunda ‘öyle’, unda ‘öyle’, undağ ‘öyle’, éniç ‘açık’, yahşi ‘iyi, güzel’, bika ‘boşuna’

4.3.4. Miktar (Azlık-Çokluk) Zarfları: Sıfatları, fiilleri, filimsileri ve yine kendi türünden zarfları miktar ve derece bakımından etkileyen zarflardır.

az ‘az’, biraz ‘biraz’, sel ‘biraz’, köp ‘çok’, ciç ‘çok’, bek ‘çok’, nahayiti ‘çok’

4.3.5. Soru Zarfları: Eylemin anlamını soru bakımından etkileyen zarflardır.

kaçan ‘ne zaman’, kandağ ‘nasıl’, niçäk (ni çak) ‘ne zaman’

4.4. Edat(İlgeç)

Edatlar tek başlarına anlamları olmayan sadece gramer vazifeleri bulunan kelimelerdir. Edatlar *ünlem edatları*, *bağlama edatları*, *son çekim edatları* olmak üzere üç ana başlıkta incelenir.

4.4.1. Ünlem Edatları: His ve heyecanları, sevinç, keder, ıstırap, nefret, hayıflanma, coşkunluk vs. gibi ruh hallerini; tabiat seslerini, seslenmeleri; tasdik, red, sorma, gösterme gibi beyan şekillerini ifade eden edatlardır.

ha! ‘haydi!’, hoi! ‘oy!’, -ıkım ‘hadi!’, i! ‘hey!’, o! ‘hey’, vai!/vei ‘yok ya!’, ya! ‘hadi ya!’

4.4.2. Bağlama Edatları: Kelimeden küçük dil birliklerini, kelimeleri, kelime gruplarını ve cümleleri şekil ve mana bakımından birbirine bağlayan, onlar arasında bir irtibat kuran edatlardır.

Sıralama Edatları: Arka arkaya gelen unsurları, kelimeleri, kelime gruplarını ve cümleleri birbirine bağlayan edatlardır.

bilän/bilen/bile/vilen/vile/ville ‘ile’, cähärbaşlığ ‘ile’, takı ‘daha, ve’

Denkleştirme Edatları: birbirine denk olan, birbirinin yerini tutabilecek olan iki unsuru birbirine bağlayan, birbirleriyle karşılaştıran edatlardır.

yaki ‘ya da’

Karşılaştırma Edatları: Karşılaştırılan iki veya daha fazla unsuru, dil birliğini birbirine bağlayan edatlardır.

ya....ya ‘ya’, deyli....deyli ‘gerek olsun....gerek olsun’, hä....hä ‘ya....ya’, mu....mu ‘da....da, de....de’, ye....ye ‘ya ...ya da’

Cümle Başı Edatları: Daima cümle başında bulunurlar ve cümleleri anlam bakımından birbirine bağlayan edatlardır.

amma/emma/ema ‘ama,’ belki/beklim ‘belki’, bomisa ‘yoksa’, bopmu ‘özellikle’ dimek ‘demek’, eger ‘eğer’ hetta/hettaki ‘hatta ki’, şuña/kegen ‘çünkü’ yeni ‘yani’, zati ‘zaten’

Sona Gelen Edatlar: Dil birliklerinin, kelimelerin, kelime gruplarının, cümlelerin sonuna gelerek onları önceki veya sonraki unsurlara, kelimelere, kelime gruplarına ve cümlelere bağlayan edatlardır.

-mu ‘da, de’, emes ‘değil’, -kin ‘-dıktan, -dikten, -duktan sonra’

4.4.3. Son Çekim Edatları: İşletme eki vazifesi gören edatlardır. İsimlerden sonra gelerek onların çeşitli zarf hallerini yaparlar. Fonksiyonları bakımından da hâl eklerine benzerler.

başka ‘başka’, beri ‘beri’, bilen ‘ile’, uçun/üçün/üçün ‘için’, burun ‘önce, eskiden’, -däi/-dei ‘gibi’, dair ‘dair, ilgili’, -ğaçelik /-ğıça‘-e kadar’, ilgiri ‘önce, eskiden’, kariğanda ‘-e göre’, karşı ‘karşı’, keder ‘kadar’, keyin/ken/kin ‘sonra’

5. Leksikoloji

- aq-** ‘akmak’ (DTUA, s.69)
- a** ‘o’ (ÇUHA, s.53)
- a:ça** ‘abla’ (DTUA, s.164)
- a:ğan** ‘alan’ (DTUA, s.71)
- a:giy** ‘aygır’ (DTUA, s.71)
- a:qı** ‘arka’ (DTUA, s.71)
- ä:käk** ‘erkek’ (DTUA, s.146)
- a:pa** ‘arpa’ (DTUA, s.71)
- a:qa** ‘arka’ (DTUA, s.140)
- ä:tä-ärtä** ‘erken’ (DTUA, s.92)
- ä:tä** ‘geç’ (DTUA, s.195)
- abıyam** ‘demin, biraz evvel’ (ÇUHA, s.53)
- aç** ‘aç’ (DTUA, s. 166)
- aça yağaç** ‘çatal ağaç’ (UŞS, s.129)
- aççik** ‘acı’ (UŞS, s.87)
- açılan delik’ (USD, s.194)
- adak** ‘öyle’ (ÇUHA, s.53)
- äg-** ‘eğmek’ (DTUA, s.162)
- ağan** ‘almış, alan, aldığı’ (ÇUHA, s.53)
- ağandın** ‘aldıktan sonra’ (ÇUHA, s.53)
- ağdurul-** ‘yıkılmak, devrilmek’ (ÇUHA, s.54)
- ağinidın** ‘aldığından’ (ÇUHA, s.53)
- ağamça** ‘halat’ (UŞS, s.43)
- ağlaqçi** ‘iftiracı’ (UŞS, s.153)
- ahsakal** ‘beyaz sakallı, yaşlı, yurt büyüğü’ (ÇUHA, s.54)
- aķ** ‘ak, beyaz’ (UŞS, s.144)
- aķi** ‘arka’ (ÇUHA, s.54)
- aķnan** ‘buğday unu ekmeği’ (UŞS, s.92)
- aknançi** ‘çalışmadan geçinen kimse’ (UŞS, s.43)
- aķtin** ‘arkasından, ardından’ (ÇUHA, s.54)
- al-** ‘almak’ (DTUA, s.193)
- ala** ‘alaca’ (UŞS, s.122)
- ala** ‘onlar’ (ÇUHA, s.54)
- ala** ‘renkli, ara’ (DTUA, s.113)
- aldamçi** ‘aldatıcı’ (UŞS, s.30)
- älgä-** ‘elemek’ (DTUA, s.118)
- älgäk** ‘elek’ (DTUA, 193)
- älgı-** ‘elemek’ (DTUA, s. 162)
- alıķ** ‘aralık, ara’ (ÇUHA, s.55)
- Alla** ‘Allah’ (ÇUHA, s.55)
- ällik** ‘sayı adı 50’ (DTUA, s.162)
- alp** ‘alp, yiğit’ (DTUA, s.132)
- alqış** ‘hayır duası’ (DTUA, s.140)
- altä** ‘sayı adı 6’ (DTUA, s.69)
- altı** ‘sayı adı 6’ (DTUA, s.191)

- altöylen** ‘altımız’ (ÇUHA, s.55)
- altun** ‘altın’ (DTUA, s.69; UŞS, s.166)
- amaytu** ‘almaz’ (ÇUHA, s.55)
- ämçäk** ‘göğüs, meme’ (DTUA, s.118)
- ämğäk** ‘acı, ızdırıp’ (DTUA, s.162)
- ammaytu** ‘almaz’ (ÇUHA, s.55)
- än** ‘genişlik’ (DTUA, s.185)
- an** ‘ondan, ondan sonra’ (ÇUHA, s.55)
- and** ‘ondan sonra’ (ÇUHA, s.56)
- andak** ‘öyle’ (ÇUHA, s.56)
- aniñdinkin** ‘ondan sonra’ (ÇUHA, s.56)
- añkiçe** ‘o zamana kadar, o ana kadar’ (ÇUHA, s.56)
- añkkuçe** ‘o zamana kadar, o ana kadar’ (ÇUHA, s.56)
- añla-** ‘anlamak’ (DTUA, s.186)
- apa** ‘baba; ayı’ (DTUA, s.128)
- apar-** ‘alıp varmak, götürmek’ (ÇUHA, s.56)
- apir-** ‘götürmek’ (UŞS, s.88)
- arilaş** ‘karışık’ (UŞS, s.144)
- arilaş-** ‘karışmak’ (UŞS, s.122)
- ärkäk** ‘erkek’ (DTUA, s.118)
- arkan** ‘organ’ (UŞS, s.43)
- as-** ‘asmak’ (DTUA, s.69)
- äs** ‘akıl’ (DTUA, s.169)
- äsnä-** ‘esnemek’ (DTUA, s.168)
- asti** ‘alt’ (UŞS, s.158)
- aş-** ‘geçmek’ (DTUA, s.172)
- aş** ‘şu, o’ (ÇUHA, s.57)
- aşe** ‘ora, orası, o yer’ (ÇUHA, s.57)
- aşlik** ‘tahıl’ (UŞS, s.39)
- aşliқ sodigiri** ‘tahıl tüccarı’ (UŞS, s.163)
- aşşa** ‘ora, şu yer, o yer’ (ÇUHA, s.57)
- aşşe** ‘ora, şu yer, o yer’ (ÇUHA, s.57)
- aştak** ‘öyle’ (ÇUHA, s.57)
- aştuy-** ‘açtırmak’ (DTUA, s.136)
- at** ‘at; ad’ (DTUA, s.137)
- at-** ‘yüklemek’ (ÇUHA, s.57)
- ata** ‘ata’ (DTUA, s.112)
- ata** ‘baba’ (DTUA, s.135)
- atla-** ‘adım atmak’ (DTUA, s.135)
- atlan-** ‘ata binmek’ (DTUA, s.112)
- atmış** ‘sayı adı 60’ (DTUA, s.192)
- axça** ‘para’ (DTUA, s.140)
- axla-** ‘aklamak’ (DTUA, s.140)
- axsa-** ‘aksamak’ (DTUA, s.69)
- axta:-** ‘altarmak’ (DTUA, s.136)
- ay** ‘ay’ (DTUA, s.181)
- aya** ‘ara’ (DTUA, s.194)
- ayağ asti қil-** ‘ihlal etmek’ (UŞS, s.65)
- ayak** ‘o taraf’ (ÇUHA, s.58)

- ayaq** ‘ayak’ (DTUA, s.153); ‘kadeh’ (DTUA, s.180)
- ayda** ‘öyle’ (ÇUHA, s.58)
- aydak** ‘öyle’ (ÇUHA, s.58)
- aydurun** (Rus.) ‘havaalanı’ (ÇUHA, s.58)
- ayında** ‘öyle’ (ÇUHA, s.58)
- aylan-** ‘dönmek’ (DTUA, s.180)
- ayle** (Ar.) ‘aile, ocak’ (ÇUHA, s.58)
- aylıq** ‘aylı’ (DTUA, s.180)
- ayna** ‘işte’ (ÇUHA, s.58)
- ayndag** ‘öyle’ (ÇUHA, s.58)
- ayndak** ‘öyle’ (ÇUHA, s.58)
- ayne** ‘işte’ (ÇUHA, s.58)
- ayrı** ‘ayrı’ (DTUA, s.154)
- aytuk** ‘fazla’ (DTUA, s.136)
- Aytuş** ‘yer adı (OTÜ. Artuş)’ (DTUA, s.71)
- azaplan-** ‘azap çekmek’ (UŞS, s.84)
- azgal** ‘çukur’ (UŞS, s.34)
- azğur-** ‘şaşırtmak’ (DTUA, s.177)
- azyaq** ‘biraz’ (DTUA, s.176)
- ba-** ‘varmak’ (ÇUHA, s.59)
- ba** ‘var’ (ÇUHA, s.59)
- baba** ‘büyük baba; dede’ (ÇUHA, s.59)
- bəhıqlıq** ‘balıklı’ (DTUA, s.141)
- bağ** ‘bağ’ (DTUA, s.158)
- bağansiri** ‘gittikçe’ (ÇUHA, s.59)
- bala** (ekiletme söz) ‘çocuk (okşama, şımartma sözü)’ (UŞS, s.44)
- bala** ‘çocuk’ (DTUA, s.191)
- baldiy** ‘önce, evvel’ (ÇUHA, s.60)
- bälgä** ‘işaret, belge’ (DTUA, s.161)
- balla** (Far. T.) ‘çocuklar’ (ÇUHA, s.60)
- ballar** (Far. T.) ‘çocuklar’ (ÇUHA, s.60)
- balli** (Far. T.) ‘çocuklar’ (ÇUHA, s.60)
- bana** (Far.) ‘bahane’ (ÇUHA, s.60)
- barakalla** (Ar.) ‘aferin,, baş üstüne, teşekkür’ (ÇUHA, s.60)
- bas-** ‘basmak’ (DTUA, s.148)
- baş** ‘baş’ (DTUA, s.147)
- başla-** ‘başlamak’ (DTUA, s. 171)
- batır** ‘kahraman’ (UŞS, s.64)
- bay** ‘zengin’ (DTUA, s.147)
- bayatın** ‘demin, deminden’ (ÇUHA, s.61)
- bayıqı** ‘önceki deminki’ (DTUA, s.180)
- baza** (Far.) ‘pazar, çarşı’ (ÇUHA, s.61)
- bäzgak** ‘sıtma, humma’ (DTUA, s.176)
- be-** ‘vermek’ (ÇUHA, s.61)
- begendinkin** ‘verdikten sonra’ (ÇUHA, s.61)
- bég** ‘bağ’ (UŞS, s.131)

- bék-** ‘bakmak’ (ÇUHA, s.62)
- bek** ‘pek’ (UŞS, s.87)
- bek çık** ‘pek çok’ (UŞS, s.75)
- béka** (Far.) ‘boş, boşu boşuna’ (ÇUHA, s.62)
- békala** ‘boşaltmak’ (ÇUHA, s.62)
- bér-** ‘varmak, gitmek’ (ÇUHA s.62)
- bér-** ‘vermek’ (ÇUHA, s.62)
- beri** ‘beri’ (DTUA, s.124)
- bériglik** ‘verilmiş’ (ÇUHA, s.62)
- béş** ‘baş’ (ÇUHA, s.62)
- beşvah** (T. Ar.) ‘beş vakit’ (ÇUHA, s.62)
- béy-** ‘varmak, gitmek’ (ÇUHA, s.62)
- bezenle** (Ar. T.) ‘bazılar’ (ÇUHA, s.62)
- biltuy** ‘geçen yıl’ (DTUA, s.136)
- bi** ‘bir’ (ÇUHA, s.63)
- bijjime** ‘bir şey’ (ÇUHA, s.63)
- bika** (Far.) ‘bedava, ücretsiz’ (ÇUHA, s.63)
- bikar telep** ‘avare’ (UŞS, s.43)
- bikarçi** ‘tembel’ (UŞS, s.43)
- bikim** ‘bir kimse’ (ÇUHA, s.63)
- bil-** ‘bilmek’ (DTUA, s.148)
- bile** ‘ile’ (ÇUHA, s.63)
- bilen** ‘ile’ (UŞS, s.122)
- bilişliriçe** ‘bildiğimize göre, size göre’ (ÇUHA, s.64)
- bime** ‘bir şey, nesne’ (ÇUHA, s.64)
- binesi** ‘bir şey, nesne’ (ÇUHA, s.64)
- birdek** ‘denk’ (UŞS, s.160)
- bire** ‘bir, herhangi bir’ (ÇUHA, s.64)
- birinçay** ‘birinci ay, ocak’ (ÇUHA, s.65)
- biy** ‘bir’ (ÇUHA, s.65)
- biye** ‘bura, bu yer’ (ÇUHA, s.65)
- bo-** ‘olmak’ (ÇUHA, s.65)
- bobosey** (Ç.) ‘ıspanak’ (ÇUHA, s.66)
- boluglık** ‘olmuş’ (ÇUHA, s.66)
- bopa/bokça** ‘bohça’ (UŞS, s.48)
- bori** ‘hyüz yıl’ (UŞS, s.39)
- boş** ‘boş’ (DTUA, s.172)
- boşenguy** (Ç.) ‘kasa, emniyet kasası’ (ÇUHA, s.66)
- bovağ** ‘bebek’ (UŞS, s.55)
- boy** ‘boy’ (DTUA, s.154)
- boya-** ‘ boyamak’ (DTUA, s.153)
- boyuçe** ‘boyunca’ (ÇUHA, s.67)
- böläk** ‘kısım’ (DTUA, s.123)
- bölgä** ‘işaret’(DTUA, s.124)
- börä** ‘kurt’ (DTUA, s.121)
- bözçi** ‘dokumacı’ (UŞS, s.128)

- bu-mu-mo** ‘bu’ (DTUA, s.149)
- bu-** ‘olmak’ (ÇUHA, s.67)
- buğday** ‘buğday’ (DTUA, s.156)
- buluñ** ‘köşe’ (DTUA, s.188)
- buluş** ‘oluş, olma’ (ÇUHA, s.67)
- bur-** ‘1.emretmek, 2.devretmek’ (ÇUHA, s.68)
- burun** ‘burun’ (UŞS, s.66)
- but** ‘put’ (ÇUHA, s.68)
- buy** ‘kenar, kıyı’ (ÇUHA, s.68)
- buyakka** ‘bu yana’ (ÇUHA, s.68)
- buye** ‘bura, bu yer’ (ÇUHA, s.68)
- buyrı-** ‘buyurmak’ (DTUA, s.180)
- buyunçe** ‘boyunca’ (ÇUHA, s.68)
- bügen** ‘bugün’ (ÇUHA, s.68)
- cami** (Ar.) ‘cami’ (ÇUHA, s.68)
- cansayan** (Ç.) ‘teftiş mahkemesi’ (ÇUHA, s.68)
- cavur** ‘tekne, leğen’ (UŞS, s.150)
- cay** ‘yer’ (UŞS, s.130)
- ceren, kiyik** ‘ceylan, geyik’ (UŞS, s.110)
- cezmen** ‘mutlaka’ (UŞS, s.141)
- cigirme** ‘yirmi’ (ÇUHA, s.69)
- cimi** (Ar.) ‘toplam, tümü, hepsi’ (ÇUHA, s.69)
- ciris un** ‘kepekli un’ (UŞS, s.159)
- ciş** ‘diş’ (UŞS, s.79)
- cukursi** ‘yukarı’ (ÇUHA, s.69)
- cusey** (Ç.) ‘bir çeşit sebze’ (ÇUHA, s.69)
- ça-** ‘çalmak’ (ÇUHA, s.69)
- ça:ğ** ‘zaman’ (DTUA, s.163)
- çaç** ‘saç’ (DTUA, s.167; UŞS, s.167)
- çaç-** ‘saçmak’ (DTUA, s.167)
- çaçqan** ‘fare’ (DTUA, s.167)
- çaçra-** ‘sıçramak’ (DTUA, s.167)
- çagva** ‘-mışa/mişe benziyor gibi, gibi’ (ÇUHA, s.70)
- çak** ‘tekerlek’ (UŞS, s.129)
- çakpilek** ‘iğ’ (UŞS, s.159)
- çani-** ‘kazmak’ (UŞS, s.92)
- çañ-tozañ** ‘toz duman’ (UŞS, s.49)
- çapaq** ‘çapak’ (DTUA, s.193)
- çaş-** ‘saçmak’ (DTUA, s.166)
- çaşenbe** (Far.) ‘çarşamba’ (ÇUHA, s.70)
- çégva** ‘-miş, -mışa benziyor, ...gibi’ (ÇUHA, s.70)
- çeğiken** ‘-diği zamanmış’ (ÇUHA, s.70)
- çék-** ‘kırmak, bozmak, yıkmak’ (ÇUHA, s.70)
- çeklimi** ‘sınırlama’ (ÇUHA, s.70)
- çem yasiğuci** ‘kösele yapan’ (UŞS, s.141)

- çembirek** ‘çember’ (UŞS, s.116)
- çemçi** ‘köseleci’ (UŞS, s.141)
- çép-** ‘kesmek, doğramak’ (ÇUHA, s.70)
- çerik** ‘ordu’ (DTUA, s.162)
- çet yurtluğ** ‘yabancı ülkeden olan’ (UŞS, s.80)
- çeyli-** ‘çiğnemek’ (UŞS, s.65)
- çiş** ‘diş’ (DTUA, s.134)
- çiç-** ‘sıçmak’ (DTUA, s.167)
- çika-** ‘çıkarmak’ (ÇUHA, s.70)
- çikat-** ‘çıkartmak’ (ÇUHA, s.71)
- çiket-** ‘çıkıp gitmek’ (ÇUHA, s.71)
- çikkandinkin** ‘çıktıktan sonra’ (ÇUHA, s.71)
- çilapça** ‘tekne, leğen’ (UŞS, s.140)
- çimçilağ** ‘elin veya ayağın en küçük beşinci parmağı’ (UŞS, s.141)
- çiğ** ‘sağlam’ (UŞS, s.87)
- çiğgilik** ‘yaban keteni’ (UŞS, s.49)
- çişi** ‘dişi’ (UŞS, s.138)
- çişi kepter** ‘dişi güvercin’ (UŞS, s.112)
- çoğum** ‘kesinlikle’(UŞS, s.141)
- çoñvo-** ‘büyüme, yetişme’ (ÇUHA, s.72)
- çoñ** ‘büyük’ (UŞS, s.143)
- çök-** ‘çökmek, batmak’ (DTUA, s.163)
- çömçä** ‘kepçe’ (DTUA, s.183)
- çuvuq** ‘çubuk’ (DTUA, s.128)
- çüçük** ‘tatlı’ (DTUA, s.162)
- çüm-** ‘suya dalmak’ (DTUA, s.163)
- çüpkes-** ‘dalmak, girişmek’ (ÇUHA, s.72)
- çüş-** ‘düşmek’ (DTUA, s.134; UŞS, s.126)
- çüş** ‘rüya, düş’ (DTUA, s.134)
- çüştinkin** ‘öğleden sonra’ (ÇUHA, s.72)
- çüşürge** ‘arık, kanal’ (UŞS, s.136)
- çüvün** ‘sinek’ (DTUA, s.128)
- dan** ‘tane’ (UŞS, s.126)
- dañla-** ‘övmek’ (ÇUHA, s.73)
- denşi** (Ç.) ‘televizyon’ (ÇUHA, s.75)
- depsende kil-** ‘aşağılamak’ (UŞS, s.65)
- dessi-** ‘ basmak’ (UŞS, s.65)
- di-** ‘demek, söylemek’ (ÇUHA, s.75)
- digentikin** ‘dedikten sonra’ (ÇUHA, s.76)
- diyış** ‘deyiş, söylem’ (ÇUHA, s.76)
- dora ösümlüği** ‘şifalı bitki’ (UŞS, s.112)
- dostihan** (Far.) ‘sofra’ (ÇUHA, s.76)
- dozağ** ‘cehennem’ (UŞS, s.92)
- döñ** ‘tepelik’ (UŞS, s.159)
- duñli** (Ç.) ‘kavurma’ (ÇUHA, s.77)
- duñpuñ** (Ç.) ‘doğu rüzgârı’ (ÇUHA, s.77)

duta (Far.) ‘iki telli çalgı aleti’ (ÇUHA, s.77)

duva (Ar.) ‘dua’ (ÇUHA, s.77)

dügmen ‘değirmen’ (UŞS, s.81)

dügölüş- ‘toplanmak, bir araya yığılmak’ (ÇUHA, s.77)

dügüm ‘ilaç’ (ÇUHA, s.77)

dükken (Far.) ‘dükkan’ (ÇUHA, s.77)

düñle (Ç.) ‘kavurma’ (ÇUHA, s.77)

düvlüş- ‘toplanmak, bir araya yığılmak’ (ÇUHA, s.77)

eçiket- ‘alarak çıkıp gitmek, götürmek’ (ÇUHA, s.77)

eçi- ‘ekşimek’ (DTUA, s.164)

eçik- ‘alıp çıkmak’ (ÇUHA, s.77)

éçipe- ‘açmak’ (ÇUHA, s.81)

éçipiriş ‘açma, açış’ (ÇUHA, s.81)

eçkâ ‘keçi’ (DTUA, s.124)

eçki ‘keçi’ (ÇUHA, s.77)

edam (Ar.) ‘adam, insan, kişi’ (ÇUHA, s.77)

edem (Ar.) ‘adam, insan, kişi’ (ÇUHA, s.77)

edimigeçilik (Ar. T.) ‘insanlık, insanlık sevgisi’ (ÇUHA, s.78)

egel- ‘alıp gelmek, getirmek’ (ÇUHA, s.78)

eğir-eğiy ‘ağır’ (DTUA, s.156)

égir- ‘eğirmek’ (UŞS, s.129)

éğiz ‘ağız’ (UŞS, s.136)

éğiz ‘yüksek’ (UŞS, s.159)

éhir (Ar.) ‘ahir, son’ (ÇUHA, s.81)

eke- ‘alıp gelmek, getirmek’ (ÇUHA, s.78)

ekek ‘erkek’ (ÇUHA, s.78)

eket- ‘alıp gitmek, götürmek’ (ÇUHA, s.78)

éki- ‘alıp gelmek, getirmek’ (ÇUHA, s.81)

ekil- ‘alıp gelmek, getirmek’ (ÇUHA, s.78)

ékil- ‘alıp gelmek, getirmek’ (ÇUHA, s.81)

ékit- ‘alıp gitmek, götürmek’ (ÇUHA, s.81)

él- ‘almak’ (ÇUHA, s.82)

élippe (Ar.) ‘alfabe’ (ÇUHA, s.82)

éliva- ‘almak, kapmak’ (ÇUHA, s.82)

elli ‘elli’ (ÇUHA, s.78)

emçek ‘meme’ (UŞS, s.58)

emise ‘o zaman’ (ÇUHA, s.79)

en ‘en, genişlik’ (UŞS, s.37)

ena ‘anne’ (DTUA, s.185)

eñäk ‘çene’ (DTUA, s.186)

- endi** ‘şimdi’ (ÇUHA, s.79)
- endişe kıl-** ‘endişelenmek’ (UŞS, s.38)
- énihla-** ‘tespit etmek, açıklığa kavuşturmak’ (ÇUHA, s.82)
- éniñdinkin** ‘ondan sonra’ (ÇUHA, s.82)
- ep** ‘alıp, alarak’ (ÇUHA, s.79)
- epleş-** ‘uğraşmak’ (ÇUHA, s.79)
- eppir-** ‘alıp vermek’ (ÇUHA, s.80)
- eriğda-** ‘arındırmak, temizlemek’ (DTUA, s.156)
- esnasında kullanılır’ (USD, s.185)
- eşe** ‘ora, şu yer’ (ÇUHA, s.80)
- eştak** ‘öyle’ (ÇUHA, s.80)
- ét-** ‘atmak, vurmak’ (ÇUHA, s.82)
- ét** ‘et’ (UŞS, s.133)
- etäglich** ‘etekli’ (DTUA, s.145)
- éti** ‘adı’ (ÇUHA, s.82)
- étiş** ‘atış’ (UŞS, s.125)
- étiva-** ‘kapatmak’ (ÇUHA, s.82)
- etles** ‘ipek kumaş’ (UŞS, s.144)
- ettigen** ‘sabah, sabahleyin’ (ÇUHA, s.80)
- evalla** (Ar.) ‘evvel, önce’ (ÇUHA, s.81)
- evaz** (Far.) ‘ses’ (ÇUHA, s.81)
- eve** (Far.) ‘ora’ (ÇUHA, s.81)
- evriniñ balisi** ‘torun çocuğu’ (UŞS, s.129)
- eyda** ‘öyle’ (ÇUHA, s.81)
- eye** ‘ora, şura’ (ÇUHA, s.81)
- eymän-** ‘çekinmek’ (DTUA, s.180)
- eyne** ‘işte’ (ÇUHA, s.81)
- ezanhane** (Ar. Far.) ‘ezan okunan ev’ (ÇUHA, s.81)
- eziq** ‘azık’ (DTUA, s.124)
- garmon yopka** ‘pileli etek’ (UŞS, s.45)
- ğelle** (Far.) ‘kavga, tartışma’ (ÇUHA, s.83)
- gep ötmes** ‘söz geçmez, utanmaz’ (UŞS, s.165)
- gepke arılaşkuçi** ‘söze karışan’ (UŞS, s.153)
- gepmba** (Far. T.) ‘söz de var, söylenti de var’ (ÇUHA, s.83)
- gepnonuğa** (Far. T.) ‘sözün yerine’ (ÇUHA, s.83)
- gilem** ‘kilim, halı’ (UŞS, s.31)
- gilem toğuğuçi** ‘kilim dokuyan’ (UŞS, s.143)
- gilemçi** ‘kilimci, halıcı’ (UŞS, s.143)
- gipi** (Far. T.) ‘söz’ (ÇUHA, s.83)
- giranit taş** ‘granit taşı’ (UŞS, s.143)
- golli-/aldi-** ‘kandırmak’ (UŞS, s.67)
- göş** ‘et’ (UŞS, s.47)

guñencüy (Ç.) ‘Emniyet Müdürlüğü’
(ÇUHA, s.83)

guñsi (Ç.) ‘şirket’ (ÇUHA, s.83)

gül ‘gül’ (UŞS, s.31)

ğem kil- ‘kederlenmek’ (UŞS, s.38)

ğodirançuk, **ğuduraydiğan**
‘homurdanan, söylenen, mırıldanan’
(UŞS, s.158)

ğoduşşiğa ‘bir işten hoşnut olmayıp
kendi kendine söylenen’ (UŞS, s.158)

halğa ‘halka’ (UŞS, s.90)

hazirğa (Ar.T.) ‘şimdilik’ (ÇUHA, s.84)

heci (Ar.) ‘hacı’ (ÇUHA, s.84)

heğasi ‘her biri’ (ÇUHA, s.85)

hem ‘ve’ (UŞS, s.144)

hemme ‘hiçbir’ (UŞS, s.75)

hemmedem (Far. Ar.) ‘herkes’ (ÇUHA,
s.85)

Hemyahan ‘özel isim (şahıs ismi)’
(ÇUHA, s.85)

hepleş- ‘uğraşmak’ (ÇUHA, s.85)

here ‘testere’ (UŞS, s.73)

heve (Ar.) ‘haber’ (ÇUHA, s.87)

heyvetlik ‘muhteşem, görkemli’ (UŞS,
s.143)

hotun ‘hatun’ (UŞS, s.166)

höccet, ‘vesika, belge, evrak, makbuz,
senet’(UŞS, s.116)

huy ‘ey!’ (ÇUHA, s.86)

irt- ‘yırtmak’ (DTUA, s.179)

i ‘o, şu’ (ÇUHA, s.89)

iç- ‘içmek’ (DTUA, s.165)

içimlik ‘içecek’ (UŞS, s.162)

içür- ‘içirmek’ (DTUA, s.124)

igiz ‘yüksek’ (UŞS, s.132)

ikkay ‘iki ay’ (ÇUHA, s.90)

ikkidinkin ‘ikiden sonra’ (ÇUHA, s.90)

ikkinçi ‘ikinci’ (ÇUHA, s.90)

ilgiri ‘ileri’ (DTUA, s.124)

ilin- ‘asılmak’ (DTUA, s.122)

ipar ‘güzel koku, misk’ (DTUA, s.128)

iri- ‘çürümek’ (DTUA, s.124)

is- ‘asmak’ (ÇUHA, s.91)

isi- ‘ısınmak’ (DTUA, s.121)

isriğ sal- ‘tütsülenmek’ (UŞS, s.53)

işçi ‘işçi’ (DTUA, s.165)

işig ‘kapı, eşik’ (ÇUHA, s.91)

işik ‘kapı’ (UŞS, s.154)

işki ‘içki’ (DTUA, s.124)

işki ‘iki’ (ÇUHA, s.91)

işkinçi ‘ikinci’ (ÇUHA, s.92)

işkki ‘sayı adı 2’ (DTUA, s.121)

- işkkincil** ‘ikinci yıl’ (ÇUHA, s.92)
- işküç** ‘iki üç’ (ÇUHA, s.92)
- işkyüzçe** ‘iki yüz kadar’ (ÇUHA, s.92)
- işsä-** ‘içmek istemek’ (DTUA, s.165)
- işşik** ‘kapı’ (DTUA, s.170)
- it-** ‘kapamak, kapatmak, kilitlemek’ (ÇUHA, s.92)
- ie** ‘ora, şura’ (ÇUHA, s.92)
- iza tart-** ‘utanmak’ (UŞS, s.142)
- izdä-** ‘aramak’ (DTUA, s. 177)
- jil** ‘yıl’ (ÇUHA, s.92)
- ka-** ‘kalmak’ (ÇUHA, s.98)
- kaça** ‘kap’ (UŞS, s.39)
- kağa** ‘karga’ (UŞS, s.133)
- käl-** ‘gelmek’ (DTUA, s.143)
- kala-** ‘bakmak’ (ÇUHA, s.99)
- kaltek** ‘sopa’ (UŞS, s.37)
- käm-** ‘gülmek’ (DTUA, s.143)
- kän** ‘geniş’ (DTUA, s.142)
- kaanda** ‘nasıl’ (ÇUHA, s.99)
- kaandağ** ‘nasıl’ (ÇUHA, s.99)
- känra** ‘geniş’ (DTUA, s.188)
- kapaq** ‘çıkıntı’ (DTUA, s.151)
- karaci** (Ar.) ‘hafız, hacı’ (ÇUHA, s.99)
- karğa** ‘karga’ (UŞS, s.165)
- karigandinkin** ‘baktıktan sonra’ (ÇUHA, s.100)
- karihane** (Ar. F.) ‘hafızhane, hafız yetiştirilen ev’ (ÇUHA, s.100)
- karilik** (Ar. T.) ‘hafızlık’ (ÇUHA, s.100)
- kasi** ‘hangi, hangisi’ (ÇUHA, s.100)
- kaşkan** ‘eski zamanda ağaçtan yapılmış buhar tenceresi’ (UŞS, s.88)
- kaşmah** ‘kirli, paslı’ (ÇUHA, s.100)
- kassap** ‘kasap’ (UŞS, s.70)
- kata** ‘sıra, dizi’ (ÇUHA, s.101)
- kattik** ‘katı’ (UŞS, s.87)
- katur-** ‘dondurmak, kurutmak, sertleştirmek, inşa etmek’ (ÇUHA, s.101)
- kavrat** ‘karyola’ (UŞS, s.120)
- Kayañgu Tag** ‘dağ ismi’ (ÇUHA, s.101)
- kaı** ‘hafız’ (ÇUHA, s.101)
- kaıım** ‘hafızların hürmet adı’ (ÇUHA, s.101)
- kaıli-** ‘bakma’ (ÇUHA, s.101)
- kazan** ‘kazan’ (UŞS, s.154)
- ke-** ‘gelmek’ (ÇUHA, s.93)
- keç-** ‘kaçmak’ (ÇUHA, s.102)
- keçä** ‘akşam’ (DTUA, s. 164)

- keçvo-** ‘geç olmak, akşam olmak’ (ÇUHA, s.93)
- kegençile** ‘geldikçe’ (ÇUHA, s.93)
- kehriman** ‘kahraman’ (UŞS, s.64)
- kekiy-** ‘geçirmek’ (DTUA, s.144)
- kén** ‘sonra’ (ÇUHA, s.94)
- kendir tağar** ‘keten çuval’ (UŞS, s.138)
- kepte** (Far.) ‘güvercin’ (ÇUHA, s.94)
- kepter kondağı** ‘güvercin tüneği’ (UŞS, s.67)
- kéredem** (T. Ar.) ‘ihtiyar, yaşlı’ (ÇUHA, s.102)
- kerelsiz** ‘süresiz’ (UŞS, s.59)
- kérilmek, sozulmak** ‘gerinmek, uzanmak’ (UŞS, s.130)
- keşke** ‘yer ismi(=kaşgar)’ (ÇUHA, s.101)
- kéşta** ‘yanında’ (ÇUHA, s.102)
- keyin- ki:n** ‘sonra’ (DTUA, s.153)
- kı-** ‘kılmak, etmek, yapmak’ (ÇUHA, s.102)
- ki-** ‘girmek’ (ÇUHA, s.96)
- ki:m** ‘kim’ (DTUA, s.143)
- kiçig** ‘küçük’ (ÇUHA, s.95)
- kiçik** ‘küçük’ (UŞS, s.45)
- kiçik kürek** ‘küçük kürek’ (UŞS, s.119)
- kigiz~çigiz** ‘keçe’ (DTUA, s.143)
- kiğ** ‘gübre’ (UŞS, s.140)
- kih** ‘kırk’ (ÇUHA, s.102)
- kiğ** ‘gübre’ (ÇUHA, s.103)
- kil-** ‘gelmek’ (ÇUHA, s.95)
- kim** ‘kim?’ (DTUA, s.184)
- kin** ‘sonra’ (ÇUHA, s.95)
- kiptur-** ‘kılaturmak’ (ÇUHA, s.103)
- kişgelik** ‘kırk elli’ (ÇUHA, s.103) **kiriş-** ‘girişmek’(DTUA, s.122)
- kirselle** (T. Far.) ‘kirli sarık’ (ÇUHA, s.95)
- kisil-** ‘kesilmek, hüküm giymek’ (ÇUHA, s.95)
- kiş** ‘kış’ (UŞS, s.31)
- kişi** ‘kişi’ (DTUA, s.142)
- kişkiş** ‘kışkırtma’ (ÇUHA, s.103)
- kişlik** ‘kişilik’ (ÇUHA, s.95)
- kit-** ‘gitmek’ (ÇUHA, s.96)
- kiy-** ‘girmek’ (ÇUHA, s.96; DTUA, s.196)
- kiy-** ‘kılmak’ (ÇUHA, s.104)
- kiya** ‘kaya’ (UŞS, s.137)
- kiygüz-** ‘sokmak’ (DTUA, s.124)
- kiyi** ‘kıyı, kenar’ (ÇUHA, s.104)
- kiyin** ‘sonra’ (ÇUHA, s.96)
- kiynal-** ‘zorlanmak’ (UŞS, s.84)
- ko-** ‘koymak’ (ÇUHA, s.104)

- koğ-** ‘korkmak’ (ÇUHA, s.104)
- koğunç** ‘korkunç’ (ÇUHA, s.104)
- koğut-** ‘korkutmak’ (ÇUHA, s.104)
- komuş-kúmúş** ‘kamış’ (DTUA, s.183)
- kona, cul-cul, yırtık** ‘eski, yıpranmış, yırtık’ (UŞS, s.115)
- koñağ** ‘mısır’ (UŞS, s.62)
- koşal** ‘kaba’ (UŞS, s.81)
- koş** ‘çift’ (UŞS, s.120)
- koşak** ‘koşuk’ (UŞS, s.75)
- koşal-** ‘katılmak’ (ÇUHA, s.105)
- koşma, döt** ‘inek’ (UŞS, s.160)
- kot-kot** ‘fitneci’ (UŞS, s.158)
- koşuk** ‘koyu’ (UŞS, s.130)
- kö-** ‘görmek’ (ÇUHA, s.96)
- kö:rük** ‘köprü’ (DTUA, s.130)
- köcüm** ‘yoğun’ (UŞS, s.130)
- köçät ‘fidan’ (DTUA, s.123)
- kögülük** ‘kader, alın yazısı’ (ÇUHA, s.96)
- kök** ‘gök’ (DTUA, s.142)
- kök** ‘mavi’ (UŞS, s.75)
- kök mata** ‘mavi pamuklu kumaş’ (UŞS, s.85)
- kökäy-** ‘göğermek’ (DTUA, s.144)
- kökyäk** ‘göğüs’ (DTUA, s.145)
- köl** ‘göl’ (DTUA, s.193)
- köm-** ‘gömmek’ (DTUA, s.184 UŞS, s.31)
- kömlä-** ‘azalmak’ (DTUA, s.183)
- kömü:** ‘kömür’ (DTUA, s.183)
- kömüçek söjek** ‘kıkırdak kemik’ (UŞS, s.66)
- köndürülgen** ‘alıştırılan’ (UŞS, s.31)
- könläk- köñnäk** ‘gömlük’ (DTUA, s.189)
- köpäy-** ‘çoğalmak’ (DTUA, s.154)
- köprak** ‘daha çok, daha fazla’ (ÇUHA, s.97)
- köpüyüş-** ‘iyice köpürmek’ (DTUA, s.131)
- kör-~çör-** ‘görmek’ (DTUA, s.143)
- kören-** ‘görünmek’ (ÇUHA, s.97)
- köter-** ‘kaldırmak’ (ÇUHA, s.97)
- köz** ‘göz’ (UŞS, s.75)
- közlä-** ‘gözlemek’ (DTUA, s.176)
- kşi** ‘kişi’ (DTUA, s.121), bk. kişi
- kubul** (Ar.) ‘kabul’ (ÇUHA, s.105)
- Kumunist** (Rus.) ‘Komünist’ (ÇUHA, s.97)
- kuşuğ** ‘kuru’ (ÇUHA, s.106)
- kuşut** ‘kurt’ (UŞS, s.134)
- kuş** ‘kuş’ (UŞS, s.133)

- kuşluh** ‘güçlü, kuvvetli’ (ÇUHA, s.98)
- kıuy-** ‘koymak’ (ÇUHA, s.106)
- küçlük** ‘güçlü’ (UŞS, s.64)
- kün-** ‘alışmak’ (ÇUHA, s.98)
- kür-** ‘görmek’ (ÇUHA, s.98)
- kürek** ‘kürek’ (UŞS, s.45)
- kürş-** ‘görüşmek’ (ÇUHA, s.98)
- küşlük** ‘güçlü’ (DTUA, s.164)
- küz** ‘sonbahar’ (UŞS, s.31)
- leñhasey** (Ç.) ‘lahana’ (ÇUHA, s.106)
- lim** ‘kiriş’ (UŞS, s.142)
- lim yağaç** ‘kalas’ (UŞS, s.142)
- makma** (Ar. T.) ‘kabul mü, olur mu, tamam mı’ (ÇUHA, s.106)
- män** ‘ben zamiri’ (DTUA, s.148)
- mança** ‘şu kaadar’ (ÇUHA, s.106)
- manda** ‘böyle, işte böyle’ (ÇUHA, s.106)
- mandag** bk. manda
- mandak** bk. manda
- mänğü** ‘daimî, ebedi’ (DTUA, s.149)
- mayaq** ‘koyun dışkısı’ (DTUA, s.189)
- maydak** ‘böyle, işte böyle’ (ÇUHA, s.107)
- mayında** ‘böyle, işte böyle’ (ÇUHA, s.107)
- mégiz** ‘çekirdek’ (UŞS, s.122)
- méñ-** ‘yürümek, gitmek’ (ÇUHA, s.109)
- mergen** ‘atıcı’ (UŞS, s.64)
- meselen** (Ar.) ‘mesela, örneğin’ (ÇUHA, s.109)
- mesle** (Ar.) ‘mesele, sorun’ (ÇUHA, s.109)
- meslen** (Ar.) bk.meselen
- meşe** ‘burası, işte’ (ÇUHA, s.109)
- métal** ‘metal’ (UŞS, s.64)
- meye** ‘işte burası’ (ÇUHA, s.109)
- mi** ‘ben kişi zamiri’ (ÇUHA, s.109)
- miçit** (Ar.) ‘mescit, cami’ (ÇUHA, s.110)
- miğ** ‘kalabalık, çok’ (ÇUHA, s.110)
- min~ mün-** ‘binmek’ (DTUA, s.149)
- miñ** ‘sayı adı 1000’ (DTUA, s.148)
- miñä~meñä** ‘beyin’ (DTUA, s.149)
- miniñçe** ‘bence, bana göre’ (ÇUHA, s.110)
- mişed** ‘burada, işte burada’ (ÇUHA, s.110)
- mişedmaynda** ‘burada işte böyle’ (ÇUHA, s.110)
- miye** ‘bura, bu yer’ (ÇUHA, s.110)
- mollağ** ‘takla’ (UŞS, s.125)
- mozay** ‘buzağı’ (DTUA, s.149)
- mozdoz** ‘ayakkabıcı’ (UŞS, s.45)

- mu** ‘bu’ (ÇUHA, 110)
- mucañ** ‘doğramacı’ (UŞS, s.143)
- muķum** (Ar.) ‘sabit, değişmez, aralıksız’ (ÇUHA, s.111)
- mumin** (Ar.) ‘mümin’ (ÇUHA, s.111)
- muñ** ‘sıkıntı’ (DTUA, s.148)
- munçä** ‘bunca’ (DTUA, s.148)
- mundak** ‘bu şekilde’ (UŞS, s.75)
- musipit** (Far.) ‘yaşlı, ihtiyar’ (ÇUHA, s.112)
- musuman** (Ar.) ‘müslüman’ (ÇUHA, s.111)
- muş** ‘bu, işte bu’ (ÇUHA, s.111)
- muştak** ‘işte böyle’ (ÇUHA, s.111)
- mutlek** ‘mutlak’ (UŞS, s.87)
- muvu** ‘bu, işte bu’ (ÇUHA, s.112)
- muydak** ‘işte böyle’ (ÇUHA, s.112)
- muyudak** bk. muydak
- muz** ‘buz’ (DTUA, s.149, UŞS, s.162))
- muzik** (Rus.) ‘müzik’ (ÇUHA, s.112)
- mük- ‘saklanmak’ (DTUA, s.149)
- namaşşemdinkin** (Far. T.) ‘akşam namazından sonra’ (ÇUHA, s.112)
- namaşşemgiçe** (Far. T.) ‘akşam namazı vaktine kadar’ (ÇUHA, s.112)
- naye** (Ar.) ‘nahiye, ilçe, kasaba’ (ÇUHA, s.113)
- nayti** (Ar.) ‘pek, çok’ (ÇUHA, s.113)
- nazuk** ‘nazik’ (UŞS, s.164)
- neķiş** ‘nakış’ (UŞS, s.153)
- nese** ‘şey, nesne’ (ÇUHA, s.113)
- nesre** ‘eşya’ (UŞS, s.142)
- nézik** ‘zarif, narin’ (UŞS, s.164)
- nikag** (Ar.) ‘nikah’ (ÇUHA, s.114)
- nim** ‘ne’ (ÇUHA, s.113)
- nima** ‘ne, şey’ (ÇUHA, s.114)
- nimandah** ‘niye öyle’ (ÇUHA, s.114)
- nimdep** ‘niye, ne diye,n,çin’ (ÇUHA, s.114)
- nimi** ‘ne’ (ÇUHA, s.113)
- nimķigandinkin** ‘şey yaptıktan sonra’ (ÇUHA, s.114)
- no** ‘oluk’ (UŞS, s.83)
- nofos** (Ar.) ‘nüfus’ (ÇUHA, s.115)
- nupus** (Ar.) ‘nüfus’ (ÇUHA, s.115)
- nupusi** (Ar. T.) ‘nüfusu’ (ÇUHA, s.115)
- nurğun** ‘çok’ (UŞS, s.130)
- oķ** ‘ok’ (DTUA, s.80)
- o:ğan-** ‘uyanmak’ (DTUA, s.153)
- o:ğaq** ‘orak’ (DTUA, s.157)
- o:na-** ‘yerleşmek, yapışmak’ (DTUA, s.195)
- oçuq** ‘açık’ (DTUA, s.75)

- oda** ‘oda’ (USD, s.179)
- oğa** ‘oğul’ (ÇUHA, s.115)
- oğal** ‘oğlan’ (DTUA, s.82)
- oğal** ‘oğul’ (ÇUHA, s.115)
- oğalvalla** ‘oğlan çocukları’ (ÇUHA, s.116)
- oğrı** ‘hırsız’ (DTUA, s.114)
- oğak** ‘bıçak’ (USD, s.179)
- oğal** ‘oğul’ (USD, s.179)
- oğan-** ‘uyanmak’ (USD, s.179)
- oğlak** ‘keçi yavrusu’ (USD, s.179)
- oğlun** ‘delikanlı’ (USD, s.179)
- oğrı** ‘hırsız’ (USD, s.179)
- oğul** ‘oğul, oğlan’ (USD, s.179)
- oğurla-** ‘çalmak’ (USD, s.179)
- ohşa-** ‘benzemek’ (USD, s.180)
- oi** ‘çökek’ (USD, s.179)
- oimak** ‘yüksek’ (USD, s.179)
- oina-** ‘oynamak, çalmak’ (USD, s.179)
- ok** ‘ok’ (USD, s.179)
- oku-** ‘okumak’ (USD, s.179)
- okuğandinkin** ‘okuduktan sonra’ (ÇUHA, s.116)
- okuğlvomaytқан** ‘okumaya elverişli olmayan, okuması mümkün olmayan’ (ÇUHA, s.116)
- okuğandandin** ‘okuduktan sonra, okuyup aldıktan sonra’ (ÇUHA, s.117)
- olaq** ‘oluk’ (DTUA, s.82)
- olaş-** ‘çevrelemek’ (UŞS, s.133)
- oltu-** ‘oturmak’ (ÇUHA, s.117)
- oltuğandikin** ‘oturduktan sonra’ (ÇUHA, s.117)
- om** ‘on’ (ÇUHA, s.117)
- ombeş** ‘sayı adı 15’ (ÇUHA, s.117)
- omom** (Ar.) ‘umumi, genel’ (ÇUHA, s.117)
- omomi** (Ar.) ‘umumi, genel’ (ÇUHA, s.117)
- on** ‘on’ (USD, s.179)
- oñ** ‘sağ’ (DTUA, s.80)
- ondin, onidin** ‘yerinden’ (USD, s.179)
- oñla- ~ oñna-** ‘düzeltmek, tamir etmek’ (DTUA, s.188)
- oñça** ‘tamamıyla’ (USD, s.180)
- oñla-** ‘düzeltmek, yönlendirmek’ (USD, s.180)
- oqa-** ‘okumak’ (DTUA, s.114)
- orda** ‘saray, karargâh’ (DTUA, s.82)
- organları’ (USD, .210)
- orlaştur-** ‘yerleştirmek’ (ÇUHA, s.117)
- orna-** ‘yerleşmek’ (DTUA, s.113)
- orta** ‘orta’ (DTUA, s.117)

- ortilima** ‘ortalama’ (ÇUHA, s.118)
- oruq** ‘zayıf’ (DTUA, s.75)
- oruq**, aciz ‘zayıf, güçsüz, dayanıksız (hayvanlar için)’ (UŞS, s.148)
- orun** ‘yer’ (DTUA, s.116)
- orunlaştırulğan** ‘yerleştirilen’ (UŞS, s.31)
- orunluq** ‘yeri olan’ (DTUA, s.185)
- ot** ‘ateş’ (USD, s.180)
- ota-** ‘ot vb. kesmek’ (DTUA, s.80)
- ota-** ‘yabani otları koparma’ (USD, s.180)
- otan** ‘odun’ (ÇUHA, s.118 DTUA, s.135)
- otla-** ‘otlamak’ (DTUA, s.80)
- otrusı** ‘ortası’ (USD, s.180)
- ottur** ‘orta’ (ÇUHA, s.118)
- otu-** ‘oturmak’ (ÇUHA, s.118)
- otugandinkin** ‘oturduktan sonra’ (ÇUHA, s.118)
- otui kiçä** ‘gece yarısı’ (USD, s.180)
- otur-** ‘oturmak’ (ÇUHA, s.118)
- otuyusı** ‘ortası’ (USD, s.180)
- otuz** ‘sayı adı 30’ (ÇUHA, s.118; DTUA, s.177)
- otyaş** ‘sebze’ (ÇUHA, s.118)
- ovçi** ‘avcı’ (DTUA, s.151; UŞS, s.64)
- ow~ o:** ‘av’ (DTUA, s.152)
- oxşa-** ‘benzemek’ (DTUA, s.113)
- oy-** ‘oymak’ (DTUA, s.181)
- oyan** ‘oyun’ (DTUA, s.180; USD, s.179)
- oyna-** ‘oynamak’ (DTUA, s.113)
- oyunçı** ‘oyuncu’ (DTUA, s.185)
- ozuq** ‘azık’ (DTUA, s.75)
- ö:däk** ‘ördek’ (DTUA, s.99)
- ö:län-** ‘evlenmek’ (DTUA, s.89)
- ö:rül-** ‘evrilmek’ (DTUA, s.89)
- ö:rüş-** ‘karşılıklı çevirmek’ (DTUA, s.89)
- ö:tä-** ‘yandırmak’ (DTUA, s.119)
- öç** ‘öç’ (DTUA, s.165)
- öç-** = ‘sönmek; silinmek’ (DTUA, s.96)
- öçke** ‘keçi’ (UŞS, s.138)
- öçü-** ‘söndürmek, yok etmek’ (DTUA, s.95)
- öçüy-** ‘söndürmek’ (DTUA, s.164)
- ödäk** ‘ördek’ (USD, s.181)
- ögre** ‘eğri’ (USD, s.181)
- öhräk söñäk** ‘omuz kemiği’ (USD, s.181)
- öi** ‘ev’ (USD, s.181)
- öl-** ‘ölmek’ (DTUA, s.193; USD, s.181)
- öläk** ‘ölü’ (DTUA, s.95)
- öläm** ‘ölüm’ (USD, s.181)

- öltür-** ‘öldürmek’ (USD, s.181)
- ölük** ‘ölü’ (DTUA, s.190)
- ölüm** ‘ölüm’ (DTUA, s.98; USD, s.181)
- ölür-** ‘öldürmek’ (DTUA, s.98)
- öngür~ öngü ‘mağara’ (DTUA, s.188)
- öpkä** ‘akciğer’ (DTUA, s.129)
- ör-** ‘örmek’ (DTUA, s.96)
- örä** ‘yüksek, vakur’ (DTUA, s.95)
- ört-** ‘yanmak, yakmak’ (DTUA, s.96)
- örümçäk** ‘örümcek’ (DTUA, s.183)
- ös-** ‘büyümek’ (DTUA, s.168)
- östañ** ‘büyük su kanalı’ (USD, s.181)
- Östänkır** ‘özel isim (sokak ismi)’(USD, s.181)
- ösümlük** ‘bitki’ (UŞS, s.49)
- öşkä** ‘keçi’ (DTUA, s.146)
- öşök** ‘kapı’ (DTUA, s.122)
- öşöt-** ‘duymak’ (DTUA, s.122)
- öt-** ‘geçmek’ (DTUA, s.96 USD, s.181)
- ötäkçi** ‘çizmeci’ (DTUA, s.145)
- ötäş** ‘geçmek’ (DTUA, s.95)
- ötkämä** ‘süzgeç’ (USD, s.181)
- ötkez-, ötküz-** ‘geçirmek’ (USD, s.181)
- ötöglig** ‘kapalı’ (DTUA, s.122)
- öträ** ‘ötrü’ (DTUA, s.99)
- ötük** ‘topuklu deri ayakkabı’ (USD, s.181)
- ötür-** ‘öldürmek’ (ÇUHA, s.119)
- ötüy-** ‘öldürmek’ (ÇUHA, s.119)
- ötüvyet-** ‘öldürmek’ (ÇUHA, s.119)
- öy ‘ev’ (DTUA, s.89)
- öy-** ‘telaşlanmak’ (UŞS, s.38).
- öylük** ‘evli’ (DTUA, s.89)
- özgä** ‘başka’ (USD, s.181)
- özleri** ‘kendiniz’ (USD, s.181)
- paçaq** ‘bacak, ayak’ (UŞS, s.64)
- paçak** ‘bacak’ (USD, s.183)
- paçıkını** ‘bacağı’ (USD, s.183)
- padişa, padşa** (Far.) ‘ padişah’ (USD, s.182)
- paipak** ‘yün çorap’ (USD, s.182)
- paitama** ‘pantolon paçası’ (USD, 181)
- paka** ‘kurbağa’ (USD, s.182)
- pakar adem** ‘kısa boylu adam’ (UŞS, s.68)
- paklan** ‘kuzu’ (USD, s.182)
- päläk** ‘ot’ (USD, s.183)
- palal** ‘yumuşatılmış saman’ (USD, s.182)
- palan** ‘yumuşatılmış saman’ (USD, s.182)

palkuç ‘pamukla sarılmış çubuk (fala bakmak için)’ (USD, s.182)

pällä veşi ‘oyun yeri’ (USD, s.183)

paltuk ‘küçüklerin oturduğu yer içindeki çukur’ (USD, s.182)

pañ ‘sağır’ (USD, s.182)

paqa ‘kurbağa’ (DTUA, s.139)

parça (Far.) ‘parça’ (USD, s.182)

pasıl (Ar.) ‘kanallar arasındaki tarla’ (USD, s.182)

paşa (Far.) ‘bacağı’ (USD, s.183)

paşına ‘ökçe’ (UŞS, s.161)

pätäk ‘çizmenin içine konmuş pantolon paçaları’ (USD, s.183)

patla ‘balta’ (UŞS, s.106)

patla- ‘patlamak, infilak etmek’ (ÇUHA, s.120)

patşa (Far.) ‘paşa’ (USD, s.183)

pavāde ‘esrar’ (USD, s.182)

pävän ‘yaycı, avcı’ (USD, s.183)

payä (Far.): *çirağ payä* ‘lamba altı’ (USD, s.182)

peida (Far.): *peida bol-* ‘peyda olmak’ (USD, s.184)

peişämbe (Far.) ‘perşembe’ (USD, s.184)

pendür- ‘aldatmak’ (USD, s.184)

peñ ‘küçük tahta’ (USD, s.184)

perica (Far.) ‘örtü’ (USD, s.184)

perman (Far.) ‘ferman’ (USD, s.184)

peşito ‘yetiştiriyor’ (USD, s.184)

pétikdi- ‘ayakları altında ezmek’ (UŞS, s.65)

peyda vo- ‘peyda olmak’ (ÇUHA, s.121)

pıç- ‘biçmek’ (DTUA, s.150)

pıçaq ‘bıçak’ (DTUA, s.150)

pınnas ‘küçücük’ (USD, s.186)

pış- -pış- ‘pişmek’ (DTUA, s.78)

piale (Far.) ‘kase’ (USD, s.184)

pii (Far.) : *baş pii* ‘pir, hoca’ (USD, s.184)

pille ‘ipekböceği’ (UŞS, s.134)

pirihon (Far.) ‘falçı’ (USD, s.184)

pış- ‘yetişmek’ (USD, s.184)

pişin (Far.) ‘öğle namazı’ (USD, s.185)

piyade (Far.) ‘piyade’ (USD, s.184)

pocañ ‘patlayan küçük boru (fal

poçi ‘yalancı’ (UŞS, s.154)

poçtiçi, poçtaliyon ‘postacı’ (UŞS, s.138)

podak ‘erkek üreme organı’ (USD, s.185)

poq-pox ‘bok’ (DTUA, s.150)

- pošta** (Rus.) ‘posta’ (USD, s.185)
- potla** ‘tomurcuk’ (USD, s.185)
- pök** ‘oyun terimi’ (USD, s.185)
- pu**; bkz.*kum*
- pul** (Far.) ‘kuruş’ (USD, s.185)
- pulat** (Far.) ‘demir’ (USD, s.185)
- puluk** ‘küçük sepet’ (USD, s.185)
- put** ‘but’ (DTUA, s.85)
- puta-** ‘budamak’ (DTUA, s.114)
- putaq** ‘dal, budak’ (DTUA, s.135)
- puto** (Ar.) ‘kemer’ (USD, s.186)
- pútú--pút-** ‘yazmak’ (DTUA, s.150)
- pútúş** ‘bitiş’ (DTUA, s.150)
- pütün** ‘bütün’ (DTUA, s.101), bk.
pütün
- puza** ‘oklava’ (USD, s.185)
- puzul** ‘ticari tezgah’ (USD, s.185)
- pük-** ‘bükme’ (DTUA, s.103)
- pükä-** ‘su serpmek’ (USD, s.186)
- pükül-** ‘bükülmek’ (DTUA, s.144)
- püş-** ‘yetişmek’ (USD, s.186)
- püşük** ‘kedi’ (USD, s.186)
- püşür-** ‘yetişmek’ (USD, s.186)
- püt-** ‘bitmek, son bulmak’ (DTUA, s.103)
- püt-** ‘inanmak’ (USD, s.186)
- pütey** ‘kapalı’ (UŞS, s.119)
- pütkäz-** ‘bitirmek’ (DTUA, s.136)
- pütüklük** ‘mektup’ (USD, s.186)
- pütün** ‘bütün’ (DTUA, s.102), bk.**pütün**
- pütün** ‘bütün’ (UŞS, s.119)
- pütünley** ‘büsütün’ (UŞS, s.87)
- qaelın** ‘kalın’ (DTUA, s.139)
- qal-** ‘kalmak’ (DTUA, s.193)
- qamça** ‘kamçı’ (DTUA, s.165)
- qanat** ‘kanat’ (DTUA, s.185)
- qañda-** ‘sertleşmek’ (DTUA, s.192)
- qapqaq** ‘kapak’ (DTUA, s.130)
- qarañgu** ‘karanlık’ (DTUA, s.186)
- qarğa-** ‘beddua etmek’ (DTUA, s.157)
- qarlıq** ‘karlı’ (DTUA, s.192)
- qarmala-** ‘tırmalamak’ (DTUA, s.184)
- qay** ‘kar’ (DTUA, s.196)
- qaya** ‘kara, siyah’ (DTUA, s.194)
- qayğu:-** ‘kaygılanmak’ (DTUA, s.154)
- qaymaq** ‘kaymak’ (DTUA, s.189)
- qayna-** ‘kaynamak’ (DTUA, s.189)
- qaytur-** ‘döndürmek’ (DTUA, s.180)
- qıgda-** ‘gübrelemek’ (DTUA, s.192)
- qijma** ‘kıyma’ (DTUA, s.184)
- qıl** ‘kıl’ (DTUA, s.138)
- qın** ‘kın’ (DTUA, s.185)

- qısqa** ‘kısa’ (DTUA, s.157)
- qışlıq** ‘kışa ait’ (DTUA, s.171)
- qız** ‘kız’ (DTUA, s.177)
- qızar-** ‘kızarmak’ (DTUA s.176)
- qızğan-** ‘kışkanmak’ (DTUA, s.177)
- qızıl** ‘kızıl’ (DTUA, s.176)
- qo:q--qo:x-** ‘korkmak’ (DTUA, s.142)
- qo:saq** ‘mide’ (DTUA, s.168)
- qoçqa:** ‘koç’ (DTUA, s.164)
- qopa:-** ‘kaldırmak’ (DTUA, s.129)
- qopar-** ‘kabarmak, çıkmak’ (DTUA, s.128)
- qopuz** ‘kopuz’ (DTUA, s.128)
- qoş** ‘çift’ (DTUA, s.139)
- qoy-** ‘koymak’ (DTUA, s.154)
- qoy** ‘koyun’ (DTUA, s.189)
- qu:ruq~ kuyruq** ‘kuyruk’ (DTUA, s.139)
- qulun** ‘tay’ (DTUA, s.185)
- qum** ‘kum’ (DTUA, s.184)
- qumluq** ‘kumlu’ (DTUA, s.183)
- qurt** ‘kurtçuk, solucan’ (DTUA, s.137)
- quş** ‘kuş’ (DTUA, s.138)
- quşçi** ‘kuşçu’ (DTUA, s.171)
- quy-** ‘dökmek’ (DTUA, s.154)
- quyağ** ‘koyu’ (DTUA, s.159)
- rähmät** (Ar.) ‘minnettar olmak’ (USD,
- ramazan** (Ar.) ‘ramazan ayı’ (USD, s.186)
- rast** ‘gerçek’ (UŞS, s.141)
- reste** ‘pazar çok kişinin toplandığı yer’ (UŞS, s.130)
- reva** (Far.) ‘izinli, yürüyen’ (USD, s.187)
- revak** (Ar.) ‘kat’ (USD, s.187)
- ruçak** ‘yay’ (USD, s.187)
- ruhset** (Ar.) ‘izin’ (USD, s.187)
- rus bol-** (Far.) ‘düzgün olmak’ (USD,
- ruslä-** ‘eşitlemek’ (USD, s.187)
- rusulilla** (Ar.) ‘Allah’ın elçisi’ (USD, s.181)
- sa-** ‘koymak, yerleştirmek, salmak’ (ÇUHA, s.122)
- sa:ya-** ‘ötmek’ (DTUA, s.71)
- sāç** ‘saç’ (USD, s.189)
- sağandinkin** ‘koyduktan sonra, yerleştirdikten sonra’ (ÇUHA, s.122)
- sağ** ‘sağ’ (USD, s.187)
- sağa** ‘sana’ (USD, s.187)
- sahal** ‘sakal’ (USD, s.189)
- sāhi** (Ar.) ‘cömert’ (USD, s.190)
- säipıı** ‘terzi’ (USD, s.190)
- säivi** ‘bir üzüm çeşidi’ (USD, s.190)

- säk** (Far.) ‘köpek’ (USD, s.190)
- sak** ‘sıhhatli’ (USD, s.188)
- saka** ‘oyun aleti’ (USD, s.188)
- sakak** ‘çene’ (USD, s.188)
- sakal** ‘sakal’ (USD, s.188)
- säkrä-** ~ **säkyä-** ‘zıplamak’ (DTUA,s.195)
- sal-** ‘koymak’ (USD, s.188)
- säläm** (Ar.) ‘selam’ (USD, s.190)
- salamat** (Far.) ‘sıhhat’ (USD, s.188)
- salasun, rişatka** ‘hapishane’ (UŞS, s.117)
- salasun, rişatka** ‘korkuluk, parmaklık’ (UŞS, s.107)
- Salim:a-han** ‘özel isim (bayan ismi)’ (USD, s.190)
- sällä** (Far.) ‘sarık’ (USD, s.190)
- sallämıza** ‘bütün, kırılmamış’ (USD, s.188)
- sallat** (Rus.) ‘asker’ (USD, s. 188)
- saltañ** ‘başıboş’ (USD, s.188)
- saman** ‘saman’ (USD, s.188; UŞS, s.39)
- sana-** ‘saymak’ (DTUA, s.185)
- sanco** ‘oyun terimi’ (USD, s.189)
- sandäl** (Far.) ‘örs’ (USD, s.189)
- sändäl** (Far.) ‘örs’ (USD, s.190)
- sanduk** ‘sandık’ (USD, s.189)
- sanduk** ‘sandık’ (UŞS, s.39)
- sañğayan kulak** ‘boru- kulak’ (USD, s.189)
- sap-** ‘ipi iğneye geçirmek’ (USD, s.189)
- säp-** ‘serpmek’ (DTUA, s.90)
- säpçi** ‘bir kavun çeşidi’ (USD, s.190)
- saqal** ‘sakal’ (DTUA, s.139)
- sär** (Far.) ‘uzunluk ve ağırlık birimi’ (USD, s.190)
- sara-** ‘kuşların cıvıldaması’
- sarığ** ‘sarı’ (USD, s.189)
- sasık** ‘çürük’ (USD, s.189)
- sat-** ‘satmak’ 8USD, s.189)
- satkuçi** ‘satan kişi’ (UŞS, s.88)
- saval** (Ar.) ‘soru’ (USD, s.187)
- sayan** ‘deli adam’ (USD, s.188)
- sayman** ‘alet’ (UŞS, s.67)
- seisembä** (Far.) ‘salı’ (USD, s.190)
- sekeläk** ‘genç kadın’ (USD, s.190)
- Semirhan** ‘Semerkant’ (USD, s.191)
- semiz** ‘şişman’ (DTUA, s.89)
- semiz** ‘yağlı’ (USD, s.191)
- sen** ‘sen’ (USD, s.191)
- sennet** (Ar.) ‘sanat’ (ÇUHA, s.123)
- señ** ‘2.çoğul şahıs şart kipi’ (USD,
- sep** ‘koyup yerleştirmek’ (ÇUHA, s.123)

- seprä** (Ar.) ‘safra’ (USD, s.191)
- ser** (Far.) ‘para birimi’ (USD, s.191)
- serän** (< *serhän*) *put-*) ‘işini iyi
- sere, seri** ‘her defasında’ (USD, s.191)
- seriğ** ‘sarı, kıızıl’ (USD, s.191)
- serim** (Far.) ‘ev araç- gereçleri’ (USD,
- seriq-særiğ** ‘sarı’ (DTUA, s.159), bk.
- seriq-sæyiğ-sırığ-sıyığ** (DTUA, s.194)
- sétivagandek** ‘satın almış gibi’ (ÇUHA, s.124)
- sey** ‘sebze’ (UŞS, s.165)
- seynağ** ‘gereksiz’ (UŞS, s.154)
- sez** ‘siz’ (USD, s.190)
- sığıs** ‘sığır’ (DTUA, s.77)
- sıkma** ‘sütyen’ (USD, s.195)
- sıla-** ‘okşamak’ (USD, s.195)
- sım** (Far.) ‘mil’ (USD, s.195)
- sın-** ‘kırılmak’ (USD, s.195)
- sın çai** ‘fincanın dibindeki çay’ (USD, s.195)
- sıña** ‘taraf’ (DTUA, s.78)
- sır** ‘cila’ (USD, s.195)
- sıyt** ‘sırt’ (DTUA, s.137)
- sii** ‘cila’ (USD, s.191)
- sii-** ‘küçük tuvaleti yapmak’ (USD, s.191)
- siila-** ‘boyamak’ (USD, s.191)
- sil** ‘siz’ (ÇUHA, s.124)
- silçe** ‘size göre, sizin fikrinizce’ (ÇUHA, s.124)
- sile** ‘siz’ (ÇUHA, s.124)
- silei** ‘siz’ (USD, s.191)
- sim** (Far.) ‘gümüş’ (USD, s.191)
- siñdür-** ‘sindirmek’ (DTUA, s.125)
- siñil** ‘kız kardeş’ (USD, s.191)
- siñni** ‘onun kız kardeşi’ (USD, s.191)
- so-** ‘sormak’ (ÇUHA, s.125)
- sodağı, sodayı** (Ar.) ‘özlem’ (USD, s.191)
- sogak** ‘soğuk’ (ÇUHA, s.125)
- soğaq** ‘soğuk’ (DTUA, s.156)
- soğcı** ‘yetim’ (USD, s.192)
- soğuk** ‘soğuk’ (UŞS, s.95)
- soima** ‘olgunlaşmamış kavun’ (USD, s.192)
- soğa** ‘derin’ (UŞS, s.132)
- sokan** (Far.) ‘kadın hastalığı’ (USD, s.192)
- sokaş-** ‘savaşmak, kavga etmek, dövüşmek’ (ÇUHA, s.125)
- sol** ‘sol’ (USD, s.192)
- solık** ‘delik’ (USD, s.192)
- soluş-** ‘solmak’ (USD, s.192)

- som** ‘para birimi’ (USD, s.192)
- sor-** ‘havalandırmak’ (USD, s.192)
- soxtu-** ‘sokturmak’ (DDTUA, s.140)
- soyma** ‘kelebek’ (DTUA, s.113)
- sögät** ‘ağaç’ (DTUA, s. 98)
- söi-** ‘öpmek’ (USD, s.193)
- söigi(m)** ‘öpücük’ (USD, s.193)
- söimä: kök söimä** ‘bir kavun çeşidi’ (USD, s.193)
- sök-** ‘vurmak’ (USD, s.192)
- söktür-** ‘söktürmek’ (DTUA, s.145)
- söñäk** ‘kemik’ (USD, s.193)
- söy-** ‘sevmek’ (DTUA, s.89)
- söydür-** ‘sevdirme’ (DTUA, s.90)
- söyül-** ‘sevilmek’ (DTUA, s.90)
- söz** ‘söz’ (DTUA, s.97 USD, s.192)
- sözl:a-** ‘söylemek’ (USD, s.193)
- sözläş-** ‘konuşmak’ (USD, s.193)
- söznäk** ‘cinsel yolla bulaşan hastalık’ (USD, s.193)
- su** ‘su’ (DTUA, s.151 USD, s.193 UŞS, s.83)
- su: yok su!** ‘yok, hayır’ (USD, s.193)
- suga-** ‘sulamak’ (ÇUHA, s.125)
- suğak** ‘soğuk’ (USD, s.193)
- suğui-** ‘iğne ile delmek; ipi iğneden geçirmek’ (USD, s.193)
- suğur-** ‘sulamak’ (USD, s.193)
- sukiç-** ‘kaşımak’ (USD, s.193)
- Sultan** (Ar.) ‘özel isim (erkek ismi)’ (USD, s.193)
- sulu-** ‘içeriye kapatmak, hapse atmak’ (ÇUHA, s.125)
- sumbul** (Ar., Far.) ‘sümbül’ (USD, s.193)
- sun-** ‘kırılmak’ (DTUA, s.79)
- sunuq** ‘kırık’ (DTUA, s.79)
- supu buyı tavuz** (Ar.) ‘bir kavun çeşidi’ (USD, s.194)
- supui tavuz** ‘bir kavun çeşidi’ (USD, s.194)
- suput : yumğak suput** ‘bir bitki çeşidi’ (USD, s.194)
- súpürüş** ‘süpürüş’ (DTUA, s.101)
- sura-** ‘sormak’ (ÇUHA, s.125 USD, s.194)
- surak** ‘soru, araştırma, takip’ (USD, s.194)
- sü** ‘su’ (ÇUHA, s.125; UŞS, s.s136)
- sügäl** ‘hastalık’ (DTUA, s.97)
- süpürgä** ‘süpürge’ (USD, s.194)
- sür-** ‘temizlemek’ (USD, s.194)
- süret** ‘tablo’ (UŞS, s.72)
- sürge** ‘müşhil, iç sürdürücü’ (UŞS, s.147)

- sürüt--süt:t-** ‘sürtmek’ (DTUA, s.196)
- süt** ‘süt’ (DTUA, s.137 USD, s.195)
- süz** ‘söz’ (ÇUHA, s.125)
- süzemes** ‘sözü değil’ (ÇUHA, s.125)
- Şa** (Far.) ‘şehzade’ (USD, s.220)
- şädä** (< **şu+yärdä**) ‘orada’ (USD, s.221)
- şädin** (< **şu+yärdin**) ‘buradan’ (USD, s.221)
- şah** (Far.) ‘dal’ (USD, s.221)
- şäigä** ‘buraya’ (USD, s.221)
- şakal** ‘çeviz kabuğu’ (USD, s.220)
- şakira-** ‘bağırmaq’ (USD, s.221)
- Şakkak** ‘özel isim (erkek ismi)’ (USD, s.221)
- şalak** ‘kirli, pasaklı’ (USD, s.221)
- şalañ** ‘seyrek’ (UŞS, s.79)
- şälpä(r)** ‘kurdela’ (USD, s.221)
- şämbä** (Far.) ‘cumartesi’ (USD, s.221)
- şämläm** ‘çiy’ (USD, s.221)
- şämşät** ‘kılıç’ (USD, s.221)
- şanlı çäç** ‘saç’ (USD, s.221)
- şäptol** ‘şeftali’ (USD, s.222)
- şaptul** ‘şeftali’ (UŞS, s.91)
- şär** (Far.) ‘şehir’ (USD, s.222)
- şaret** (Ar.) ‘işaret’ (USD, s.221)
- şäri** (Ar.) ‘şeriat’ (USD, s.222)
- şede** ‘şurada, orada’ (ÇUHA, s.126)
- şekika, şekike** ‘başağrısı’ (USD, s.222)
- şembi** (Ar.) ‘cumartesi’ (USD, s.222)
- şeptol** (Far.) ‘şeftali’ (USD, s.222)
- şer** (Far.) ‘şehir’ (ÇUHA, s.126)
- şerip** (Ar.) ‘sayın’ (USD, s.222)
- şeyit** (Ar.) ‘şehit’ (ÇUHA, s.126)
- şı** (Ç.) ‘petrol’ (ÇUHA, s.126)
- şıcı** (Ç.) ‘çamaşır makinesi’ (ÇUHA, s.127)
- şik** ‘çok’ (ÇUHA, s.127)
- şikki** ‘iki’ (ÇUHA, s.127)
- şim** ‘astarlı pantolon’ (USD, s.222)
- şimça** ‘ bu kadar’ (USD, s.222)
- şir** (Far.) ‘arслан’ (USD, s.222)
- şire** ‘yapışkan’ (USD, s.222)
- Şirindöğa** ‘özel isim (erkek ismi)’ (USD, s.222)
- şirna** ‘meyve suyu vb. içecek’ (UŞS, s.162)
- şol** ‘o, bu’ (USD, s.222)
- şouçi** ‘ara bulucu’ (USD, s.223)
- şu** ‘o, bu’ (USD, s.223)
- şük** ‘sessiz (< Far. şük) (DTUA, s.101)
- şük** ‘sessiz (< Far. şük) (DTUA, s.101)

- şul** ‘o’ (USD, s.223)
- şum** (Ar.) ‘şanssız’ (USD, s.223)
- şunda** ‘öyle’ (ÇUHA, s.127)
- şundağarak** ‘biraz öyle’ (ÇUHA, s.127)
- şundağ** ‘böyle’ (USD, s.223)
- şuğa** ‘ona’ (USD, s.223)
- şurlak** ‘şolonçak, tuz madeni’ (USD, s.223)
- şuta, şutu, şutu** ‘merdiven’ (USD, s.223)
- şuyedin** ‘oradan’ (ÇUHA, s.128)
- şühhisiz** ‘şüphesiz’ (UŞS, s.141)
- şükri** (Ar.) ‘şükran’ (USD, s.223)
- şülär** ‘onlar’ (USD, s.223)
- ta:t** ‘çekmek’ (DTUA, s.137)
- ta:vuş** ‘ses’ (DTUA, s.75)
- taalluk** (Ar.) ‘muhtaç olmak’ (USD, s.195)
- täc gül** (Far.) ‘kırmızı çiçek’ (USD, s.199)
- tämit-** ~ **temit** ‘damlatmak’ (DTUA, s.183)
- tağ** ‘dağ’ (DTUA, s.158)
- tağ** ‘dağ’ (USD, s.196 UŞS, s.137)
- tağa(m)** ‘dayı’ (USD, s.196)
- tağaç, kızıl tağaç** ‘şeftali çeşidi’ (USD, s.196)
- tağacı** ‘çuvalcı’ (USD, s.196)
- tağı** ‘daha’ (USD, s.196)
- tahta** (Far.) ‘tahta’ (USD, s.198)
- taitulla** ‘kaliteli kumaş’ (USD, s.196)
- tak** (Ar., Far.) ‘tek’ (USD, s.196)
- täkä** ‘şeftali’ (USD, s.199)
- takaş-** ‘ulaşmak’ (USD, s.196)
- täkçä** ‘gömme dolap’ (USD, s.199)
- takı** ‘daha, ve’ (USD, s.196)
- taklan** ‘neme dayanıklı deri çeşidi’ (USD, s.197)
- taqlan-** ‘seyrekleşmek’ (UŞS, s.134)
- taksa-** ‘temizlemek’ (USD, s.198)
- talama** : *hoten talaması* ‘dokuma’ (USD, s.197)
- talçik** ‘yorgun’ (USD, s.197)
- tal-çivik** ‘dal çubuk’ (UŞS, s.39)
- talei** (Ar) ‘mutluluk’ (USD, s.197)
- tälpäk** ‘kışlık şapka’ (USD, s.199)
- tälpün-** ‘kanat çırpma, çırpma’ (DTUA, s.131)
- tam** ‘duvar, ev’ (USD, s.197)
- tam** ‘tam, eksiksiz’ (ÇUHA, s.128)
- tamağ** ‘yemek’ (ÇUHA, s.128)
- tamak** ‘tırmık’ (USD, s.197)
- tamağ** ‘tırmık’ (UŞS, s.79)
- tamağ** ‘yemek’ (UŞS, s.88)

- tamákı** ‘tütün’ (USD, s.197)
- tamaşa** (Ar.) ‘telaş, bayram, şenlik’ (USD, s.197)
- tambal** (Far.) ‘şalvar’ (USD, s.197)
- tambal** ‘iç donu, don’ (UŞS, s.67)
- tamğa** ‘damga’ (DTUA, s.183)
- tamğaq** ‘boğaz’ (DTUA, s.141)
- tamur** ‘müzik aleti’ (USD, s.197)
- tân** (Far.) ‘vücut’ (USD, s.199)
- tan** ‘-DAn ayrılma(çıkma) hâl eki’ (USD, s.197)
- tañ** ‘şafak’ (DTUA, s.188)
- tana** ‘bitki liflerinden yapılmış ip’ (USD, s.197)
- tanap** (Ar.) ‘uzunluk ölçme aleti’ (USD, s.197)
- tañ-** ‘bağlamak’ (USD, s.197)
- tängä** ‘para’ (USD, s.199)
- täñ-ğına** ‘aynısı, denge’ (USD, s.199)
- täñlä** ‘leğen’ (USD, s.199)
- täñnä;** bkz.**täñlä** (USD, s.199)
- tap-** ‘bulmak’ (DTUA, s.132 USD, s.197)
- täp-** ‘tepmek’ (DTUA, s.90)
- tapan** ‘ayak tabanı’ (DTUA, 151)
- täpçür-** ‘erimek’ (USD, s.199)
- tapırka** ‘evsiz’ (USD, s.197)
- täpmä** ‘bir oyun çeşidi’ (USD, s.199)
- tap-tap** ‘yürüme seslerine benzer sesler çıkarma’ (USD, s.197)
- taptu:-** ‘buldurmak’ (DTUA, s.129)
- tärä** ‘bir kavun çeşidi’ (USD, s.199)
- tara-** ‘taramak’ (DTUA, s.133)
- tarap** (Ar.) ‘taraf’ (USD, s.197)
- tarazi** ‘terazi’ (UŞS, s.142)
- tarik** (Ar.) ‘yol’ (USD, s.198)
- tarşa gügüt** ‘kibrit’ (UŞS, s.78)
- tas** ‘kel’ (USD, s.198)
- tas kal-** ‘neredeysse, az kalsın’ (UŞS, s.86)
- tasma belvağniñ** ‘kemer’ (UŞS, s.90)
- tasmaçi** ‘kemerçi’ (USD, s.198)
- tasqa-** ‘açık el ile vurmak’ (DTUA, s.168)
- taş** ‘dış’ (USD, s.198)
- taş** ‘taş’ (DTUA, s.133 USD, s.198)
- taşla-** ‘atmak’ (DTUA, s.171)
- tat-** ‘uzatmak’(USD, s.198)
- tatip** ‘...dan beri, ...den beri’ (ÇUHA, s.129)
- tatiş** ‘çekme’ (ÇUHA, s.129)
- tatlğ** ‘tatlı’ (USD, s.198)
- tatlıq** ‘tatlı’ (DTUA, s.135)
- taunç tüş-** ‘şişmek’ (USD, s.198)

- tava** ‘Çin ipek kumaşı’ (USD, s.195)
- tavaçı** ‘iyi kumaş üreticisi’ (USD, s.195)
- tävrä-** ‘depremek, hareket etmek’ (DTUA, s.90)
- tavuz** ‘karpuz’ (USD, s.195)
- tay** ‘dar’ (DTUA, s.71)
- täy** ‘ter’ (DTUA, s.92)
- täy** ‘ter’ (DTUA, s.92)
- tayak** ‘ağaç’ (USD, s.196)
- tayar** (Ar.) ‘hazır’ (USD, s.196)
- tayt-** ‘tartmak’ (DTUA, s.71)
- tebip can** (Ar.) ‘hekim’ (USD, s.199)
- teg-** ‘değmek, kavuşmak’ (DTUA, s.162)
- teisa** (Far.) ‘hıristiyan’ (USD, s.199)
- tek/tal** ‘dal’ (UŞS, s.31)
- tektür-** ‘diktirmek’ (USD, s.199)
- tele-** ‘istemek, rica etmek’ (USD,
- telpek** ‘kürklü şapka’ (USD, s.200)
- telpek** ‘şapka’ (UŞS, s.86)
- teñ** ‘eşit’ (UŞS, s.160)
- teñip-** ‘bağlayarak’ (USD, s.200)
- tep-** ‘tekmelemek’ (USD, s.200)
- tepiş-** ‘karşılaşmak’ (USD, s.200)
- tepiş-** ‘tekmeleşmek, tepişmek’(DTUA, s.129)
- tepmu-teñ** ‘aynen’ (UŞS, s.160)
- terä** ‘dari’ (USD, s.200)
- terbile-** (Ar. T.) ‘terbiye etmek, eğitmek’ (ÇUHA, s.129)
- teri** ‘deri’ (USD, s.200)
- teri-** ‘tarımla uğraşmak’ (USD, s.200)
- teriççi** ‘ekinci, tarımcı’ (DTUA, s.157)
- tesken** ‘bir bitki çeşidi’ (USD, s.200)
- teş-** ‘delik açmak’ (USD, s.200)
- téş** ‘dışarı, taşra’ (ÇUHA, s.130)
- teyya** (Far.) ‘hazır’ (ÇUHA, s.130)
- tez** ‘diz’ (USD, s.199)
- težäk** ‘tezek’ (DTUA, s.176)
- teziyanı** (Far.) ‘kamçı’ (USD, s.199)
- tıg** ‘gübre’ (DTUA, s.77)
- tık-** ‘iğnelemek, çıkarmak’ (USD, s.207)
- tın** ‘nefes, ruh’ (DTUA, s.133)
- tın-** ‘sakinleşmek, dinlenmek’ (USD, s.207)
- tınaluh** ‘nefes alan’ (USD, s.207)
- Tınlama Memet** ‘özel isim (erkek ismi) (USD, s.207)
- tıqış-** ‘tıkamak’ (DTUA, s.139)
- tig** ‘yol kenarı’ (USD, s.200)
- tiğ** (Far.) ‘kılıç, keskin nesne’ (USD, s.200)

- tih-** ‘tıkmak, saklamak, sokmak’ (ÇUHA, s.130)
- tik :** *konak tik-* ‘mısır ekmek’ (USD, s.200)
- tik** ‘dik’ (UŞS, s.125)
- tik-** ‘dikmek, sokmak’ (DTUA, s.93)
- tik-** ‘dikmek’ (USD, s.200)
- tikän- tkän** ‘diken’ (DTUA, s.94)
- tiken** ‘diken’ (USD, s.200)
- tiki** ‘teke’ (ÇUHA, s.131)
- tikiş-** ‘beraber dikiş dikmek’ (DTUA, s.144)
- tiktür-** ‘diktirmek’ (USD, s.201)
- tilhet** ‘vesika, belge, evrak, makbuz, senet’(UŞS, s.116)
- tili-** ‘istemek, rica etmek’ (USD,
- tiligansiri** ‘hakaret ettikçe, küfür ettikçe, azarladıkça’ (ÇUHA, s.131)
- timak** ‘tırnak’ (ÇUHA, s.131)
- tinç** ‘sessiz’ (DTUA, s.78)
- tirig** ‘diri’ (ÇUHA, s.131)
- tirik-tiik-tiyik** ‘diri’ (DTUA, s.134)
- tirik** ‘canlı’ (USD, s.201)
- tiş-** ‘pamuğu temizlemek’ (USD, s.201)
- tişi-mâzlim** ‘kadın’ (USD, s.201)
- tişlik** ‘dişli’ (USD, s.201)
- tit-** ‘ditmek’ (DTUA, s.109)
- titet-** ‘titretmek’ (USD, s.201)
- titetküçi** ‘titreten ruhlar’ (USD, s.201)
- titrä-** ‘titremek’ (DTUA, s.135), bk.
- titrâş-**
- titrâş-** ‘titremek’ (DTUA, 195), bk.
- titrä-**
- toğremes** ‘doğru değil’ (ÇUHA, s.131)
- toğremeslik** ‘doğru olmama’ (ÇUHA, s.131)
- toğri** ‘doğru’ (ÇUHA, s.131)
- toğuva-** ‘söz uydurmak’ (ÇUHA, s.131)
- toğrak** ‘bir ağaç çeşidi’ (USD, s.201)
- tohsan** ‘doksan’ (ÇUHA, s.131)
- tohsununçi** ‘doksanıncı’ (ÇUHA, s.131)
- tohta-** ‘durmak’ (USD, s.203)
- toi** ‘düğün’ (USD, s.202)
- toila-** ‘düğün yapmak’ (USD, s.202)
- toilık** ‘başlık parası’ (USD, s.202)
- toğkuzunçi** ‘dokuzuncu’ (ÇUHA, s.132)
- toğsan** ‘doksan’ (ÇUHA, s.132)
- toksan** ‘doksan’ (USD, s.202)
- toğtok kuş** ‘ağaçkakan’ (UŞS, s.91)
- toku-** ‘dokumak; atları hazırlamak’ (USD, s.202)
- tokuğluk** ‘yola çıkmaya hazırlıklı at’ (USD, s.202)
- toğunağ** ‘engel, pürüz’ (UŞS, s.88)

- tola** ‘dolu’ (DTUA, s.82)
- tolam ai** ‘dolunay’ (USD, s.202)
- tolğa-** ‘döndürmek’ (USD, s.202)
- tolüma** ‘beyaz kalın pamuklu kumaş’ (USD, s.202)
- tomu:** ‘damar’ (DTUA, s.70), bk.
- tomur** ‘damar’ (DTUA, s.115)
- tomuy** ‘damar’ (DTUA, s.196)
- toñguz** ‘domuz’ (DTUA, s.188)
- tonu-** ‘tanımak’ (USD, s.202)
- tonur** ‘tandır’ (UŞS, s.88)
- toñ-** ‘donmak’ (USD, s.202)
- top** ‘top (silah)’ (USD, s.203)
- top** ‘toplu’ (UŞS, s.130)
- top beşi** ‘polis rütbesi’ (USD, s.203)
- topa** ‘toz toprak’ (UŞS, s.143)
- toplınış-** ‘toplanmak’ (UŞS, s.133)
- topuk** ‘topuk’ (DTUA, s.114),
- topuq** ‘topuk’ (DTUA, s.141),
- topux** ‘topuk’ (DTUA, s.129),
- topuz** ‘sopa’ (USD, s.203)
- toqa-** ‘vurmak’ (DTUA, s.114);
‘vurmak, sokmak, kurmak, tepinmek’ (DTUA, s.117)
- toqqus** ‘sayı adı 9’ (DTUA, s.139)
- toqquz** ‘sayı adı 9’ (DTUA, s.117)
- tosma** ‘tarlada sınır kanalı’ (USD, s.203)
- toş-** ‘bitmek’ (USD, s.203)
- toşkandinkin** ‘dolduktan sonra’ (ÇUHA, s.132)
- toşu-** ‘taşımak’ (USD, s.203)
- toşuq** ‘dolu, tam, bütün’ (UŞS, s.75)
- tovya** ‘yem torbası’ (USD, s.201)
- toy-** ‘doymak’ (DTUA, s.154)
- toylak** ‘çeyiz, başlık parası’(ÇUHA, s.132)
- toz-** ‘buhar’; tuzup kette ‘toz olmak’ (USD, s.201)
- tozat-** ‘tozutmak’ (DTUA, s.83)
- tö** ‘dört’ (ÇUHA, s.132)
- tö:** ‘şeref yeri, köşe başı’ (DTUA, s.97)
- tö:rä** ‘türemek’ (DTUA, s.99)
- tö:t, tö:t** ‘sayı adı 4’ (DTUA, s.97)
- töbeş** ‘dört beş’ (ÇUHA, s.1332)
- tögä** ‘deve’ (DTUA, s.90)
- tökel-** ‘dökülmek’ (ÇUHA, s.132)
- töktüy-** ‘döktürmek’ (DTUA, 145)
- tömü:** ‘demir’ (DTUA, s.182),
- tömüiçi** ‘demirci’ (USD, s.203)
- tömür** ‘demir’ (UŞS, s.116)
- tömüy** ‘demir’ (DTUA, s.90),
- töpä** ‘tepe’ (DTUA, s.96),

- töpä** ‘üst, tepe’ (USD, s.203)
- töpi** ‘tepe’ (DTUA, s.99)
- törä-** ‘doğmak’ (DTUA, s.96)
- tört-töt** ‘sayı adı 4’ (DTUA, s.111)
- töşük** ‘delik’ (DTUA s.91)
- töt** ‘sayı adı 4’ (USD, s.203)
- tötledimiki** ‘dörtlerde olsa gerek’ (ÇUHA, s.133)
- tu-** ‘kalmak’ (USD, s.204)
- tuğanseyi** ‘durdukça’ (ÇUHA, s.133)
- tuğ** ‘bayrak’ (USD, s.204)
- tuğ-** ‘doğurmak’ (USD, s.204)
- tuğak** ‘kazan kapağı’ (USD, s.204)
- tuğluğ** ‘bayraklı’ (USD, s.204)
- tuğuş** ‘doğum’ (USD, s.204)
- tuhi** ‘tavuk’ (USD, s.205)
- tuka** ‘elsiz veya ayaksız’ (USD, s.204)
- tul** ‘dol’ (USD, s.204)
- tula** ‘çok’ (ÇUHA, s.133)
- tularak** ‘daha çok’ (ÇUHA, s.133)
- tuliye** ‘çoğu yer’ (ÇUHA, s.133)
- tulum** ‘tulum’ (DTUA, s.116)
- tuñluk** ‘köy evlerinde çatı pencere’ (DTUA, 125)
- tunu-** ‘tanımak, tanıdık olmak’ (USD, s.204)
- tuprağ-tufraq** ‘almak’ (DTUA, s.195)
- turaş at** ‘at ismi’ (USD, s.205)
- turumtai** ‘avcı kuş’ (USD, s.205)
- turun** ‘fırın’ (USD, s.205)
- tus-** ‘bir şeyi bir şeyin üstüne koymak’ (USD, s.205)
- tuşkan** ‘tavşan’ (USD, s.205)
- tutı-** (Far.) ‘papağan’ (USD, s.205)
- tutuş-** ‘güreş yapmak’ (USD, s.205)
- tutuva-** ‘tutmak, tutuklamak, yakalamak’ (ÇUHA, s.134)
- tuy-** ‘duymak; hissetmek’ (DTUA, s.181)
- tuz** ‘tuz’ (USD, s.204)
- tuzluk** ‘tuzluk’ (USD, s.204)
- tüg-** ‘bağlamak’ (USD, 205)
- tügä-** ‘bitmek’ (DTUA, s.118)
- tügä** ‘deve’ (USD, s.205)
- tügetkendinkin** ‘bitirdikten sonra’ (ÇUHA, s.134)
- tügiçek** ‘bohça’ (UŞS, s.131)
- tügmän** ‘değirmen’ (DTUA, s.90)
- tügmen** ‘değirmen’ (USD, s.206)
- tügüman** ‘değirmen’ (USD, s.206)
- tühüp ket-** ‘boğazında kalmak’ (USD, s.207)
- tük** ‘yün’ (USD, s.206)

- tümei** ‘demircinin aleti’ (USD, s.206)
- tümü** ‘demir’ (USD, s.206)
- tümüçi** ‘demirci’ (ÇUHA, s.134)
- Tümür Helpe** ‘özel isim (şahıs ismi)’ (ÇUHA, s.134)
- tümüyçi** ‘demirci’ (ÇUHA, s.134)
- tünä-** ‘ekşimek’ (USD, s.206)
- tünä-** ‘gecelemek’ (DTUA, s.118)
- tüp** ‘temel, taban, alt kısım’ (USD, s.206)
- tüpilä-** ‘beklenmeden, aniden gelmek’ (USD, s.206)
- tür** ‘ön, ön taraf’ (USD, s.206)
- türt-** ‘dürtmek’ (DTUA, s.137)
- türük** ‘Türk’ (DTUA, s.196)
- türüt-** ‘dürtmek, itmek’ (DTUA, s.196)
- tüşük** ‘oyun terimi’ (USD, s.207)
- tütün** ‘duman, tütün’ (DTUA, s.125)
- tütün** ‘duman’ (USD, s.206)
- tütünsiz aşığlär** ‘ateş ve duman olmadan pişirilen yemek’ (USD, s.206)
- tüvän** ‘kuzey’ (USD, s.205)
- tüvüni** ‘aşağı’ (ÇUHA, s.134)
- tüz-** ‘dizmek; düzeltmek’ (USD, s.206)
- tüzek gep** ‘doğru konuşma’ (USD, s.206)
- tüzül-** ‘düzeltmiş olmak’ (USD, s.206)
- uq-** ‘anlamak’ (DTUA, s.84)
- u:z** ‘güzel yetenekli’ (DTUA, s.108)
- uç** ‘uç’ (UŞS, s.90)
- uç-** ‘uçmak’ (USD, s.210)
- uç** ‘yarı işlenmiş yün’ (USD, s.210)
- uçä** ‘sırt, arka, kıç’ (DTUA, s.107)
- uçaluh, uçalık** ‘uçan’ (USD, s.210)
- üçi** ‘cetvel-ölçek’ (USD, s.210)
- uçkun** ‘hastalık’ (USD, s.210)
- uçuk** ‘açık’ (USD, s.210)
- účún** ‘için edatı’ (DTUA, s.101)
- uçun** ‘için’ (USD, s.210)
- uçur-** ‘uçurmak’ (USD, s.210)
- ud** (Ar.) ‘duman’ (USD, s.207)
- uga** ‘yuva’ (DTUA, s.112), bk. uva
- uğal** ‘oğul’ (ÇUHA, s.135)
- uğut** ‘gübre’ (ÇUHA, s.135)
- uğal** ‘oğul’ (USD, s.207)
- Uğal-han** ‘özel isim (bayan ismi)’ (USD, s.207)
- uh-** ‘anlamak, duymak, işitmek, bilmek’ (ÇUHA, s.135)
- uka** ‘erkek kardeş’ (USD, s.208)
- uka, ukam (ükä?)** ‘erkek kardeş’ (USD, s.208)
- uktu-** ‘bildirmek’ (ÇUHA, s.136)

- uktur-** ‘bildirmek’ (ÇUHA, s.136)
- uku-** ‘okumak’ (ÇUHA, s.136)
- ukur** ‘ahır’ (USD, s.208)
- uğuş** ‘okuma, okuş’ (ÇUHA, s.136)
- uğut-** ‘okutmak’ (ÇUHA, s.136)
- ul** ‘geçit, sığ yer’ (USD, s.208)
- ul** ‘o, bu’ (USD, s.208)
- ula** ‘onlar’ (ÇUHA, s.136)
- uluq** ‘büyük’ (DTUA, s.84)
- uluğ** ‘büyük, özel’ (USD, s.208)
- umaç** ‘çorba’ (UŞS, s.165)
- umumlisiğlik** (Ar. T.) ‘yaygınlaşmış durumda, yaygın hale gelmiş durumda’ (ÇUHA, s.136)
- umumlişiğlik** (Ar. T.) ‘yaygınlaşmış durumda, yaygın hale gelmiş durumda’ (ÇUHA, s.136)
- un** ‘sayı adı 10’ (USD, s.208)
- un** ‘un’ (USD, s.208; UŞS, s.144)
- unda** ‘öyle’ (ÇUHA, s.136)
- unidin** ‘yerinden’ (< onidin) (USD, s.208)
- unikedin, unikidin başka** ‘başka’ (USD, s.208)
- uniñçün** ‘onun için’ (ÇUHA, s.137)
- unut-** ‘unutmak’ (DTUA, s.185)
- uppa** ‘yüz beyazlatıcısı; allık’ (USD, s.209)
- ur-** : *apat urğile keldi* ‘kötülük yapmak için ruh geldi’ (USD, s.209)
- ura** ‘buğdayı muhafaza etmek için çukur’ (USD, s.209)
- uruçi** ‘cetvel-ölçek’ (USD, s.209)
- uruğ** ‘meyve çekirdeği’ (USD, s.209)
- urus** ‘Rus’ (USD, s.209)
- ussuhan, ustugañ** (Far.) ‘kemik’ (USD, s.209)
- ussup** : *tağağa ussup* ‘unu çuvala döküp’ (USD, s.209)
- Ustupişoh** ‘erkek takma ismi’ (USD, s.209)
- üstün** ‘üstün’ (DTUA, s.101)
- usur-** ‘osurmak’ (ÇUHA, s.137)
- uş-~ uş-** ‘uçmak’ (DTUA, s.85)
- uşak** ‘küçük’ (USD, s.210)
- uşlığ** ‘uçlu’ (USD, s.210)
- uştu-** ‘kırmak’ (ÇUHA, s.137)
- uşu** ‘şu, işte şu’ (ÇUHA, s.137)
- uşur-mulla** ‘özel isim (erkek ismi)’ (USD, s.210)
- ut-** ‘kazanmak’ (DTUA, s.84)
- ut-** ‘kazanmak (oyunda)’ (USD, s.209)
- ut** ‘ud (çalgı aleti)’ (ÇUHA, s.137)

- utur-** ‘kaybetmek (oyunda)’ (USD, s.210)
- uturvat-** ‘kaybetmek’ (USD, s.210)
- uva** ‘yuva’ (DTUA, s.107), bk. uga
- uxla-** ‘uyumak’ (DTUA, s.153)
- uxtuy-** ‘anlatmak, bildirmek’ (DTUA, s.140)
- uy ~ uy** ‘inek’ (DTUA, s.85)
- uyat-** ‘utanmak’ (DTUA, s.84)
- uye** ‘ora, o yer’ (ÇUHA, s.137)
- uyun** ‘oyun, eğlence’e (ÇUHA, s.137)
- uyuş-** ‘tartışmak’ (USD, s.208)
- uyut-** ‘mayalamak’ (USD, s.208)
- úz-** ‘koparmak, kesmek’ (DTUA, s.102)
- uza-** ‘uzamak’ (DTUA, s.84)
- üzäñgi** ‘üzengi’ (DTUA, s.186), bk.üzäñgä, úzäñgi
- úzäñgi** ‘üzengi’ (DTUA, s.102)
- uzaq** ‘uzak’ (DTUA, s.141)
- uzemni** : *men uzemni kobul kıldım* ‘evlenmeye razı oldum’ (USD, s.208)
- uzuk** ‘gıda, erzak’ (ÇUHA, s.138)
- úzúm** ‘üzüm’ (DTUA, s.101)
- uzun** ‘uzun’ (USD, s.208; UŞS, s.67)
- uzundinkin** ‘bir süre sonra’ (ÇUHA, s.138)
- üçäk** ‘kadın ve erkek üreme
- üç** ‘sayı adı 3’ (DTUA, s.111; USD, s.211)
- üçkö** ‘keçi’ (USD, s.211)
- üçögä** ‘barsak’ (USD, s.212)
- üçöilä** ‘üçü birlikte’ (USD, s.212)
- üçün** ‘için edatı’ (DTUA, s.125; UŞS, s.39)
- üçünci** ‘üçüncü’ (USD, s.212)
- ügän-** ‘öğrenmek’ (DTUA, s.161)
- ügät-** ‘öğretmek’ (DTUA, s.119)
- üget-** ‘öğretmek’ (ÇUHA, s.138)
- ügrä** ‘çorba’ (DTUA, s.161)
- üi** ‘ev’ (USD, s.211)
- üjme** ‘dut’ (UŞS, s.153)
- ükä(m)** ‘yeğen’ (USD, s.211)
- üläk** ‘ölü’ (USD, s.211)
- üläş ~ üläş-~ öläş-** ‘paylaşmak’ (DTUA, s.102)
- ülem** ‘ölüm’ (USD, s.211)
- ülgä** ‘ölçü’ (DTUA, s.102)
- ülgüt-** ‘zamanında yetişmek, hazır olmak’ (USD, s.211)
- üllük** ‘yüksek sesle’ (USD, S.211)
- ülüg** ‘ceset, ölü’ (ÇUHA, s.138)
- ülümüñüzgä** ‘ölümünüze’ (USD, s.211)
- ün** ‘ses’ (DTUA, s.111)
- ündä-** ‘teşvik etmek’ (DTUA, s.118)

- ündäk** ‘av kuşunun avcıya çağırılması’ (USD, s.211)
- üngür** ‘mağara’ (USD, s.211)
- ürük** ‘erik’ (UŞS, s.122)
- üsän : öltürsän** ‘öldürürsen’ (USD, s.211)
- üst** ‘üst’ (DTUA, s.167; USD, s.211)
- üstün** ‘üstün’ (DTUA, s.125)
- üşkä** ‘marangoz burgusu’ (USD, s.212)
- üşşü-** ‘üşümek’ (DTUA, s.121)
- üşünci** ‘üçüncü’ (ÇUHA, s.138)
- üt-** ‘anlatmak’ (USD, s.211)
- ütäk** ‘ayakkabı’ (USD, s.211)
- üy** ‘ev’ (ÇUHA, s.138)
- üz** ‘kendi, öz’ (USD, s.211 ÇUHA, s.138)
- üz-** ‘yırtmak, koparmak’ (USD, s.211)
- üzäñgä** ‘üzengi’ (DTUA, s.124)
- üzüm** ‘üzüm’ (USD, s.211)
- va** ‘var’ (ÇUHA, s.138)
- va-** ‘varmak’ (ÇUHA, s.139)
- vah** (Ar.) ‘vakit, zaman’ (ÇUHA, s.139)
- vaķitsiz** ‘vakitsiz’ (UŞS, s.59)
- vala** (Far.) ‘çocuk’ (ÇUHA, s.139)
- var** ‘var’ (ÇUHA, s.139)
- var-** ‘varmak, gitmek’ (ÇUHA, s.139)
- varlık** ‘varlık’ (ÇUHA, s.139)
- ve-** ‘vermek’ (ÇUHA, s.139)
- ver-** ‘varmak, gitmek’ (ÇUHA, s.140)
- ver-** ‘vermek’ (ÇUHA, s.140)
- vesike,** ‘vesika, belge, evrak, makbuz, senet’(UŞS, s.116)
- vey** ‘var’ (ÇUHA, s.140)
- vile** ‘ile’ (ÇUHA, s.140)
- vilen** ‘ile’ (ÇUHA, s.140)
- vir-** ‘vermek’ (ÇUHA, s.140)
- vo-** ‘olmak’ (ÇUHA, s.140)
- vol-** ‘olmak’ (ÇUHA, s.141)
- vul-** ‘olmak’ (ÇUHA, s.141)
- ya:** ‘yarmak’ (DTUA, s.71)
- yaqa** ‘yaka’ (DTUA, s.69)
- yag** ‘yağ’ (DTUA, s.158)
- yağ-** ‘yağmak’ (DTUA, s.158)
- yagaç** ‘ağaç’ (DTUA, s.79)
- yağaç** ‘tahta’ (UŞS, s.81)
- yağaç çöçek** ‘ağaç çanak’ (UŞS, s.31)
- yağaççi** ‘marangoz’ (UŞS, s.143)
- yahşilanğandinkin** ‘iyileştikten sonra’ (ÇUHA, s.141)
- yaki** ‘veya’ (UŞS, s.39)
- yälpä-** ‘esmek’ (DTUA, s.121)
- yama-** ‘yamamak’ (DTUA, s.70)

- yaman** ‘yaman’ (UŞS, s.75)
- yamazan** (Ar.) ‘ramazan’ (ÇUHA, s.141)
- yana** ‘yine; bir daha’ (ÇUHA, s.141)
- yañaq** ‘yanak’ (DTUA, s.186)
- yançuğ** ‘cep’ (ÇUHA, s.141)
- yani** ‘yani’ (ÇUHA, s.142)
- yaŋak** ‘ceviz’ (UŞS, s.122)
- yap-** ‘kapamak’ (DTUA, s.132)
- yapan**’ (USD, s.191)
- yapma kapaq** ‘sarkık göz kapağı’ (UŞS, s.143)
- yarda** (T. Far.) ‘yaralı’ (ÇUHA, s.142)
- yasalğan** ‘yapılan’ (UŞS, s.39)
- yastuk** ‘yastık, minder’ (UŞS, s.67)
- yastuq** ‘yastık’ (DTUA, s.141)
- yat** ‘yabancı’ (UŞS, s.80)
- yat-** ‘yatmak’ (DTUA, s.137)
- yavuz** ‘kötü’ (DTUA, s.75)
- yaxşı** ‘iyi, güzel’ (DTUA, s.171)
- yäy** ‘yer’ (DTUA, s.92)
- yayaq** ‘yaya’ (DTUA, s.151)
- yazdur-** ‘yazdırmak’ (DTUA, s.177)
- ye** ‘yer’ (ÇUHA, s.142)
- yençi-** ‘öğütmek’ (UŞS, s.65)
- yeñi** ‘yeni’ (DTUA, s.179)
- yénita** ‘yanında’ (ÇUHA, s.144)
- yépiq ériq** ‘üstü kapalı arık’ (UŞS, s.83)
- yepin-** ‘örtünmek, kapanmak’ (DTUA, s.128)
- yér** ‘yer’ (UŞS, s.126)
- yérimtikile** ‘bulunduğun yerdekiler’ (ÇUHA, s.144)
- yési** ‘yassı’ (UŞS, s.91)
- yéş** ‘yaş’ (UŞS, s.138)
- yétivagandinkin** ‘yattıktan sonra’ (ÇUHA, s.144)
- yılqa ‘at sürüsü’ (DTUA, s.115)
- yıxtu- ‘yıkırtmak’ (DTUA, s.140)
- yiğ-** ‘toplamak’ (DTUA, s.158)
- yigi:mä** ‘sayı adı 20’ (DTUA, s.161)
- yigit** ‘genç’ (DTUA, s.161)
- yiğiva-** ‘toplamak’ (ÇUHA, s.145)
- yiğla-** ‘ağlamak’ (DTUA, s.156)
- yiğiliş-** ‘yığılmak’ (UŞS, s.133)
- yil** ‘yıl’ (DTUA, s.179)
- yilik** ‘ilic kemiği’ (DTUA, s.122)
- yiñnä** ‘iğne’ (DTUA, s.185)
- yip** ‘ip’ (UŞS, s.128)
- yir** ‘yer’ ‘toplamak’ (ÇUHA, s.145)
- yirak** ‘uzak’ (DTUA, s.141)
- yiriñ** ‘irin’ (DTUA, s.110)

- yirt-** ‘yirt-’ (DTUA, s.179)
- yoğan** ‘yoğun’ (DTUA, s.82)
- yoli** ‘yol’ (DTUA, s.179)
- yopurmağ** ‘yaprak’ (UğS, s.79)
- yopurmağ** ‘yaprak’ (DTUA, s.129)
- yoruğ** ‘aydın’ (DTUA, s.75)
- yoğu:** ‘saklamak’ (DTUA, s.170)
- yöl-** **öl** ‘ıslak’ (DTUA, s.111)
- yölä-** ‘dayamak’ (DTUA, s.96)
- yöläđlik** ‘kaldırılmış’ (DTUA, s.145)
- yu-** ‘yıkamak’ (DTUA, s.179)
- yuguştur-** ‘yığıştırmak’ (DTUA, s.79)
- yúkún-** ‘secde etmek, eğilmek’ (DTUA, s.125)
- yumilağ** ‘yuvarlak’ (UğS, s.39)
- yumsağ** ‘yumuşak’ (DTUA, s.171)
- yuğ** ‘yün’ (UğS, s.67)
- yurt** ‘yerleşim yeri’ (DTUA, s.137)
- yut** ‘yurt, ülke, memleket’ (ÇUHA, s.146)
- yü-** ‘yürmek, dolaşmak’ (ÇUHA, s.146)
- yüklä-** ‘yüklemek’ (DTUA, s.145)
- yür-** ‘yürümek’ (DTUA, s.179)
- yüräk** ‘yürek’ (DTUA, s.102)
- yüzlük** ‘itibarlı’ (DTUA, s.125)
- zadi** ‘kesin’ (UğS, s.87)
- zeytun** ‘yeşil’ (UğS, s.144)
- ziç** ‘sıkı’ (UğS, s.130)
- ziyan yetküz-** ‘zarar vermek’ (UğS, s.65)

BÖLÜM III

HOTEN – İÇ ANADOLU AĞIZLARI BENZERLİKLERİ

1. Ses Benzerlikleri

1.1. Ünlüler

1.1.1. /a/ sesi: Bu ses söz konusu ağızlarda benzerliğin en belirgin olduğu seslerden biridir. Yapılan karşılaştırmada ağızlar arasındaki kullanımında çok fazla farklılık tespit edilmemiştir. Bazı kelimelerin sonundaki ünsüz sesin düşmesi sonucu düşen sesin önündeki ‘a’ ünlüsünün ‘ā’ ya dönüştüğü görülmüştür.

Hoten	İç Anadolu
aq-	aḥ-
ayaq	ayah/ayā(k)
bas-	bas-
halqa	ḥalḥa
qazan	ḡazan
pıçaq	pıçak/pıçā
qapgaq	ḡapā(k)/ḡapaḥ
sağ	sā
sağa	saā/sāa/saḡa
tahta	tāta
yag	yā/yaw
yaqa	yaḥa

1.1.2. /e/ sesi : Bu ses ağızlarda farklılaşmanın en fazla olduğu seslerden biridir, ancak bu farklılaşma kelimelerin anlaşılmasını kısıtlayacak derecede değildir. ‘e’ sesi yaygın kullanımın yanı sıra ‘ä, i, ē, ē,’ biçiminde de karşımıza çıkmaktadır.

Hoten	İç Anadolu
ä:käk/ärkäk /ekek	irkek/irkik
älgäk	eleg
än/en	en
işig/işşik	işşig/işşî
tezäk	tezee/tezek/tezē(k)

1.1.3. /i/ sesi : Bu ses standart kullanımın yanı sıra ‘e’ sesinin yerine çok fazla kullanılmaktadır.

Hoten	İç Anadolu
bi/bire	bi/bī
biye/buye	bīra
cigirme/yigirmä	yīgirmi/yīmi
çikat-	çihard-
kiş	ğış
kişi/kşi	gişi
kit-	gid-
kiyi	ğıyı
tih-	dih-
tikän~tkän	tiken
yiñnä	inne

1.1.4./o/ sesi :Bu ses farklı kullanımın en az olduğu seslerden bir tanesidir.

Hoten**İç Anadolu**

bopa/boqça

boğça/bohça/boqça

o:ğaq

orā(k)/orah/orāh/orāk

oğlak

oğlah

ok

oh

oku-/oqa-/uku-

ohu-

orta/ottur

ortu

otuz

otuz

ovçi

avcu

poq~pox

boh

qo:q-~qo:x-

ğóq-

qopar-

ğubar-

1.1.5. /ö/ sesi: Hoten ağzında bu sesin yer aldığı başlayan bazı kelimeler standart Türkiye Türkçesi ile benzerlik göstermektedir.

ö:däk/ödäk, öç, öl-, öltür-/ölür-/ötür-/ötüy-/ötüyvet-, ölüm, ör-

1.1.6. /u/ sesi: Bu ses özellikle Hoten ağzında ‘a, o ve ü’ sesinin yerine kullanılmış, ancak sesin standart kullanımı da yaygındır.

Hoten**İç Anadolu**

buğday

būday/buyday

hotun

hātın

qo-/quy-/qoy-

ğo-/Ḳō-

qubul

ğabul

qurut

ğurd/ğürt/ğut

ķuř/ķuř	ġuř/ġúř
ķuřluh/ķüçlük/ķüřlük	ġúřlü
ķürek	ķúrek
otuz	otuz
gum	ġum
uç-/uş-	uş-
ura	ūra
yu-	yu-/yū-
yuņ	yúñ

1.1.7. /ü/ sesi: Bu ses de en az deġiřime uġrayan seslerdendir. Bazı kelimelerde ‘i ya da ú’ seslerine deġiřmiştir.

Hoten	İç Anadolu
çüş-	tüş-
ġül	ġúl
ķiçig	ġuccük/ġúçüg/ġúçcük
ķürek	ķúrek
ķüz	ġuz
tütün	tütün
üç	úç/üç/üş
üläř~úläř~- öleř-	üleş-
üst	üs
üşşü-	öşü-
yüklä-	yúkle-

1.2. Ünsüzler

1.2.1. /b/ ve /p/ sesi : ‘b’ ünsüzünün kelime başında ‘p’ olarak kullanılması hem Hoten ağzında hem de İç Anadolu ağzlarında benzer şekilde bir kullanıma sahiptir. Elimizdeki örneklerden sadece Yz. yöresine ait ‘mana (bahane)’ kelimesinde ‘b’ sesi ‘m’ sesine dönüşmüştür.

Hoten	İç Anadolu
a:pa	arpa
bağ/béğ	bā/bāğ
bas-	bas-
baza	bazar
bék-	bağ-/bağ-/bek-
bek	bek/beK
bıltuy	bıldır
bi/bire	bir/bī
biye/buye	bīra
bopa/boğça	boğça/boğça/boğça
buğday	būday/buyday
padişa/padşa	padīşa(h)/ padīşāñ/pātīşa
parça	parça/pāre
patla	patla
pıçaq	pıçaq/pıçā
pış-~pış-	biş- /Piş-

1.2.2. /d/ ve /t/ sesi : ‘d’ ve ‘t’ sesleri özellikle kelime başlarında birbirinin yerine kullanılmış şekilde karşımıza çıkmaktadır. Türkiye Türkçesinde kelime başındaki ‘d’ sesi

Hoten ağzında genellikle ‘t’ olarak kullanılmıştır, bu benzer kullanıma İç Anadolu ağızlarında az da olsa rastlanmaktadır.

Hoten	İç Anadolu
tikān~ tkān	tiken
toqqus/toqquz	toquz/dohuz
tö:t/töt/tört	död/död/döt

1.2.3. /g/-/ğ/-/ğ/-/ğ/-/k/-/k/-/q/ sesi: Hoten ve İç Anadolu ağızları karşılaştırıldığında söz konusu seslerin kullanıldığı kelimelerin birbirine çok yakın bir kullanıma sahip olduğu görülmektedir. Hoten ağzında kelime ortası ve sonunda kullanılan ‘q’ sesinin İç Anadolu ağızlarında bazı kelimelerde ‘h’ olarak kullanıldığına da rastlanmaktadır.

Hoten	İç Anadolu
a:qa/a:gı	arha
aq	a/aq
ayaq	ayah/ayā(k)
qa-/qal-	ğal-/qa-/qal-
qazan	ğazan
kişi/kşi	gişi
kit-	git-
qoq-	ğoq-/gorh-
kürek	kürek
qamça	ğamçı
qaymaq	ğaymağ
qızar-	ğızar-

qum	ğum
quş	ğuş
suğak/sogak/soğaq/soğuk	sooḥ/souḥ/sovuḥ

1.2.4./r/ sesi: Bu sesin Hoten ağzında kelime ortası ve sonunda genellikle düştüğü görülmektedir, ancak birçok kelimedede de aynen korunmuştur. Bazı örneklerde de söz konusu sesin ‘y’ sesine dönüştüğü görülmektedir.

Hoten	İç Anadolu
ä:käk/ärkäk/ekek	irkek/irkik
a:qa/a:gı	arḥa
baza	bazar
be-/bér-/ve-/ver-/vir-	vir-
biltuy	bıldır
bi	bi
kömü:	ḳómür
orta/ottur	ortu
parça	parça/pāre
qar/gay	ğar
qaya	ğara
tö:t/töt/tört	död/död/döt
sıyt	sılt

1.2.5./s/ sesi: Bu ses Hoten ağzı ve İç Anadolu ağızları arasında farklılığın en az olduğu seslerden birisidir.

Hoten	İç Anadolu
bas-	bas-

çaç/sāç	saş
çaçqan	sıçan
ķassap	ğassap
qısqa	ğısa/ğıssa
sağ	sā
sağa	saā/sāa/sağa
saman	sam/saman
sanduk/sanduk	sandıh
sat-	sad-/sat-
sıyt	sılt
suğak/sogak/soğaq/soğuk	sooh/souh/sovuḥ
süt	süd

1.2.6./ş/ sesi:

Hoten

çaç/sāç
çüş-
işig/işşik
ķiş
ķişi/ķşi
ķuş/ğuş
kuşluh/küçlük/küşlük
şār/şer
şeyit

İç Anadolu

saş
tüş-
işşig/işşî
ğış
gişi
ğúş
ğúşlü
şear/şeer/şēr/şehar/şēḥir/şēir/şiyer
şeyit

taş	daş
uç-/uş-	uş-
uşak	uşā(k)/uşah
ülüş-~ülüş-~ölüş-	üleş-
üşüşü-	öşü-

2. Şekil (Morfolojik) Benzerlikleri

2.1. Yapım Ekleri

2.1.1. İsimden İsim Yapma Ekleri

2.1.1.1. hğ/-liğ/lik/luğ/luk/lük: Hoten ağzında bu eklerle yapılan isimler yer, meslek, alet, topluluk, vasıf, bağlılık, aitlik gibi anlamları ifade ederler. İç Anadolu ağızlarında bu eklerin yanı sıra ‘-lı/-li/-lu/-lü/-lıh/-luh/-nı/-ni/-nu/-nü/-nıh/-nuh/-nıĶ/-nik’ şekillerine ne rastlanmaktadır. Bu gibi bazı ses değişikliklerinin haricinde ekin genel işlevinde herhangi bir farklılık yoktur.

başlıh, durgunnuh, donnuh, gelinnik, ğadınnı, hahsızlıh, ırahmatlıh, iPlık, kullük

2.1.1.2. –siz: İsimlere gelerek ismin ifade ettiği anlama menfilik kazandıran ektir. Hoten ağzındaki kullanımlarda bu ünlü uyumuna girmeden kullanılırken İç Anadolu ağızlarında genellikle bu uyum gözetilmektedir. İç Anadolu ağızlarındaki bazı örneklerde söz konusu ekin ‘-sıs’ şeklinde de kullanıldığı görülmektedir.

baçaşsız, soyādsıs _olmas, susuz, rātsız ‘rahatsız’, uyhusuz

2.1.1.3. –gi/-ği/-ki/-ki: Yer ve zaman isimlerine gelerek zamir ve sıfat olarak kullanılan isimler türeten bu ekler aynı zamanda içinde bulunma, bağlılık ve aitlik ifade eder. İç Anadolu ağızlarında ek karşımıza /-hı/ şekliyle de çıkmaktadır.

āşamhı, esgiki, şincikiler, şindiki

2.1.1.4. –çi: Her türlü ismin sonuna gelerek onlarla ilgili meslek sıfatları, uğraşma isimleri yapan bu ek Hoten ağzında sadece bu şekliyle kullanılmakta; ancak İç Anadolu ağzlarında görev ve anlam yönünden aynı olmakla beraber ekin ‘-cı/ -ci/, -cu/ -cü’ şekilleri de kullanılmaktadır. Ek bazı İç Anadolu ağzlarında sadece tonlu şekliyle kullanılmaktadır.

dağdilöcü, esgici, ğınacı, ğuzucu, kómürcü, icci ‘işçi’

2.1.1.5. –daş/-deş: İsimlere gelerek mekân ifade eden, ortaklık bildiren isimler türetir. Ek hem Hoten ağzında hem de İç Anadolu ağzlarında aynı anlam ve görevde kullanılmaktadır. İç Anadolu ağzlarında ek ünlü uyumuna girerken Hoten ağzında genellikle bu uyum önemsenmemiştir.

arkadaş, çādaş ‘çağdaş’, ğardeşlerim, yoldaş

2.1.1.6. –istan: Millet veya boy isimlerine gelerek o millet veya boyun yaşadığı ülkeyi ifade eden isimler türetir. Ek söz konusu ağzılarda aynı anlam görevde kullanılmaktadır.

bulğaristan

2.1.1.7. –inçi/-unçi/-ünçi: Sayı isimlerine gelerek sıra, derece ifade eden isimler türeten bu ek İç Anadolu ağzlarında ‘-ıncı/-inci, -uncu/-üncü’ şekillerinde kullanılmaktadır.

birinci, doğuzuncu, ikinciyi, üçüncüsünde, yidinci

2.1.2. İsimden Fiil Yapma Ekleri

2.1.2.1. –a/-e: Hoten ağzında genellikle tek heceli isimlerden fiil türetir, bazen iki heceli kelimelerde de aynı görevde kullanılan bu ek aynı kullanım özelliğiyle İç Anadolu ağzlarında da kullanılmaktadır.

boşalmış, ğanadı, oynarığ, yaşayannar

2.1.2.2. –la/-le: Çeşitli isimlere gelerek onları filleştirir. Hoten ağzında bu ekin genellikle ‘-la’ şekli kullanılırken İç Anadolu ağzlarında ekin her iki şekli de ünlü uyumuna uygun şekilde kullanılmaktadır.

demleyim, hazırlarığ, oyalallar, uçığladı

2.1.2.3. –lan/-len: İsimlere gelerek ismin ifade ettiği şeyi üzerinde bulundurma, kendi kendine yapma bildiren fiiller türetir.

datlandırırđı, evlenmiye, umutlanmış, huylandı

2.1.2.4. –laş/-leş: Genellikle müşareket, bazen dönüşlölük ifade eden fiiller türetir. Ek, Hoten ve İç Anadolu ağızlarında aynı anlam ve görevde kullanılmaktadır.

billeşdi, gözelleşdi, rahatlaşdırdı, yirleşmiş

2.1.2.5. –lat/-let: İsimlere gelerek geçişli fiiller türetir.

yoklat

2.1.2.6. –ay/-ey: Ek genellikle sıfatlardan fiiller türetir. Hoten ağızında isimlere gelerek ondan fiil türeten bu ek aynı anlam ve görevde İç Anadolu ağızlarında ‘-al/-el, -ıl/-il/-ul/, -ül’ şekliyle kullanılmaktadır. Örneğın: Hoten ağızındaki *azay-* fiili İç Anadolu ağızlarında *azal-* olarak kullanılmaktadır.

boşaltdı, çoğalmış, sertelecek

2.1.3. Fiilden İsim Yapma Ekleri

2.1.3.1. –ğü: Fiillere gelerek fiilin ifade ettiğı hareketle ilgili çeşitli nesnelere bildirir. İç Anadolu ağızlarında ek ‘-kı/-gı/-gi/-ğı/-ğı/-ğü/-ğü’ şekillerinde kullanılmaktadır.

aşğıda, çalgı ‘çalı süpürgesi’, örgüsü, sergi

2.1.3.2. –ma/-me: Fiil tabanlarına gelerek kalıcı nesne isimleri türeten bu ek söz konusu ağızlarda işlek bir ek olarak kullanılmaktadır. İç Anadolu ağızlarında ekin ünlüsünün yer yer daraldığı görölmektedir.

annaşma, aramıya, daşıması, düzmüye, ğıyma, salmıya, yımışamıya, yoşlama

2.1.3.3. –añ: Fiillere gelerek fiilin ifade ettiğı hareketle ilgili isimleri türeten bu ek İç Anadolu ağızlarında aynı anlam ve görevde ünlü uyumuna uygun olarak kullanılmaktadır.

düzen/düzen, etenlere, ğalan ‘artık’, işen, idennere

2.1.3.4. –ř/-iş/-uş/-üş: Çeşitli fiillere gelerek hareket isimleri türetir. Söz konusu ağızlarda çok sık kullanılan bu ek ünlü uyumlarına uygun bir şekilde kullanılmaktadır.

dikiş, giriş, ğörüş

2.1.3.5. –ç: Fiillere gelerek aşırılık ifade eden isimler türetir.

seviç ‘sevinç’, utancından

2.1.3.6. kan: Fiillere gelerek unvan ve sıfat türetir. İç Anadolu ağızlarında ‘-gan/-gen/-ğın/-kan/-ken/ şekillerine rastlanır.

alışganlık/alışgımñ, çalışgan

2.1.4. Fiilden Fiil Yapma Ekleri

2.1.4.1. Edilgenlik Eki /-l-/: Fiil kök ve gövdelerine gelerek pasiflik ifade eden edilgen kelimeler türetir. Hoten ağızında ünlüyle biten tek heceli *de-* fiilinde –y- yardımcı sesini alırken diğer fiillerde ünlü uyumuna göre –a-/-e-/-i- yardımcı ünlülerini alır. Bu ek İç Anadolu ağızlarında ünlü uyumlarına uygun olarak aynı anlam ve görevde kullanılmaktadır.

dıhıldı, ğıyıldı, vurulduğ

2.1.4.2. Dönüşlülük Eki /-n-/: Hoten ağızında ünlü ile biten çok heceli fiillerle ünsüzle biten tek ve çok heceli fiillere getirilir, kendi kendine yapma veya olma ifade eder. Bu ek İç Anadolu ağızlarında hem edilgenlik hem de dönüşlülük ifade eder.

denmiş, foturaf çekinirdi, soyunur, tağınsıñ

2.1.4.3. İşteşlik Eki /-ş-/: Bu ek Hoten ağızında sonu ünlü ile biten fiillere getirilen bu ek hareketin karşılıklı ve beraber yapılma anlamı verir. Ek aynı anlam ve görevde İç Anadolu ağızlarında da kullanılmaktadır.

anlaşdıysa, annaşmamış, gúlüşüyollar, oynaşırdım

2.1.4.4. Geçişlilik Eki /-ar-, -er-, -ür-/: Bu ek Hoten ağızında sonu ünsüzle biten tek heceli fiillere getirilir. Söz konusu ağızlarda geçişsiz bazı fiillere gelerek onları geçişli hâle getirir.

bişiricāñ/bişirriK, çıhartmiyē, ğızartmalığ

2.2. Çekim Ekleri

2.2.1. İsim Çekim Ekleri

2.2.1.1. Çokluk Eki: Ortak Türkçede çoğul eki /-lar,-ler/ dir. Hoten ağzında bu ek aynı görevde kullanılır, ancak bu ekin yanında çokluk ifade etmek için /-la, -le, -li, -liri/ şekilleri de kullanılır. İç Anadolu ağızlarında genellikle ‘-lar/-ler’ olarak kullanılan çokluk eki ilerleyici benzeşme sonucunda ‘-nar/-ner, -na’ olarak da kullanılmaktadır.

bayramlar, bunar, idenner, insannar, onar, yağınnar

2.2.1.2. İyelik(Aitlik-Sahiplik) Ekleri

İyelik ekleri ismin karşılıdığı nesnenin bir şahsa veya bir nesneye ait olduğunu ifade eder.

Teklik I. şahıs (-m/-im/-em/-um/-üm)

aça-m ‘ablam’, ağainam ‘erkek kardeşim’, çiyarım ‘yüzüm’,hever-im ‘haberim’, maşukum ‘sevgilim’, öy-em ‘evim’ (Hoten)

ahlım, ayahlar-ım, baba-m, dıblama-m-ı (İç Anadolu)

Teklik II. Şahıs (-ñ/-iñ/-uñ/-üñ)

et-iñ (Hoten)

at-iñ, bebē-n, ğaynanna-ñ, hala-ñ (İç Anadolu)

Teklik III. Şahıs (-i/-si)

kitap-i ‘kitabı’, aça-si ‘ablası’, ana-si ‘annesi’, kevre-si ‘mezarı’, payda-si ‘faydası’, siğni ‘kız kardeşi’ (Hoten)

anne-si-ne, ekmeēñ kepee ‘ekmeğin keğegi’, ħala-sı-n-a, yangı-sı (İç Anadolu)

Çokluk I. şahıs (-miz/-imiz/-umuz/-ümüz)

ana-miz ‘annemiz’, bova-miz ‘dedemiz’, maķset-imiz ‘maksadımız’ (Hoten)

arħa-mız-a, āvlu-mus-da ‘havlumuzda’, ölü-müz-ü (İç Anadolu)

Çokluk II. Şahıs (-ñlar/iñlar/uñlar/üñler)

dadañlar ‘babanız’ (Hoten)

avcu-ñuz-u, eşyalar-(ı)ñız-da, úsd-(ú)ñüz-de ‘üstünüzde’(İç Anadolu)

Çokluk III. Şahıs: Hoten ağzında herhangi bir ek kullanılmazken İç Anadolu ağızlarında Çokluk III. şahıs için ‘-lArı’ eki kullanılmaktadır.

dayı-ları, eğlence- leri (İç Anadolu)

2.2.2. Fiil Çekim Ekleri

2.2.2.1. Şahıs Ekleri

Fiil çekimlerinde kullanılan ve eylemi kimin yaptığını bildiren eklerdir. Türkçede kullanılan üç tip şahıs eki (zamir kökenli, iyelik kökenli, emir kökenli) hem Hoten hem de İç Anadolu ağızlarında kullanılmaktadır; ancak söz konusu ağızlarda ses ve şekil yönünden önemli farklılıklar vardır. Farklılığın en az olduğu ekler ise iyelik menşeli şahıs ekleridir.

2.2.2.2. Kipler

Fiillerin zaman ve anlam özelliğine göre çeşitli eklerle biçimlenmesine kip denir.

2.2.2.2.1. Basit Kipler

Görülen (Bilinen) Geçmiş Zaman: Hoten ağzında /-di-/ şeklindedir ve iyelik menşeli şahıs ekleriyle çekime girer. /-di/ ekli görülen geçmiş zamanın olumsuz fiil tabanına *-ma/-me* olumsuzluk ekinin getirilmesiyle, soru şekli de *-mu/-ma* soru edatının getirilmesiyle olur. İç Anadolu ağızlarında ek genel olarak ünlü ve ünsüz uyumlarına girer.

Duyulan (Öğrenilen) Geçmiş Zaman:

Ekin kullanımı Hoten ve İç Anadolu ağızlarında farklılık göstermektedir. Hoten ağzında zamir menşeli tipler /-ğan, -қан, -kan, -gen, -ken/ ekleriyle, duyulan geçmiş zamanın olumsuz fiil köküne *-ma/-me* ekinin getirilmesiyle yapılırken iyelik menşeli tipler ise /-(i,-u,-ü)p(-ti,-tu)/ ekinden sonra şahıs ekleri getirilerek oluşturulur. Olumsuz şekli fiil tabanına *-ma/-me* ekinin getirilmesiyle yapılır.

Şimdiki Zaman: Hoten ağzında şimdiki zaman çekimi fiil kök ya da gövdelerine /-vatı-, -vétı-/ ekleri getirilerek oluşur. Olumsuz çekimi ise yine fiil kök ya da gövdelerine *-may/-mey* eki getirilerek oluşur.

Hoten ağzında şimdiki zaman çekiminin bir başka tipi fiil kök ya da gövdelerine /-glik, -gilig, -ğlig, -gülük, -guluğ, -ağlık, -klik/ eklerinin getirilmesiyle yapılır.

İç Anadolu ağızlarında şimdiki zaman eki olarak standart Türkiye Türkçesine uygun olarak genellikle ‘-yor’ eki kullanılmaktadır. Üçüncü çokluk şahısta bu ek ‘-yol’ olarak kullanılmakta, diğer çekimlerde de genellikle ekteki ‘-r’ sesi düşmektedir.

Geniş Zaman: Geniş zaman çekimi olumlu ve olumsuz olmak üzere iki ayrı tiptedir. Hoten ağızında geniş zamanın çekimi fiil kök ya da gövdelerine gelen *-r-*, *-ar-/er-*, *-ur-/ür-* eklerine şahıs eklerinin getirilmesiyle oluşur. Olumlu geniş zaman, zamir menşeli şahıs ekleriyle çekimlenir. Çokluk ikinci şahıs çekiminde şahıs eki olarak *-siz* ekini kullanır. Çokluk üçüncü şahıs çekimi Hoten ağızında teklik üçüncü şahıs çekimi gibidir. Olumsuz şekli fiil kök ya da gövdelerine *-mas-*, *-mes-* olumsuzluk ekine zamir menşeli şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır.

Bunların dışında üçüncü şahıs teklik ve çokluk için fiil kök ya da gövdelerine *-idui – du*, *-itu*, *-to* eklerinin getirilmesiyle de geniş zaman çekimi yapılır. Olumsuz şekli ise yine fiil kök ya da gövdesine *-ma/-me* ekinin getirilmesiyle yapılır.

Gelecek Zaman: Hoten ağızında gelecek zaman çekimi fiil kök ya da gövdelerine *-i* ekinden sonra şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır. Hoten ağızı ile İç Anadolu ağızlarındaki farklılığın en belirgin örneklerinden olan bu çekim İç Anadolu ağızlarında *-acak/-ecek* şekline bağlı olarak kullanılmaktadır.

Şart: Hoten ağızında ve İç Anadolu ağızlarında şart çekimi *-sa*, *-se* şart ekine iyelik menşeli şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır.

3. Sözcük Türleri

3.1. Sıfat (Ön Ad)

Nesneleri vasıflandırma(niteleme) ve belirtme suretiyle karşılayan kelimelerdir. Hoten ağızında da işlevi aynıdır.

3.1.1. Vasıflandırma (niteleme) Sıfatları: Önüne geldiği isimlerin vasıflarını (renk, durum, biçim) bildiren sıfatlardır. Hoten ağızındaki birçok sıfatın ses, şekil ve anlam bakımından İç Anadolu ağızlarındaki birçok kelimeyle ortak olduğu görülmektedir. Bu kelimelerden bazıları:

aç, ak/aķ, az, bek/pek, hoş, ğara/kara/ķara/qara, ulu/uluq, yeñi, yeşil/yeşil

3.1.2. Belirtme Sıfatları: Önüne geldikleri isimleri çeşitli yönlerden belirten sıfatlardır.

İşaret Sıfatları: Hoten ağzına ait aşağıdaki örnekler incelendiğinde bazı ses değişikliklerinin yanında işaret sıfatlarının İç Anadolu ağzlarıyla benzerlik gösterdiği görülmektedir. İç Anadolu ağzlarında bunlardan farklı olarak ‘şu’ işaret sıfatı yer yer ‘şo’ şeklinde söylenmektedir.

avu<a+u ‘işte o, o’, bayaka ‘önceki, yukarıda belirtilen’, bayıqı ‘önceki, deminki’, eşu<a+şu ‘işte şu, bu’, mavu<mana+bu ‘işte bu, bu’, munu<mana+bu ‘işte bu, bu’, muşu<mana+şu ‘işte bu, bu’, uşu<u+şu ‘şu’

Sayı Sıfatları:

Asıl Sayı Sıfatları:

Hoten	İç Anadolu
bir/bi/bii/biy ‘bir’	bi/bir
işke/işkki/şikki ‘iki’	iki
üç’üç’	uç/üç/üş
tö/tö:t/töt/tört ‘dört’	dörd/döt/död
beş ‘beş’	beş
altä/alte/altı ‘altı’	altı
yete/yeti/yettä/yetti ‘yedi’,	yedi/yèdi/yidi
sekiz/sekkiz ‘sekiz’	sekiz
toqqus/toqquz/tokuz ‘dokuz’	doğuz
on/om/un ‘on’	on, om beş
cigirme/yigi:mä/yīgimä ‘yirmi’	yīmi/yirmi
otuz ‘otuz’	otuz
kıh/kık/kīk/ ‘kırk’	ğıh/ğīh/ğırh/kırk

ällik/ellik ‘elli’	elli
atmış/atmış ‘altmış’	atmış/altmış
yetmiş ‘yetmiş’	yetmiş
seksen ‘seksen’	seksen
tohsen ‘doksan’	doksan
yüz ‘yüz’	yüz
mıñ/miñ ‘bin’	biñ

Sıra Sayı Sıfatları:

Hoten	İç Anadolu
birinçi ‘birinci’	birinci
işkinçi ‘ikinci’	ikinci
tötinçi ‘dördüncü’	dördüncü
sekkizinçi ‘sekizinci’	sekizinci
onunçi ‘onuncu’	onuncu

Belirsizlik Sıfatları: Önlerine geldikleri isimleri belirsiz olarak bildiren sıfatlardır.

Hoten	İç Anadolu
bezen/bezi ‘bazı’	bazı
pütün ‘bütün’,	bütün
başka ‘başka’	başğa
her ‘her’	her

3.2. Zamir (Adıl)

Nesneleri temsil veya işaret suretiyle karşılayan kelimelerdir.

3.2.1. Şahıs Zamirleri:

Hoten	İç Anadolu
män/me/men/ ‘ben’	ben
sen ‘sen’	sen
a/u ‘o’	o
biz ‘biz’	biz
sez/sile/siz ‘siz’	siz
silei/sili ‘siz(sen’in kibar şeklidir)’	siz
ala<ular ‘onlar’	onlar/onnar

3.2.2. İşaret (gösterme) Zamiri: Nesnelere işaret etmek, göstermek suretiyle ifade eder.

Hoten	İç Anadolu
ma/mavu/mu ‘bu’	bu
uşu ‘şu’	şo/şu
u ‘o’	o

3.2.4. Belirsizlik Zamiri: Varlıkları belirsiz bir şekilde ifade eden zamirlerdir.

Hoten	İç Anadolu
başka ‘diğeri, başkası’	başka

3.2.5. Soru Zamiri: Varlıkları soru şeklinde temsil ve ifade eden zamirlerdir.

Hoten	İç Anadolu
kem/kim ‘kim’	kim
nim<nime ‘ne’	ne/ney

3.3. Zarf (Belirteç)

3.3.1. Zaman Zarfları: Eylemin zamanını bildiren zarflardır.

Hoten

ahşam ‘akşam’

biltuy ‘geçen yıl’

emdi ‘şimdi’

keçä ‘akşam’

kéçe ‘gece’

İç Anadolu

ahşam/akşam/āşam

bıldır

hinci/hindi/şinci/şindi

gece/gice

gece/gice

4. Leksikolojik Benzerlikler

aq- ‘akmak’ : **ah-** ‘akmak’ (Krş., Nğ.)

ä:käk/ärkäk ‘erkek’ : **irkek/irkik** ‘erkek’ (Nğ.)

ä:käk/ärkäk/ekek ‘erkek’ : **irkek** ‘erkek’ (Krş.)

a:pa ‘arpa’ : **arpa** ‘arpa’ (Nğ.)

a:qa/a:gi ‘arka’ : **arha** ‘arka, vücudun arka tarafı’ (Nğ.)

aq ‘ak, beyaz’ : **a/aq** ‘ak, beyaz’ (Nğ., Yz.)

älgäk ‘elek’ : **eleg** ‘elek, bulgur vs. eleme aleti’ (Nğ.)

älik ‘sayı adı 50’ : **elliğ** ‘sayı adı 50’ (Nğ.)

Alla ‘Allah’ : **allā/allāh/allāk/allūh** ‘Allah’ (Krş., Nğ.)

än/en ‘en, genişlik’ : **en** ‘en, parça, bölme’ (Nğ.)

atmış ‘sayı adı 60’ : **atmış/ätmiş** ‘sayı adı 60’ (Krş., Nğ.)

ayaq ‘ayak’ : **ayah/ayā(k)** ‘ayak’ (Krş., Nğ., Yz.)

ayle (Ar.) ‘aile, ocak’ : **ayle/āyla** ‘aile’ (Aks., Ky., Krş., Yz.)

bağ/béğ ‘bağ’ : **bā/bā(ğ)** ‘bağ, iplik’ (Nğ., Yz.)

bana ‘bahane’ : **mana** ‘bahane’ (Yz.)

bas- ‘basmak’ : **bas-** ‘basmak, ekmek kırıntılarını yoğurda katma işlemi’ (Nğ.)

baza ‘pazar, çarşı’ : **bazar** ‘Pazar, haftanın belirli günlerinde açılan alışveriş yeri’ (Nğ.)

be-/bér-/ve-/ver-/vir- ‘vermek’ : **vir-** ‘vermek’ (Krş.)

bék- ‘bakmak’ : **bah-** ‘bakmak, hoşlanmak’/**baq-bek-** ‘bakmak, görmek’ (Nğ. Krş.)

bek ‘pek’ : **bek/beK** ‘pek’ (Krş., Yz.)

biltuy ‘geçen yıl’ : **bıldır** ‘geçen yıl’ (Ky., Krş., Nğ., Yz.)

bi ‘bir’ : **bi** ‘bir’ (Krş., Yz.)

bi ‘bir’/**bire** ‘bir, herhangi bir’/**bir** ‘bir’ : **bī** ‘bir, herhangi bir’ (Nğ.)

birdek ‘denk’ : **deK** ‘denk’ (Ky.)

biye/buye ‘bura, bu yer’ : **birā** ‘bura, bu yer’ (Nğ.)

bopa/boğça ‘bohça’ : **boğça/boğça/boğça** ‘bohça’ (Nğ.)

buğday ‘buğday’ : **būday/buyday** ‘buğday’ (Aks., Nğ.)

cigirme/ yigi:mä ‘sayı adı 20’ : **yiğirmi/yīmi** ‘sayı adı 20 (Krş., Nğ.)

çaç/sāç ‘saç’ : **saş** ‘saç’ (Krş.)

çaçqan ‘fare’ : **sıçan** ‘sırçan, fare’ (Nğ.)

çikat- ‘çıkartmak’ : **çihard-** ‘çıkartmak’ (Nğ.)

çok- ‘çökmek, batmak’ : **çók-** ‘çökmek’, **çöküncü** ‘çökünce’ (Nğ., Yz.)

çömçä ‘kepçe’ : **çömçe** ‘kepçe’ (Aks.)

çüş- ‘düşmek’ : **tüş-** ‘düşmek’, **düştü** ‘düştün mü’ (Nğ., Yz.)

dan ‘tane’ : **dane/dene** ‘tane, adet’ (Aks., Nevşehir, Nğ., Ky., Yz.)

di- ‘demek, söylemek’ : **dinir** ‘denir’, **dir** ‘der’, **dirik** ‘deriz’, **dirkene** ‘derken’, **diseñ** ‘desen’, **diyecām** ‘diyeceğim’, **diyinci** ‘deyince’, **diyoh** ‘diyoruz’, **diyollar** ‘diyorlar’ (Yz.)

duva ‘dua’ : **doa** ‘dua’ (Nğ.)

ekek ‘erkek’ : **irkek/irkik** ‘erkek’ (Nğ.)

en ‘en, genişlik’ : **en** ‘en, parça, bölme’ (Nğ.)

evalla ‘evvel, önce’ : **ëvel/evel/evëlsi** ‘önce, öncede, eskiden, öncesi, önceden’ (Ky.)

gilem toğu- ‘kilim dokumak’ : **doğu-** ‘halı, kilim dokumak’ (Nğ.)

golli-/aldi- ‘kandırmak’ : **yaldad-** ‘kandırmak’ (Aks.)

gül ‘gül’ : **ğül** ‘gül’ (Krş., Nğ.)

halğa ‘halka’ : **halğa** ‘halka’ (Nğ.)

hotun ‘hatun’ : **hātın** ‘hatun, kadın’ (Krş.)

işig/işşik ‘kapı, eşik’ : **işşig/işşii** ‘eşik, merdiven; eşiği, ev kapılarının önündeki yükselti’ (Aks., Nğ.)

ka- ‘kalmak’ : **ğal-/ka-/qal-** ‘kalmak’ (Nğ., Yz.)

käl-/ke- ‘gelmek’ : **gē-** ‘gelmek’ (Nğ.)

kasap ‘kasap’ : **ğasaplıh** ‘kasaplık’ (Yz.)

- ķazan** ‘kazan’ : **ġazan** ‘kazan, büyük yemek pişirme kabı’ (Krş., Nğ.)
- kiçig** ‘küçük’ : **ġuccük/ġúççüġ/ ġúççük** ‘küçük’ (Aks., Krş.)
- ķih** ‘sayı adı 40’ : **ġih/ġirh** ‘sayı adı 40’ (Krş., Nğ., Yz.)
- ķiř** ‘kış’ : **ġiř** ‘kış’ (Krş., Yz.)
- ķiři/ķři** ‘kişi’ : **ġiři** ‘kişi’ (Krş.)
- ķit-** ‘gitmek’ : **ġid-** ‘gitmek’ (Nğ.)
- ķiyi** ‘kıyı, kenar’ : **ġıyı** ‘kıyı, kenar, sınır anlamlarında’ (Nğ.)
- ķo-/ķuy-/qoy-** ‘koymak’ : **ġo-/Ķō-** ‘koymak, kabul etmek’ (Krş., Nğ.)
- ķoķ-** ‘korkmak’ : **ġóķ-/ġorh** ‘korkmak, çekinmek’ (Nğ., Yz.)
- ķöm-** ‘gömmek’ : **ġóm-/ķóm-** ‘gömmek, defnetmek’ (Nğ.)
- ķömü:** ‘kömür’ : **ķómür** ‘kömür’ (Krş.)
- ķöz** ‘göz’ : **ġóz** ‘göz’ (Krş.)
- ķözlä-** ‘gözlemek’ : **ġözle-/ġözle-** ‘gözlemek, beklemek’ (Aks., Krş.)
- ķubul** ‘kabul’ : **ġabul** ‘kabul’ (Nğ.)
- ķurut** ‘kurt’ : **ġurd/ġürt/ġüt** ‘kurt, meyve ve sebzelerden çıkan hayvan’ (Krş., Nğ.)
- ķuř/ķuř** ‘kuş’ : **ġúř** ‘kuş’ (Nğ.)
- ķuřluh/ķüçlük/ķüřlük** : **ġúřlü** ‘güçlü’ (Krş.)
- ķürek** ‘kürek’ : **ķúrek** ‘kürek’ (Nğ.)
- ķüz** ‘güz’ : **ġúz** ‘güz, sonbahar mevsimi’ (Krş., Nğ.)
- män/mi** ‘ben zamiri’ : **men** ‘ben zamiri’ (Nğ.)
- meselen/meslen** ‘mesela, örneġin’ : **mesele/mesälä/meslä** ‘mesela’ (Nğ.)
- musuman** ‘müslüman’ : **münüslüman** ‘müslüman’ (Krş.)
- o:ġaq** ‘orak’ : **orā(k)/orah/orāh/orāk** ‘orak, ekin işleme aleti’ (Krş., Nğ.)
- oġa/oġal/oġal/oġul/uġal/uġal** ‘oġul, erkek evlat’ : **öl/ölan/ool/oul/uġlan** ‘oġul, erkek evlat’ (Ky., Krş., Yz.)
- oġlak** ‘keçi yavrusu’ : **oġlah** ‘oġlak’ (Krş.)

ok ‘ok’ : **oḥ** ‘ok’ (Krş.)

oku-/oqa-/uku- ‘okumak’ : **oḥu-/oḥu-** ‘okumak’ (Krş., Nğ.)

oltu-/otu/otur- ‘oturmak’: **otururduḥ** ‘otururduk’, **otururkene** ‘otururken’ (Yz.)

orta/ottur ‘orta’ : **ortu** ‘orta’ (Krş.)

otuz ‘sayı adı 30’ : **otuz** ‘sayı adı 30’ (Nğ. 2012, s.92)

ovçi ‘avcı’ : **avcu** ‘avcı’ (Krş., Nğ.)

öltür-/ölür-/ötür-/ötüy-/ötüvet- ‘öldürmek’ : **öldürrüm** ‘öldürürüm’ (Yz.)

padişa, padşa ‘padişah’ : **padişa(h)/padişāñ/ pātīṣā** ‘padişah; padişahın’ (Krş., Nğ., Yz.)

parça ‘parça’ : **parça/pāre** ‘parça’ (Krş., Nğ.)

patla ‘balta’ : **palta** ‘balta’ (Krş., Yz.)

pıçaq ‘bıçak’ : **pıçaq/pıçā** ‘bıçak; bıçağı’ (Krş., Nğ., Yz.)

pış-~piş- ‘pişmek’ : **biş-/Piş-** ‘pişmek’ (Krş., Nğ.)

piyade ‘piyade’ : **piyade** ‘piyade’ (Nğ.)

poq~pox ‘bok’ : **boḥ** ‘bok’ (Nğ.)

pütün/pütün ‘bütün’ : **bútún** ‘bütün, tüm hepsi’ (Nğ.)

püşük ‘kedi’ : **pisik** ‘kedi’ (Yz.)

qal- ‘kalmak’ : **ḡal-** ‘kalmak’ (Nğ.)

qamça ‘kamçı’ : **ḡamçı** ‘kamçı’ (Yz.)

qapgaq ‘kapak’ : **ḡapā(k)/ḡapah** ‘kapak’ (Nğ.)

qar/qay ‘kar’ : **ḡar** ‘kar’ (Nğ.)

qarañgu ‘karanlık’ : **ḡaranniḥ** ‘karanlık’ (Yz.)

qaya ‘kara, siyah’ : **ḡara** ‘kara, siyah’ (Nğ.)

qaymaq ‘kaymak’ : **ḡaymah** ‘kaymak’ (Krş., Nğ.)

qıjmq ‘kıyma’ : **ḡıyma** ‘kıyma’ (Nğ.)

qısqa ‘kısa’ : **ḡısa/ḡıssa** ‘kısa’ (Krş., Nğ.)

qız ‘kız’ : **ḡız/ḡī** ‘kız’ (Krş., Nğ., Yz.)

qızar- ‘kızarmak’ : **ġızar-** ‘kızarmak, pişmek’ kış’ (Krş.)

qo:q--qo:x- ‘korkmak’ : **ġólq-** ‘korkmak, çekinmek’, **goġma** ‘korkma’ (Ky., Nğ.)

qopar- ‘kabarmak, çıkmak’ : **ġubar-** ‘kabarmak, hindilerin kabarması’ (Nğ.)

qum ‘kum’ : **ġum** ‘kum’ (Nğ.)

quş ‘kuş’ : **ġuş** ‘kuş’ (Krş.)

sağ ‘sağ’ : **sā** ‘sağ’ (Krş., Yz.)

sağa ‘sana’ : **saā/sāa/sağa** ‘sana’ (Krş., Nğ.)

saman ‘saman’ : **sam/saman** ‘ot, sap saman’ (Krş., Nğ.)

sanduk/sanduk ‘sandık’ : **sandıġ** ‘sandık’ (Krş., Nğ., Yz.)

sat- ‘satmak’ : **sad-/sat-** ‘satmak; mec. Kız evladı evlendirmek’, **satakana** ‘satarken’, **satalardı** ‘satarlardı’ (Nevşehir, Nğ., Yz.)

siyt ‘sirt’ : **silt** ‘sirt, vücudun kıyafet giyilen kısmı’ (Nğ.)

sözl:a- ‘söylemek’ : **söle-** ‘söylemek’ (Krş.)

suğak/sogak/soğaq/soğuk ‘soğuk’: **sooġ/souġ/sovuġ** ‘soğuk’ (Krş., Yz.)

süt ‘süt’ : **süd** ‘süt’ (Nğ.)

şär/şer ‘şehir’ : **şear şeer/ şēr/şehar/şēġir/şēir/şiyer** ‘şehir’; **şēre** ‘şehre’ (Krş., Nğ., Yz.)

şeyit ‘şehit’ **şeyit** ‘şehit’ (Krş.)

tağ/tağ ‘dağ’ : **daw** ‘dağ’ (Ky.)

tahta ‘tahta’ : **tahda** ‘tahta, hamuru inceltmek için kullanılan düz tahta’ (Nğ.)

tam ‘tam, eksiksiz’ : **tem** ‘tam’ (Krş.)

tambal ‘don, iç çamaşırı, şalvar’ : **tuman** ‘iç çamaşırı, şalvar’ (Ky.)

tapan ‘ayak tabanı’ : **daban** ‘taban, alt’ (Nğ.)

tara- ‘taramak’ : **dara-** ‘taramak’, **daramış** ‘taramış’ (Nğ., Yz.)

tarap ‘taraf’ : **tarav** ‘taraf, yön’ (Nevşehir, A.Günşen, 2000, s. 498)

taş ‘taş’ : **daş** ‘taş, büyük kaya’ (Ky., Nğ.)

tahta ‘tahta’ : **tāta** ‘tahta’ (Krş.)

tezäk ‘tezek’ : **tezee/tezek/tezē(k)** ‘tezek’ (Aks., Krş., Nğ.)

tih- ‘tıkmak, saklamak, sokmak’ : **dih** ‘tıkmak’, **dihdim** ‘tıktım, soktum’ (Nğ., Yz.)

tikän~ tkän ‘diken’ : **tiken** ‘diken’ (Aks., Krş.)

tohsan/toķsan/toksan ‘sayı adı 90’ : **dohsan** ‘sayı adı 90’ (Krş., Nğ., Yz.)

toku- ‘dokumak; atları hazırlamak’: **dohurudum** ‘dokurdum’, **dohuyacām** ‘dokuyacağım’, (Yz.)

tonur ‘tandır’ : **tandır** ‘ yere çukur kazılarak yapılan bir tür fırın, tandır’ (Aks., Ky., Yz.)

toqqus/toqquz ‘sayı adı 9’ : **toķuz/ dohuz** ‘sayı adı 9’ (Ky., Nğ., Yz.)

tö’tö:t/töt/tört ‘sayı adı 4’ : **död/död/döt** ‘sayı adı 4’ (Ky., Nğ.)

töpä/töpi ‘üst, tepe’ : **depesine** ‘tepesine’ (Yz.)

tuz ‘tuz’ : **duz** ‘tuz’ (Yz.)

tütün ‘duman’ : **tütün** ‘duman’ (Krş.)

uç-/uş-~ uş- ‘uçmak’ : **uş-** ‘uçmak’; **uşdular** ‘uçtular’ (Krş., Yz.)

úçún/uçun/üçün ‘için edatı’ : **uçun/úçún** ‘için edatı’ (Nğ., Yz.)

uçur- ‘uçurmak’ : **uçuruncu** ‘uçurunca’ (Yz.)

ura ‘buğdayı muhafaza etmek için çukur’ : **ūra** ‘un ura, ekmeğin yapışmaması için atılan un’ (Nğ.)

urus ‘Rus’ : **urus** ‘Rus’ (Krş.)

uşak ‘küçük’ : **uşā(k)/uşah** ‘uşak, çocuk’ (Krş., Nğ.)

utur- ‘kaybetmek (oyunda)’; **uturvat** ‘kaybetmek’ : **ütdür-/yitir-** ‘kaybetmek’ (Aks.)

üç ‘sayı adı 3’ : **úç/üç/üş** ‘sayı adı 3’ (Ky., Krş., Nğ., Yz.)

ügän- ‘öğrenmek’ : **öyren-** ‘öğrenmek’ (Krş.)

üläş ~ úläş-~ öläş- ‘paylaşmak’ : **üleş-** ‘paylaşmak’ (Krş.)

üst ‘üst’ : **üs** ‘üst’ (Krş., Yz.)

üşşü- ‘üşüme’ : **öşü-** ‘üşüme’ (Krş.)

vah ‘vakit, zaman’ : **vaħıd/vaħıt** ‘vakit, zaman’ (Krş.)

var-/ver- ‘varmak, gitmek’ : **vardıh** ‘vardık’, **varıcah** ‘varınca’ (Yz.)

var/vey ‘var’ : **varıdı** ‘var idi’ (Yz.)

ver-/vir- ‘vermek’ : **vermeyincek** ‘vermeyince’, **virdine virecâne** ‘verdiğine vereceğine’, **virecâdi** ‘verecekti’, **virecâm** ‘vereceğim’, **viriller** ‘verirler’, **viriyordu** ‘veriyordu’, **virmissim** ‘vermişim’ (Yz.)

yag ‘yağ’ : **yā/yaw** ‘yağ’ (Ky., Yz.)

yama- ‘yamamak’ : **yamalıklı** ‘yama yapılmış nesne’ (Aks.)

yaman ‘yaman’: **yaman** ‘yaman, iyi anlamında’ (Nğ.)

yana ‘yine; bir daha’ : **gene/gine** ‘yine’ (Aks., Ky.)

yaqa ‘yaka’ : **yaḥa** ‘yaka’ (Nğ.)

yäy/ye/ yér/yir ‘yer’ : **yir** ‘yer, mekân, mahal’ (Krş.)

yayaq ‘yaya’ : **yayah/yayaq** ‘yayan’ (Aks., Ky.)

yiñnä ‘iğne’ : **inne** ‘iğne’ (Ky., Yz.)

yirak ‘irak, uzak’ : **yirah/yirak/yirah** ‘irak, uzak’ (Aks., Krş.)

yu- ‘yıkamak’ : **yu- /yū-** ‘yıkamak’, **yüyuncu** ‘yıkayınca’(Aks., Krş., Nğ., Yz.)

yumsaq ‘yumuşak’ : **yımşah** ‘yumuşak’ (Ky.)

yuḡ ‘yün’ : **yúñ** ‘yün’ (Krş., Yz.)

yüklä- ‘yüklemek’ : **yúkle-** ‘yüklemek’ (Krş.)

GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Çağdaş Uygurcanın Hoten ağızı ile İç Anadolu'dan seçmiş olduğumuz beş ilin (Aksaray, Kayseri, Kırşehir, Niğde, Yozgat) ağızlarının ses, şekil ve anlam yönünden karşılaştırıldığı bu çalışmada konuyla ilgili olan çalışmalardan Hoten ağızıyla ilgili 1592 sözcük taranmıştır.

Hoten ağızında özellikle kelime başında kullanılan /k/ ve /t/ seslerinin İç Anadolu ağızlarında /g/ ve /d/ seslerine dönüşmesi dışında önemli bir farklılığın olmadığı tespit edilmiştir. Bu ve diğer ses farklılıkları çoğu örnekte anlaşmayı önemli derecede etkilemeyecek kadardır. Örneğin:

altä, altun, aytuk, ombeş, öltür-, süz, tik-...

Şekil benzerliklerin ortaya konulduğu bölümde görülmüştür ki söz konusu ağızlarda birçok sözcük türü ve ekler bazı ses değişiklikleri haricinde anlam ve görev yönünden benzerdir. Özellikle yapım ekleri bu benzerlik daha belirgindir. Vasıflandırma sıfatları, sayı sıfatları ve durum zarflarından da birçok örneğin yine ses, şekil ve anlam yönünden büyük bir benzerlik gösterdiği tespit edilmiştir.

Leksikolojik karşılaştırmada da görülmüştür ki Hoten ağızından tespit edilen 1610 sözcüğün 166'sının anlamı aynıdır. Burada dikkat çeken bazı sözcükler şunlardır:

çömçä>çömçe, işşik>işşig , ura>ūra, yir>yir, yu->yu-,

Bu çalışmanın sonunda görülmüştür ki birbirinden kilometrelerce uzakta, farklı coğrafyalarda farklı etnik gruplarla kaynaşmış olan Türk halkının özde kaybetmediği en önemli unsur dildir. Farklılıklardan ziyade ortak noktaları ön plana almaya çalışan bu ve buna benzer çalışmalar ayrışmanın, yabancılaşmanın yaşatılmak istendiği zamanlarda önemli görevler üstlenecektir.

KAYNAKÇA

5.1. Akademik, Bilimsel, Yazınsal Kitaplar

Bilgin, Hasan. **Stratejik Açıdan Çin**, USAK Yay., Ankara 2010.

Çelik, Muhammed Bilal. **Yarkend Hanlığı'nın Siyasi Tarihi**, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2013.

Doğan, İsmail ve Zerrin Usta. **Eski Uygur Türkçesi Söz Varlığı (Sözlük- Gramatikal Dizin)**, Altınpost Yay., Ankara 2014.

Emet, Erkin. **Doğu Türkistan Uygur Ağzları**, TDK Yay., Ankara 2008.

Ercilasun, Ahmet Bican. **Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi**, 12. Baskı, Akçağ Yay., Ankara 2012.

Günay, Bekir. **Sorunlu Türk Bölgeleri**, IQ Yayıncılık, İstanbul 2005.

Günşen, Ahmet. **Kırşehir Yöresi ve Ağzları (İnceleme-Metinler-Sözlük)**, TDK Yay., Ankara 2000.

Gömeç, Saadettin. **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, Akçağ Yay., Ankara 2011.

İzgi, Özkan. **Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi**, TTK Yay., Ankara 2000.

----- **Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)**,

Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Seri:III., S.A.17., Ankara 1987.

Kafesoğlu, İbrahim. **Türk Millî Kültürü**, 3. Baskı, Ötüken Yay., İstanbul 1998.

Karaağaç, Günay. **Türkçenin Ses Bilgisi**, 2. Baskı, Kesit Yay., İstanbul 2012.

Malov, Sergey Efimovich. **Uygurskiy Naraçiya Sintszyana/ Teksti, Pervodı, Slovar**, Moskova 1961.

Özey, Ramazan. **Türk Dünyası Coğrafyası (Ülkeler, İnsanlar ve Sorunlar)**, Aktif Yayınevi, İstanbul 2013.

Öztürk, Rıdvan. **Yeni Uygur Türkçesi Grameri**, 2. Baskı, TDK Yay., Ankara 2010.

5.2. Dergilerde Yayımlanmış Makaleler

- Aydemir, Adem, *Ötüken ve Ötüken Adı Üzerine*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, S.187., (Ağustos 2010)
- Yıldırım, Kürşat, *Doğu Türkistan ve İlk Sâkinleri*, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, XII/1 (Yaz 2012), s. 419-440.
- Tursun, Nebijan, *Orta Asya'daki Uygurların Kültürü ve Başarıları Üzerine*, Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, S: 1/2, (2013)
- Tohti, İlham, *Çin'in Orta Asya İle Olan Petrogaz İşbirliğinin Geliştirilmesi Noktasından Uygur Bölgesinin Stratejik Konumuna Bir Bakış*, Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, S. 1/1 (2013), s.108-120.
- Taşagül, Ahmet, *Geçmişten Günümüze Hoten*, Doğu Türkistan'ın Sesi Dergisi, (1992)
- Sertkaya, O. Fikri, *Ethem Rahimoviç Tenişev*, Türk Dil Araştırmaları Yıllığı, Belleten (1992)
- Hakim, Meryem, *Günümüz Doğu Türkistan'ı*, Doğu Türkistan'ın Sesi Dergisi, S.71., (2010)
- Güngör, Nuri, *Doğu Türkistan'ın Dünü Bugünü ve Yarını Üzerine*, Doğu Türkistan'ın Sesi Dergisi, S.71. (2010)
- Dağcı, Kenan ve Mustafa Keskin. *Çin'in Doğu Türkistan Politikası ve Azınlık Hakları Bağlamında Hak İhlalleri*, Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi, Cilt I. No.2., (2013)
- Çay, Abdullah, *Uluslar arası İlişkiler Çerçevesinde Doğu Türkistan'ın Durumu*, Doğu Türkistan'ın Sesi Dergisi, S. 71., (2010)
- Baran, Lokman, *Çağdaş uygur Edebiyatının Oluşması ve Gelişmesi*, Bilig Dergisi, S. 42., (Yaz/2007), s.191-211.
- Andican, Ahat, *Doğu Türkistan ve Dünya*, Doğu Türkistan'ın Sesi Dergisi, S. 71.,(2010)

5.3. Raporlar

“Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri: Dünü, Bugünü ve Yarını.” Yuvarlak Masa Toplantısı Raporu. Başkent Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi, 2009

“Doğu Türkistan Genel Bilgiler, Tarihi Süreç.”, 2010 Doğu Türkistan İnsan Hakları Raporu. MAZLUMDER Dış İlişkiler Komitesi, 2010

“Türkiye-Çin İlişkileri”, Ankara Strateji Enstitüsü, Şubat 2012

5.4. Tezler

Abulaiti, Sainati. “Çin’de Azınlıklar ve Azınlık Eğitimi.” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul: 2009

Altındış, Deniz. “Kayseri İli Gömürgen Kasabası Ağzı” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri: Mart 2004.

Ataman, Remzi. “Türkiye’de Yaşayan Doğu Türkistan Kökenli Uygur Türklerinin Sosyo-Kültürel Kimlikleri –Ky. Örneği-”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyoloji Bilim Dalı, Ankara: 2006.

Bayraktar, Fatma Sibel. “Kayseri Merkez İlçe Ağzı (Metinler-Gramer-Sözlük)” Yayınlanmamış Doktora Tezi. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Haziran 2000.

Doğan, Muammer. “Aksaray ve Yöresi Ağzları (İnceleme-Metinler-Sözlük)” Yayınlanmamış Doktora Tezi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri: Mart 2012.

Erdoğan, Songül. “Niğde Merkez ve Bor İlçesi Ağzı (Giriş-İnceleme-Metinler Sözlük)” Yayınlanmamış Doktora Tezi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri: Temmuz 2012.

Guvci, Keziban. “Kayseri-İncesu İlçesi Subaşı Köyü Ağzı” Yayınlanmamış Yüksek

- Lisans Tezi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri: 2004.
- İlaslan, Ümit. “Yozgat-Çandır Ağzı (İnceleme-Metinler-Sözlük)” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri: Eylül 2006.
- Kont, Okan. “Uygur Şiveleri Sözlüğü (S’den Y’ye Kadar Transkripsiyonlu Metin)” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale: 2006.
- Perçin, Başak. “Yeni Uygur Türkçesinin Tarihî Karşılaştırmalı Ses Bilgisi.” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara: 2008.
- Tanrıdağlı, Ferhat Kurban “Çağdaş Uygurca’da Hoten Ağzı” Yayınlanmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul: 2001.
- Ümüt, Adem. “Yozgat Sorgun İlçesi Ağzı” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara: 2006.
- Yıldırım, Ayşe. “Niğde İli İçmeli Kasabası Ağzı” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri: Mart 2004.

5.5. Web Adresleri

www.tdk.gov.tr

www.ttk.gov.tr

www.wikipedia.org

www.yok.gov.tr